

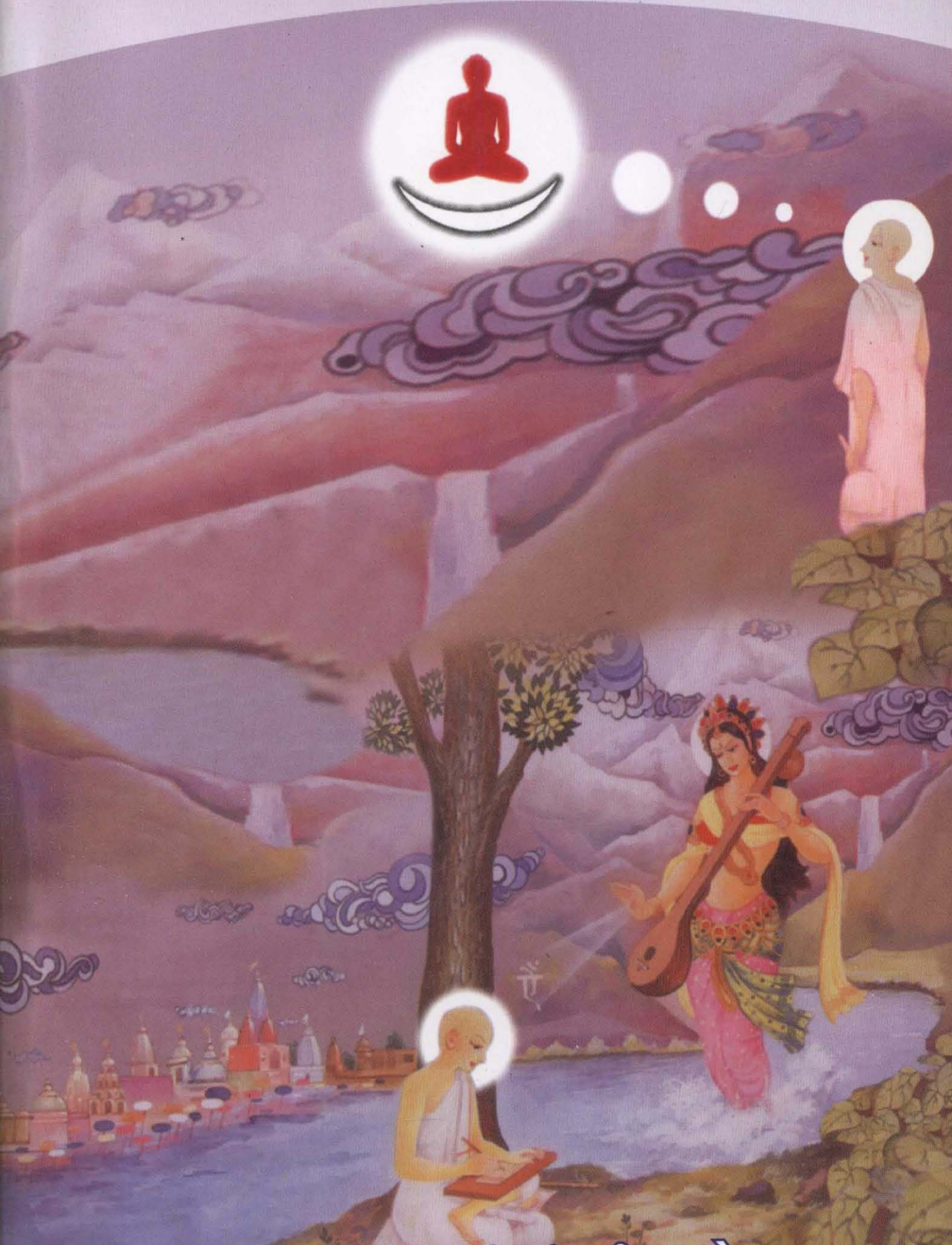
ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ વિરચિત

ક્લેશહાનોપાયદ્વાત્રિંશિકા

શબ્દશઃ વિવેચન

પચીસમી બત્રીશી

૨૬

વિવેચક : પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ઝીમજી મોતા

महामहोपाध्याय श्रीमद् यशोविजयजु महाराज विरचित
द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिका अंतर्गत

क्लेशहानोपायद्वात्रिंशिका

शण्टशः विवेचन

✦ मूळ ग्रंथकार तथा टीकाकार ✦

लघुहरिभद्रसूरी महामहोपाध्याय श्रीमद् यशोविजयजु महाराज

✦ आशीर्वाददाता ✦

व्याख्यानवाचस्पति, शासनप्रभावक स्व. प. पू. आचार्यदेवेश
श्रीमद्विजय रामचंद्रसूरीश्वरजु महाराज तथा
षड्दर्शनवेत्ता, प्रावयनिकप्रतिभाधारक स्व. प. पू. मुनिप्रवर
श्री मोहजितविजयजु महाराज तथा वर्तमान श्रुतभर्मज्ञाता विद्वान्
प. पू. आचार्य भगवंत श्रीमद्विजय युगभूषणसूरीश्वरजु महाराज

✦ विवेचनकार ✦

पंडितवर्य श्री प्रवीणचंद्र भीमजु मोता

⊙ संकलन-संशोधनकारिका ⊙

स्व. परमपूज्य आचार्यदेवेश श्रीमद्विजय रामचंद्रसूरीश्वरजु महाराजना
साम्राज्यवर्ती तथा परमपूज्य प्रवर्तिनी साध्वीजु रोहिताश्रीजु महाराजना
शिष्यरत्ना साध्वीजु चंदनजालाश्री

: प्रकाशक :

गतिार्थगंगा

प, जैन मर्यन्ट सोसायटी, इत्तेहपुरा रोड, पालडी, अमदावाद-७.

કલેશહાનોપાયદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન

❖ વિવેચનકાર ❖

પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ખીમજી મોતા

વીર સં. ૨૫૩૫ ❖ વિ. સં. ૨૦૬૫

આવૃત્તિ : પ્રથમ ❖ નકલ : ૩૦૦

મૂલ્ય : રૂ. ૮૦-૦૦

卐 આર્થિક સહયોગ 卐

પૂજ્યપાદ આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્વિજય

રામચંદ્ર-ભદ્રંકર-કુંદકુંદસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના
શિષ્યરત્ન વર્ધમાનતપોનિધિ ૧૦૦+૫૯ ઓળીના આરાધક
પૂજ્ય ગણિવર્ય શ્રી નયભદ્રવિજયજી મહારાજ સાહેબના
સદુપદેશથી વર્ધમાનભક્તિ શ્વે. મૂ.પૂ. ઈરાનીવાડી જૈન સંઘ
કાંદિવલી-વેસ્ટ, મુંબઈ તરફથી આ બ્રીશીના પ્રકાશન
કાર્યમાં ઉદારતાપૂર્વક સંપૂર્ણ લાભ લીધેલ છે.

: મુખ્ય પ્રાપ્તિસ્થાન :

જિતાર્થગંગા

૫, જૈન મર્યંત સોસાયટી, ફત્તેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૭.

* મુદ્રક *

નવરંગ પ્રિન્ટર્સ

આસ્ટોડીયા, અમદાવાદ-૧. ફોન : (મો.) ૯૪૨૮૫૦૦૪૦૧ (ધર) ૨૬૬૧૪૬૦૩

❏ : પ્રાપ્તિસ્થાન : ❏

* અમદાવાદ :

ગીતાર્થ ગંગા

૫, જૈન મર્યન્દ સોસાયટી,
ફત્તેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૭.

☎ (૦૭૯) ૨૬૬૦૪૯૧૧, ૩૨૯૧૧૪૭૧

* મુંબઈ :

શ્રી નિકુંજભાઈ આર. ભંડારી

વિષ્ણુ મહલ, ત્રીજે માળે,
ગરવારે પેવેલીયનની સામે,
ડી-રોડ, ચર્યગેટ, મુંબઈ-૪૦૦૦૨૦.

☎ (૦૨૨) ૨૨૯૧૪૦૪૮

શ્રી લલિતભાઈ ધરમશી

૩૦૨, ચંદનબાળા એપાર્ટમેન્ટ,
જવાહરલાલ નહેરુ રોડ,
સર્વોદય પાર્શ્વનાથનગર,
જૈન દેરાસર પાછળ, મુલુંડ (વે), મુંબઈ-૮૦.

☎ (૦૨૨) ૨૫૬૮૦૬૧૪, ૨૫૬૮૬૦૩૦

* સુરત :

ડૉ. પ્રફુલભાઈ જે. શેઠ

ડી-૧, અર્પણ એપાર્ટમેન્ટ,
બાબુ નિવાસની ગલી,
ટીમલીયાવાડ, સુરત-૩૯૫૦૦૧.

☎ (૦૨૬૧) ૩૨૨૮૬૨૩

* BANGALORE :

Shri Vimalchandji

C/o. J. NEMKUMAR & COMPANY
Kundan Market, D. S. Lane,
Chickpet Cross, Bangalore-53.

☎ (080) (O) 22875262, (R) 22259925

શ્રી નટવરભાઈ એમ. શાહ (આફ્રિકાવાળા)
ફ્લેટ નં. ૫૦૧, બ્લોક-એ, રિલિવિનાયક ટાવર,
વિજયનગર રેલ્વે કોલોનિયની પાસે, નારણપુરા,
અમદાવાદ-૧૩.

☎ (૦૭૯) ૨૭૪૭૮૫૧૨

શ્રી હિમાંશુભાઈ એન. શેઠ

એ-૨/૪૧, અશોક સમ્રાટ, ત્રીજે માળે,
દક્ષતરી રોડ, ગૌશાળા લેન, બીના જ્વેલર્સની
ઉપર, મલાડ (ઈ.), મુંબઈ-૪૦૦૦૯૭.

☎ (૦૨૨) ૩૨૪૩૮૪૩૪
(મો.) ૯૩૨૨૨૬૪૮૫૧

* જામનગર :

શ્રી ઉદયભાઈ શાહ

C/o. મહાવીર અગરબત્તી વર્ક્સ
C-૭, સુપર માર્કેટ, જયશ્રી ટોકીઝની સામે,
જામનગર-૩૬૧૦૦૧.

☎ (૦૨૮૮) ૨૬૭૮૫૧૩

* રાજકોટ :

શ્રી કમલેશભાઈ દામાણી

“જિનાજ્ઞા”, ૨૭, કરણપરા,
રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧.

☎ (૦૨૮૧) ૨૨૩૩૧૨૦

❁ પ્રકાશકીય ❁

“ગીતાર્થ ગંગા”નું મુખ્ય લક્ષ્ય તો આપણા ઉપકારી પૂર્વાચાર્યો જેવા કે પ. પૂ. આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ, પ. પૂ. ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ સાહેબ આદિ રચિત જૈનશાસ્ત્રોમાં પથરાયેલાં વિવિધ પરમાર્થભૂત તત્ત્વોનાં રહસ્યોનું નય, નિક્ષેપ, વ્યવહાર, નિશ્ચય સાપેક્ષ અર્થગાંભીર્યપૂર્ણ વિશ્લેષણ કરવાનું છે, જેથી શ્રી જૈનસંઘને તે તે પદાર્થોના સર્વાંગી બોધમાં સહાય મળે. આ કાર્ય અત્યંત વિસ્તારવાળું અને ગહન છે, ઘણાં સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો આમાં સહાય કરી રહ્યાં છે, અનેક શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓ પણ સૌ સૌને યોગ્ય કાર્યો સંભાળી રહ્યાં છે, તે અનુસાર કામ બહાર આવી રહ્યું છે અને કમસર આવતું રહેશે. દરમ્યાન શ્રી સંઘમાંથી જિજ્ઞાસુ મુમુક્ષુઓ તથા શ્રાવકો-શ્રાવિકાઓ તરફથી એવી માંગ વારંવાર આવે છે કે પૂ. મુનિપ્રવર શ્રી મોહજિતવિજયજી મહારાજ સાહેબનાં તથા પ. પૂ. આ. ભ. શ્રીમદ્ વિજય યુગભૂષણસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબનાં જુદા જુદા વિષયો પરનાં અપાયેલાં વ્યાખ્યાનો તથા પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણભાઈ મોતાએ વિવિધ શાસ્ત્રીય વિષયો પર કરેલાં વિવેચનો છપાવીને તૈયાર કરવામાં આવે તો સકળ શ્રી સંઘને ચોક્કસ લાભદાયી નીવડે. આવી વિનંતીઓને લક્ષ્યમાં રાખીને ટ્રસ્ટે નક્કી કર્યું છે કે આવાં વ્યાખ્યાનો તથા વિવેચનોનાં પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવાં અને તેને માત્ર એક સંલગ્ન પ્રવૃત્તિ તરીકે સ્વીકારવી. આ કામ ગીતાર્થ ગંગાના મુખ્ય લક્ષથી સહેજ ફંટાય છે, બોધની વિવિધતા અને સરળતાની દૃષ્ટિએ પણ ભિન્ન પ્રકારે છે, છતાં તત્ત્વજિજ્ઞાસુ માટે હિતકારી હોવાથી તેમ જ અતિ માંગને કારણે ઉપર્યુક્ત વિનંતી લક્ષમાં રાખીને આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખેલ છે.

તત્ત્વજિજ્ઞાસુ જીવો માટે આવાં પુસ્તકો સમ્યક્ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની આરાધનામાં ઉપયોગી થશે, તેવી આશા સહિત -

પ, જૈન મર્ચન્ટ સોસાયટી,
ફત્તેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૭.

ટ્રસ્ટીગણ
ગીતાર્થ ગંગા

સર્વ હક્ક ગીતાર્થ ગંગા ટ્રસ્ટને આધીન છે.

ગીતાર્થ ગંગાના પ્રકાશનો

પ. પૂ. મુનિપ્રવર શ્રી મોહજિતવિજયજી મહારાજ
(મોટા પંડિત મ. સા.)ના પ્રવચનના પુસ્તકો

૧. આશ્રવ અને અનુબંધ
૨. પુદ્ગલ વોસિરાવવાની ક્રિયા
૩. ચારિત્રાચાર

પ. પૂ. આ. ભ. શ્રીમદ્ વિજય યુગભૂષણસૂરીશ્વરજી મહારાજ
(પંડિત મ. સા.) કૃત, સંપાદિત અને પ્રવચનના પુસ્તકો

૧. શ્રાવકનાં બાર વ્રતોના વિકલ્પો
૨. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય
૩. કર્મવાદ કહીકા
૪. સદ્ગતિ તમારા હાથમાં !
૫. દર્શનાચાર
૬. શાસન સ્થાપના
૭. અનેકાંતવાદ
૮. પ્રશ્નોત્તરી
૯. ચિત્તવૃત્તિ
૧૦. ચાલો, મોક્ષનું સાચું સ્વરૂપ સમજીએ
૧૧. મનોવિજય અને આત્મશુદ્ધિ
૧૨. ભાગવતી પ્રવ્રજ્યા પરિચય
૧૩. ભાવધર્મ ભાગ-૧ (પ્રણિધાન)
૧૪. ભાવધર્મ ભાગ-૨ (પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજય, સિદ્ધિ, વિનિયોગ)
૧૫. જૈનશાસન સ્થાપના
૧૬. ચિત્તવૃત્તિ
૧૭. શ્રાવક કે વારહ વ્રત એવં વિકલ્પ
૧૮. લોકોત્તર દાનધર્મ “અનુકંપા”
૧૯. પ્રશ્નોત્તરી

૨૦. કુદરતી આફતમાં જૈનનું કર્તવ્ય
૨૧. ધર્મરક્ષા પ્રવચન શ્રેણી ભાગ-૧
૨૨. જૈનશાસન સ્વતંત્ર ધર્મ કે સંપ્રદાય ?
૨૩. જિનશાસન સ્વતંત્ર ધર્મ યા સંપ્રદાય ?
૨૪. Is Jaina Order Independent Religion or Denomination ?
૨૫. Status of religion in modern Nation State theory
૨૬. ગૃહજિનાલય મહામંગલકારી
૨૭. શ્રી ઉપધાન માર્ગોપદેશિકા

સંપાદક :- પ. પૂ. ગણિવર્ય શ્રી અરિહંતસાગરજી મહારાજ સાહબ

૧. પાક્ષિક અતિચાર

ગીતાર્થ ગંગા દ્વારા પ્રકાશિત અન્ય પુસ્તકોની યાદી

૧. શ્રી સમેતશિખરજીની સંવેદના	સંકલનકર્તા : જ્યોતિષભાઈ શાહ
૨. શ્રી નવપદ આરાધના વિધિ	સંકલનકર્તા : જ્યોતિષભાઈ શાહ
૩. સ્વતંત્ર ભારતમાં ધર્મ પરતંત્ર !!!!! (ગુજ.)	સંકલનકર્તા : ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ
૪. સ્વતંત્ર ભારત મેં ધર્મ પરતંત્ર !!!!! (હિન્દી)	સંકલનકર્તા : ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ
૫. Right to Freedom of Religion !!!!!
(અંગ્રેજી)	સંકલનકર્તા : ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ
૬. 'રક્ષાધર્મ' અભિયાન (ગુજ.)	સંકલનકર્તા : ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ
૭. 'Rakshadharm' Abhiyaan (અંગ્રેજી)	સંકલનકર્તા : ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ

ગીતાર્થ ગંગા અંતર્ગત ગંગોત્રી ગ્રંથમાળા દ્વારા પ્રકાશિત ગ્રંથો

૧. ધર્મતીર્થ ભાગ-૧	૨. ધર્મતીર્થ ભાગ-૨

गीतार्थ गंगा द्वारा प्रकाशित
विवेचनना ग्रंथो

विवेचनकार :- पंडितवर्य श्री प्रवीणचंद्र भीमजु मोता

१. योगविंशिका शण्डशः विवेचन
२. अध्यात्मउपनिषत् प्रकरण शण्डशः विवेचन
३. अध्यात्ममतपरीक्षा शण्डशः विवेचन भाग-१
४. अध्यात्ममतपरीक्षा शण्डशः विवेचन भाग-२
५. अध्यात्ममतपरीक्षा शण्डशः विवेचन भाग-३
६. विंशतिविंशिका शण्डशः विवेचन पूर्वार्ध
७. विंशतिविंशिका शण्डशः विवेचन उत्तरार्ध
८. आराधक-विराधक यतुर्भगी शण्डशः विवेचन
९. सम्यक्त्व षट्स्थान यउपिर्ण शण्डशः विवेचन
१०. अध्यात्मसार शण्डशः विवेचन भाग-१
११. प्रतिमाशतक शण्डशः विवेचन भाग-१
१२. प्रतिमाशतक शण्डशः विवेचन भाग-२
१३. कूपदृष्टांत विशदीकरण शण्डशः विवेचन
१४. पंचसूत्र शण्डशः विवेचन भाग-१ (सूत्र १-२)
१५. सूत्रना पट्टिणामदर्शक यत्नलेश भाग-१
१६. पंचसूत्र शण्डशः विवेचन भाग-२ (सूत्र ३-४-५)
१७. सामाचार्यी प्रकरण शण्डशः विवेचन भाग-१
१८. सामाचार्यी प्रकरण शण्डशः विवेचन भाग-२
१९. प्रतिमाशतक शण्डशः विवेचन भाग-३
२०. दानदात्रिंशिका-१ शण्डशः विवेचन
२१. मित्रादात्रिंशिका-२१ शण्डशः विवेचन
२२. योगशतक शण्डशः विवेचन
२३. पंचवस्तुक प्रकरण शण्डशः विवेचन भाग-१
२४. योगभेददात्रिंशिका-१८ शण्डशः विवेचन
२५. योगविवेकदात्रिंशिका-१९ शण्डशः विवेचन
२६. साधुसामग्र्यदात्रिंशिका-६ शण्डशः विवेचन
२७. भिक्षुदात्रिंशिका-२७ शण्डशः विवेचन
२८. दीक्षादात्रिंशिका-२८ शण्डशः विवेचन

૨૯. યોગદષ્ટિની સજ્ઞાય શબ્દશઃ વિવેચન
૩૦. કેવલિભુક્તિવ્યવસ્થાપનદ્વાત્રિંશિકા-૩૦ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૧. પાતંજલયોગલક્ષણવિચારદ્વાત્રિંશિકા-૧૧ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૨. જ્ઞાનસાર શબ્દશઃ વિવેચન
૩૩. સંથારા પોરિસી સૂત્રનો ભાવાનુવાદ અને હિંસાષ્ટક શબ્દશઃ વિવેચન
૩૪. જિનમહત્ત્વદ્વાત્રિંશિકા-૪ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૫. સમ્યગ્દષ્ટિદ્વાત્રિંશિકા-૧૫ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૬. યોગલક્ષણદ્વાત્રિંશિકા-૧૦ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૭. મુક્તિઅદ્વેષપ્રાધાન્યદ્વાત્રિંશિકા-૧૩ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૮. અપુનર્બંધકદ્વાત્રિંશિકા-૧૪ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૯. યોગદષ્ટિસમુચ્ચય શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧
૪૦. યોગદષ્ટિસમુચ્ચય શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨
૪૧. યોગદષ્ટિસમુચ્ચય શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૩
૪૨. અધ્યાત્મસાર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨
૪૩. અધ્યાત્મસાર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૩
૪૪. યતિલક્ષણસમુચ્ચય પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન
૪૫. દૈવપુરુષકારદ્વાત્રિંશિકા-૧૭ શબ્દશઃ વિવેચન
૪૬. તારાદિત્રયદ્વાત્રિંશિકા-૨૨ શબ્દશઃ વિવેચન
૪૭. કુતર્કગ્રહનિવૃત્તિદ્વાત્રિંશિકા-૨૩ શબ્દશઃ વિવેચન
૪૮. સદ્દષ્ટિદ્વાત્રિંશિકા-૨૪ શબ્દશઃ વિવેચન
૪૯. પંચવસ્તુક પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨
૫૦. માર્ગદ્વાત્રિંશિકા-૩ શબ્દશઃ વિવેચન
૫૧. દેશનાદ્વાત્રિંશિકા-૨ શબ્દશઃ વિવેચન
૫૨. જિનભક્તિદ્વાત્રિંશિકા-૫ શબ્દશઃ વિવેચન
૫૩. યોગાવતારદ્વાત્રિંશિકા-૨૦ શબ્દશઃ વિવેચન
૫૪. યોગમાહાત્મ્યદ્વાત્રિંશિકા-૨૬ શબ્દશઃ વિવેચન
૫૫. સજ્જનસ્તુતિદ્વાત્રિંશિકા-૩૨ શબ્દશઃ વિવેચન
૫૬. પૂર્વસેવાદ્વાત્રિંશિકા-૧૨ શબ્દશઃ વિવેચન
૫૭. ઈશાનુગ્રહવિચારદ્વાત્રિંશિકા-૧૬ શબ્દશઃ વિવેચન

**‘દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા’ ગ્રંથની
‘કલેશહાનોપાયદ્વાત્રિંશિકા’ના શબ્દશઃ વિવેચનના
સંકલન-સંપાદનની વેળાએ પ્રાસ્તાવિક**

શ્રુતસદનના સૂત્રધાર મહોપાધ્યાયજી મહારાજ :-

પૂજ્ય મુનિ શ્રી યશોવિજયજી મહારાજનું કૌમાર્ય ખીલી ઊઠ્યું હતું. ઉંમર હજુ ૨૧-૨૨ વર્ષની હતી. મુનિજીવનનો હજુ માત્ર એક દસકો વીત્યો હતો, પણ આ ટૂંક સમયમાં એમણે જે જ્ઞાન હાંસલ કર્યું હતું એ અપૂર્વ હતું. એમની સર્વતોમુખી પ્રજ્ઞા જ્ઞાનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોનો પ્રવાસ ખેડી આવી હતી અને એની ગહરાઈને માપવામાં એમણે મેળવેલી સફળતા જોનાર અને સાંભળનાર બંનેને આશ્ચર્ય અને આનંદથી વિભોર બનાવી દે એવી હતી.

જૈનપુરીના નામે ઓળખાતું અમદાવાદ આ શ્રમણની જ્ઞાનજ્યોતના પ્રકાશમાં અંજાઈ ગયું હતું. સતેજ પ્રજ્ઞાશક્તિના સ્વામીને સ્વયં વરતી કળાઓમાં ‘અવધાનકળા’ મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે. આ કળા પૂજ્ય યશોવિજયજી મહારાજને અલ્પ પ્રયાસમાં સિદ્ધ થઈ ગઈ હતી. એમની આ કળાનું કામણ રાજનગરને ક્યારનુંય લાગી ચૂક્યું હતું. જનતાએ પૂજ્ય શ્રી નયવિજયજી મહારાજની આગળ પોતાની જિજ્ઞાસા વ્યક્ત કરી :

“ગુરુદેવ ! આપના આ શ્રમણની જ્ઞાનજ્યોતનો પ્રકાશ અમારે નિહાળવો છે. અમારે એમના શ્રીમુખે ‘અવધાન’ જોવા અને સાંભળવા છે.” જૈનપુરીની જનતાની જિજ્ઞાસા જોઈને ગુરુદેવે સંમતિ આપી. રાજનગર હેલે ચડ્યું. બીજે દિવસે પ્રવચનખંડ હકડેઠઠ ભરાયો. વિરાટ જનમેદની સામે પૂ. શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ જાણે સરસ્વતીના ‘નરઅવતાર’રૂપે બિરાજ્યા.

પ્રશ્નકાર તરીકે પ્રખર પંડિતો ખડા હતા. કાવ્ય કે સાહિત્ય, ન્યાય કે વ્યાકરણ, કોઈપણ ક્ષેત્રના શ્લોકો કહેવાની-પૂછવાની છૂટ હતી. સંસ્કૃતના અધરા છંદોમાં એક પદ બોલાય, અને બીજાં ત્રણ પદોની ઝડપી પૂર્તિ કરી આપવાની શક્તિના સંતાન સમાં એ અવધાનો હતાં.

પ્રયોગોની શરૂઆત થઈ. જેમ જેમ પ્રયોગો આગળ વધવા માંડ્યા તેમ તેમ જનતા એ સરસ્વતીના અવતારને સ્તવી રહી.

ઊગતા આ શ્રમણમાં પંડિતોને પણ વીણાવાદિની સરસ્વતીનાં દર્શન થયાં. સ્મરણશક્તિની અગનપરીક્ષા સમા અવધાનનો પ્રયોગ પૂર્ણ થયો. એક નહિ, આઠ આઠ મહા અવધાનો સાંભળીને જૈનપુરીની જનતા છક થઈ ગઈ !

જૈનપુરીના મોટા મોટા શાહુકારો ને શાહ સોદાગરો આ અવધાનમાં હાજર હતા. ધનજી સૂરા પણ એમાંની જ એક ચકોર દૃષ્ટિ હતી. બધા તો માત્ર આ શક્તિદર્શનમાં મુગ્ધ હતા, પણ ધનજી સૂરાની ચકોર દૃષ્ટિ કોઈ નવી જ વિચારસૃષ્ટિમાં ઊતરી પડી. આખી રાત એમની આંખ એ કુમારશ્રમણમાં પૂજ્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીનું અને પૂજ્ય શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિજીનું પુણ્યદર્શન પામતી રહી, સવાર થઈ.

ધનજી સૂરા શ્રી નયવિજયજી મહારાજની સામે ખડા થઈ ગયા. “ગુરુદેવ ! ગઈકાલના અવધાનપ્રયોગે મારા પર એક જુદી જ અસર કરી છે. મને થયું છે કે શ્રી યશોવિજયજી મહારાજને વિશિષ્ટ અધ્યયન કરાવવામાં આવે, અને પછી જો તેઓ કલમ ચલાવે તો એમાંથી પૂજ્ય શ્રી હરિભદ્રાચાર્ય અને પૂજ્ય શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય જેવી અકાટ્ય સર્વવ્યાપી સાહિત્યસર્જના વહી નીકળે.

શ્રી નયવિજયજી મહારાજ વર્ષોથી જે સમણાં સેવી રહ્યા હતા એની ભૂમિકાના રૂપમાં ધનજી સૂરાનું આગમન એમને લાગ્યું. ધનજી સૂરાની શુભભાવના અને સહાયથી ઉભય પૂજ્યોનું કાશી તરફ પદાર્પણ થયું. ત્યાં કાશીમાં ષડ્દર્શનનો પ્રખર અભ્યાસ કરી પૂ. યશોવિજયજી મહારાજા ઇતર ધર્મના પંડિતો પાસે જૈનશાસનની વિજયપતાકા સ્થાપિત કરવાના કારણે કાશીના વિદ્વાનો દ્વારા ‘ન્યાયાચાર્ય’ અને ‘ન્યાયવિશારદ’નું બિરુદ પામ્યા હતા.

‘દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા’ : કલેશહાનોપાયદ્વાત્રિંશિકા :-

સર્વનયમયી વાણી વહાવનાર મહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજાની એક અદ્ભુત અમરકૃતિરૂપ આ ‘દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા’ ગ્રંથ, ૫૦૫૦ શ્લોકપ્રમાણ અદ્ભુત અર્થગંભીર અને મનનીય ‘તત્ત્વાર્થદીપિકા’ નામની સ્વોપજવૃત્તિથી

સમલંકૃત છે. પૂજ્યશ્રીએ શ્રુતસાગરની અગાધ જલરાશિને વલોવીને નિષ્પન્ન અમૃતને આ ગ્રંથગાગરમાં આપણને પીરસ્યું છે. તેઓશ્રીની એક એક કૃતિ Master Piece - બેનમૂન નમૂનારૂપ છે, જે તેમના ઉચ્ચ બૌદ્ધિક સ્તરનાં આપણને દર્શન કરાવે છે. આ ગ્રંથનું અધ્યયન કરતાં અનેક પદાર્થોનું યુક્તિસભર નિરૂપણ જોઈ ગ્રંથકારશ્રી ઉપાધ્યાયજી યશોવિજયજી મહારાજાની પ્રખર તર્કશક્તિને અને તીવ્ર મેધાશક્તિને બિરદાવ્યા વિના રહી શકાતું નથી.

આ કોઈ આગમગ્રંથ નથી, પરંતુ આગમગ્રંથોનાં ગૂઢ રહસ્યોનું ઉદ્ઘાટન કરે તેવો સરળ અર્થબોધક ગ્રંથ છે. માટે પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે ટીકામાં પણ માત્ર દુર્ગમ અને દુર્બોધ શબ્દોનું સ્પષ્ટીકરણ કરેલ છે. ‘દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા ગ્રંથ’ સમ્યગ્જ્ઞાનનો દરિયો છે. તેમાં આગમના ગંભીર પદાર્થો, યોગમાર્ગના અતીન્દ્રિય ભાવો, દાર્શનિક પદાર્થો અને આચારસંહિતા પણ ગૂંથાયેલાં છે. તેમ જ અનેક મહત્વના પદાર્થોનું સંકલન અને વિશદીકરણ પણ આ ગ્રંથરત્નમાં કરવામાં આવ્યું છે. જેમ પૂ. સૂરિપુરંદરશ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે સ્વરચિત ગ્રંથોનાં નામાભિધાન, ષોડશક પ્રકરણ, અષ્ટકપ્રકરણ, વિંશતિવિંશિકા આદિ તેના વિવિધ શ્લોકસમૂહની સંખ્યાને આશ્રયીને આપેલ છે; તેમ અહીં વિવિધ ઉર વિષયોનું નિરૂપણ કરતાં ઉર પ્રકરણને રચ્યાં, અને એક એક પ્રકરણમાં ઉર-ઉર શ્લોકોનાં જૂમખાં મૂકવા દ્વારા, મુખ્ય ઉર વિષયોની સાંગોપાંગ અને અર્થગંભીર વિશદ છણાવટ કરેલ છે. ટૂંકમાં પ્રસ્તુત કૃતિ ‘દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા’ યોગ, આગમ અને તર્ક-યુક્તિના શિરમહોર સમાન એક અણમોલ અને અનુપમ મહાન ગ્રંથ છે. ખરેખર જ, આ શાસ્ત્રોનો વારસો આ કલિકાળમાં આપણને પ્રાપ્ત ન થયો હોત તો આપણે સરળતાપૂર્વક આત્મકલ્યાણ સાધી શકવા સમર્થ કેમ બની શકત ? વર્તમાનમાં તત્ત્વ કે સાર પામવા માટે આલંબનરૂપ આ ગ્રંથ અનેક શાસ્ત્રોના નિયોડરૂપ અમૂલ્ય ખજાનો છે.

દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા ગ્રંથનું આ ૨૫મું પ્રકરણ ‘કલેશહાનોપાયદ્વાત્રિંશિકા’ છે.

૨૪મી સદ્દૃષ્ટિદ્વાત્રિંશિકામાં સદ્દૃષ્ટિઓનું વર્ણન કર્યું. આ સદ્દૃષ્ટિ એ નિર્મળદૃષ્ટિ છે અને તે જ્ઞાન-ક્રિયાથી મિશ્રિત છે. તેથી તે દૃષ્ટિઓ કમસર કલેશોનો નાશ કરે છે અને આઠમી દૃષ્ટિવાળા યોગી આઠમી દૃષ્ટિના માહાત્મ્યથી

કેવલજ્ઞાનને પામે છે. આમ છતાં તે સદ્દૃષ્ટિઓ કલેશનાશનું કારણ શ્રુતજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનથી નિયંત્રિત ક્રિયાઓને કારણે થયેલી છે. તેથી કલેશનાશનો ઉપાય તે સદ્દૃષ્ટિઓમાં વર્તતાં સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયા છે. માટે સદ્દૃષ્ટિઓના નિરૂપણ પછી સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયાને કલેશનાશના ઉપાયરૂપે ગ્રંથકારશ્રીએ પ્રસ્તુત બત્રીશીમાં બતાવેલ છે.

જીવને મોક્ષમાં જવામાં નડતરરૂપ જે તત્ત્વ છે તેને કોઈ દર્શનકાર કર્મ કહે છે, તો કોઈ દર્શનકાર અવિદ્યા કહે છે, કોઈ દર્શનકાર અદૃષ્ટ કહે છે, તો કોઈ દર્શનકાર પાશ કહે છે. નામથી ભલે ભિન્ન ભિન્ન હોય, પરંતુ આ તત્ત્વ જીવને સંસારમાં કલેશ-સંકલેશ પેદા કરાવે છે. તેથી ગ્રંથકારશ્રીએ તેને 'કલેશ' નામથી જણાવવાનું યોગ્ય જાણી તે કલેશના નાશનો હેતુ શું છે ? એ અંગે વિવિધ દર્શનોમાં પ્રવર્તતી જુદી જુદી માન્યતાઓ જણાવી તેની સમીક્ષા પ્રસ્તુત 'કલેશહાનોપાય' બત્રીશીમાં કરેલ છે.

સર્વકલેશનાશના ઉપાયને વિષે જુદા જુદા દર્શનમાં ભિન્ન ભિન્ન માન્યતાઓ પ્રવર્તે છે, જેમ કે -

જૈનદર્શન :- જૈનદર્શન કલેશનાશનો ઉપાય સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયા માને છે. 'જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં મોક્ષઃ' સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયા દ્વારા મોક્ષ થાય છે, સર્વ કલેશોનો નાશ થાય છે. સમ્યગ્ જ્ઞાનથી નિયંત્રિત સમ્યગ્ વીર્યશક્તિને પ્રવર્તાવીને જીવ સંસારનાં કારણીભૂત એવાં કર્મોનો નાશ કરે છે. માટે કર્મનાશનો ઉપાય જિનવચનાનુસાર જ્ઞાન અને જિનવચનાનુસાર બહિરંગ અને અંતરંગ ઉચિત પ્રવૃત્તિ છે એમ શ્લોક-૧માં બતાવેલ છે.

બૌદ્ધદર્શન :- બૌદ્ધદર્શન નૈરાત્મ્યદર્શનથી કલેશનાશ માને છે. નૈરાત્મ્યદર્શન એટલે આત્માના અભાવનું દર્શન અથવા ક્ષણિક આત્માનું દર્શન આત્માના અભાવને જોવાથી નૈરાત્મ્યદર્શન થાય છે. તેથી આત્મા ઉપર સ્નેહ થતો નથી, અને આત્મા ઉપર સ્નેહ ન થાય તો કલેશરૂપ તૃષ્ણાનો નાશ થાય છે. માટે કલેશનાશનો ઉપાય નૈરાત્મ્યદર્શન માને છે. તે બતાવીને તે મત કેમ અસંગત છે એમ શ્લોક-૨થી ૧૧માં બતાવેલ છે.

પાતંજલયોગદર્શન :- આ દર્શન વિવેકખ્યાતિથી ક્લેશનાશ માને છે જ્યારે દુઃખ=ચિદ્વૃષ્ટિ પુરુષ અને દૃશ્ય=બુદ્ધિ વચ્ચે અભેદ હોવાનો ભ્રમ થાય છે, ભોગ્ય-ભોક્તૃભાવરૂપ વિવેક-અખ્યાતિજન્ય સંયોગનો ભ્રમ થાય છે ત્યારે ભવની પરંપરા ચાલે છે. આવી અવિદ્યા=મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ ક્લેશ જ સંસાર ચલાવે છે. પાતંજલમત પ્રમાણે ક્લેશ પાંચ પ્રકારનો છે :- (૧) અવિદ્યા, (૨) અસ્મિતા, (૩) રાગ, (૪) દ્વેષ અને (૫) અભિનિવેશન. અહીં મુખ્ય અવિદ્યારૂપ ક્લેશ છે કે જે બાકીના ચાર ક્લેશોનું ક્ષેત્ર છે; પરંતુ વિવેકખ્યાતિરૂપ પ્રતિપક્ષભાવનાથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે. આથી પુરુષ અને બુદ્ધિના સંયોગના અભેદનો ભ્રમ પણ દૂર થવાથી પુરુષની સર્વક્લેશનાશરૂપ મુક્તિ થાય છે એમ પાતંજલદર્શનકાર કહે છે. એ મતનો ઉપન્યાસ કરીને તે મત કેમ અસંગત છે ? તેનું શ્લોક-૧૨થી ૧૬માં વર્ણન કરેલ છે.

નૈયાયિકદર્શન :- તાર્કિક એવા નૈયાયિકો ચરમદુઃખના નાશને મુક્તિ માને છે. નૈયાયિકો કહે છે કે પુરુષાર્થ માટે દુઃખમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, માટે ચરમદુઃખ માટે કરાયેલા પુરુષાર્થથી ક્લેશનાશ થાય છે. એ મતનો ઉપન્યાસ કરીને તે મત કેમ ઉચિત નથી ? તેનું શ્લોક-૨૭થી ૨૯માં વર્ણન કરેલ છે.

અન્ય સર્વ મતોના નિરાકરણ દ્વારા ગ્રંથકારશ્રીએ શ્લોક-૧માં ક્લેશનાશના ઉપાય તરીકે જે સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયા કહેલ છે તે સુસ્થિત થાય છે, એમ શ્લોક-૩૦માં બતાવેલ છે. સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયા સર્વદુઃખોનો નાશ કરીને પૂર્ણ સુખમય મોક્ષની પ્રાપ્તિનું કારણ છે.

ક્લેશો બહુભેદવાળાં પાપકર્મો છે, તેમ બતાવીને શ્લોક-૩૧માં ગ્રંથકારશ્રીએ ચાર ઘાતિકર્મોને ક્લેશરૂપ સ્થાપન કરેલ છે. આમ તો આઠે કર્મો જીવની વિકૃતિને કરનારાં હોવાથી જીવ માટે અનિષ્ટરૂપ છે, તોપણ અંતરંગ ક્લેશ ઘાતિકર્મોથી થાય છે. તે ક્લેશને કરાવનારાં એવાં પાપકર્મો યોગમાર્ગના સેવનથી ક્ષય થાય છે, પરંતુ ભોગથી જ સર્વકર્મોનો ક્ષય થતો નથી, તેનું યુક્તિપૂર્વક શ્લોક-૩૧માં સ્થાપન કરેલ છે.

આ રીતે ગ્રંથકારશ્રીએ ક્લેશનાશનો ઉપાય જૈનદર્શનની પ્રક્રિયાથી બતાવ્યો, અને અન્ય અન્ય દર્શનકારો જે ક્લેશના નાશનો ઉપાય કહે છે તે સંગત નથી.

તેમ સ્થાપન કર્યું. તે સાંભળીને જે યોગીમહાત્માને સ્થિર નિર્ણય થાય અને કર્મક્ષયમાં ઉદ્ધમ કરે તે યોગીમહાત્માને ભવપ્રપંચથી રહિત, પરમાનંદથી રમ્ય, નિરુપમ અને અનંત એવું મોક્ષસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે એમ શ્લોક-૩૨માં કહેલ છે..

આ રીતે ૨૫મી 'કલેશહાનોપાય' બત્રીશીમાં કહેલા પદાર્થોનું અહીં સંક્ષિપ્ત દિગ્દર્શન કરાવેલ છે. તે અંગે વિશેષ સમજ સંક્ષિપ્ત સંકલના વાંચવાથી પ્રાપ્ત થશે, અને ગ્રંથકારશ્રીની ટીકાના આધારે જે શબ્દશઃ વિવેચન કરેલ છે, તે વાંચતાં અપૂર્વ પદાર્થદર્શન થયાની અનુભૂતિ થશે.

આ બત્રીશીના ગુજરાતી વિવરણના પ્રૂફસંશોધન કાર્યમાં શ્રુતોપાસક-સ્વાધ્યાયપ્રેમી સુશ્રાવક શ્રી શાંતિલાલ શિવલાલ શાહનો સુંદર સહયોગ પ્રાપ્ત થયો છે અને તેઓએ પણ પોતાને આવા ઉત્તમ ગ્રંથરત્નના સ્વાધ્યાયની અને વાચનની અમૂલ્ય તુક સાંપડી તે બદલ ધન્યતા અને ઉપકૃતતાની લાગણી અનુભવેલ છે.

અત્યંત નાદુરસ્ત તબિયત થઈ જવાથી જંઘાબળ ક્ષીણ થતાં અમદાવાદ મુકામે મારે સ્થિરવાસ કરવાનું બન્યું, અને પ્રજ્ઞાધન સુશ્રાવક પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણભાઈ પાસે યોગવિષયક અને અધ્યાત્મવિષયક સંવેગ-વૈરાગ્યવર્ધક ગ્રંથોના વાચનનો સુંદર સુયોગ પ્રાપ્ત થયો. નાદુરસ્ત તબિયતમાં પણ પરમાત્માની કૃપા, ગુરુકૃપા, શાસ્ત્રકૃપા અને ગ્રંથકારશ્રીની કૃપાથી ૨૫મી 'કલેશહાનોપાય-બત્રીશી'ના શબ્દશઃ વિવેચનની સંકલનાનો આ પ્રયાસ સફળ થયો છે. ગ્રંથના વિવરણમાં સર્વજ્ઞકથિત પદાર્થોનું ક્યાંય અવમૂલ્યન થઈ ન જાય તે માટે પૂરો પ્રયત્ન કરેલ હોવા છતાં છદ્મસ્થતાને કારણે કોઈ ક્ષતિ રહી હોય, કે તરણતારણ શ્રીજિનેશ્વરદેવોની આજ્ઞાવિરુદ્ધ કે ગ્રંથકારશ્રીના આશયવિરુદ્ધ અનાભોગથી ક્યાંય પદાર્થનું નિરૂપણ થયેલ હોય તો ત્રિવિધે ત્રિવિધે 'મિચ્છા મિ દુક્કડં' માંગું છું અને શ્રુતવિવેકીજનો તેનું પરિમાર્જન કરે એમ ઇચ્છું છું.

પ્રાંતે અધ્યાત્માદિ યોગોની પ્રાપ્તિ માટે કરાયેલ આ પ્રયાસ સ્વ-પર ઉપકારક બને, તેમ જ સદ્દૃષ્ટિ એ નિર્મળદૃષ્ટિ છે, તે નિર્મળદૃષ્ટિને પ્રાપ્ત કરીને તે

સદ્દૃષ્ટિમાં વર્તતા સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયાના આસેવનથી કર્મક્ષયમાં ઉદય કરી તેના ફળરૂપે હું અને સૌ કોઈ લઘુકર્મો ભવ્યજનો નિકટના ભવોમાં ભવપ્રપંચથી રહિત, પરમાનંદથી રમ્ય, નિરુપમ અને અનંત એવું મોક્ષસ્થાન પ્રાપ્ત કરીએ એ જ શુભ અભ્યર્થના.

◆ 'કલ્યાણમસ્તુ સર્વજીવાનામ્' ◆

આસો સુદ-૧૦, વિ. સં. ૨૦૬૪,
તા. ૯-૧૦-૨૦૦૮, ગુરુવાર
એફ-૨, જેઠાભાઈ પાર્ક,
નારાયણનગર રોડ,
પાલડી, અમદાવાદ-૭.

વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ પરમપૂજ્ય આચાર્ય ભગવંત
શ્રીમદ્વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના
સામ્રાજ્યવર્તી તથા પરમપૂજ્ય સમતામૂર્તિ પ્રવર્તિની
સાધ્વીજી રોહિતાશ્રીજી મહારાજના શિષ્યરત્ના
સાધ્વીજી ચંદનબાલાશ્રી

૨૪મી 'કલ્પેશહાનોપાયદ્વાત્રિંશિકા'માં આવતા પદાર્થોની સંક્ષિપ્ત સંકલના

૨૪મી 'સદ્દૃષ્ટિદ્વાત્રિંશિકા'માં સદ્દૃષ્ટિઓનું વર્ણન કર્યું અને સદ્દૃષ્ટિઓ જ્ઞાન-ક્રિયાથી મિશ્રિત છે, તે જ્ઞાન-ક્રિયાથી મિશ્રિત એવી સદ્દૃષ્ટિઓ કલ્પેશનાશનો ઉપાય છે, તેથી કલ્પેશનાશનો ઉપાય શું છે ? તે સ્પષ્ટ કરવા અર્થે ગ્રંથકારશ્રીએ કલ્પેશહાનોપાયદ્વાત્રિંશિકાની રચના કરેલ છે.

જિનવચનાનુસાર જ્ઞાન અને જિનવચનાનુસાર બહિરંગ અને અંતરંગ પ્રવૃત્તિ કલ્પેશનાશનો ઉપાય :-

શ્લોક-૧માં કલ્પેશનાશનો ઉપાય સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયા છે તેમ બતાવેલ છે. તેથી એ ફલિત થાય છે કે જીવમાં જ્ઞાનશક્તિ છે અને વીર્યશક્તિ છે. અને અજ્ઞાનને કારણે અજ્ઞાનથી નિયંત્રિત વિપરીત જ્ઞાન અને વિપરીત પ્રવૃત્તિથી જીવ કર્મો બાંધે છે અને કર્મોના ફળરૂપે ચાર ગતિઓની વિડંબણાને પ્રાપ્ત કરે છે.

વળી, સર્વજ્ઞના વચનથી જીવને યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે જીવની જ્ઞાનશક્તિ સમ્યગ્ પરિણમન પામે છે, અને તે સમ્યગ્ જ્ઞાનથી નિયંત્રિત સમ્યગ્ વીર્યશક્તિને પ્રવર્તાવીને તે મહાત્મા સંસારના કારણીભૂત એવાં કર્મોનો નાશ કરે છે, માટે કર્મનાશનો ઉપાય જિનવચનાનુસાર જ્ઞાન અને જિનવચનાનુસાર બહિરંગ અને અંતરંગ ઉચિત પ્રવૃત્તિ છે એમ ફલિત થાય છે.

સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સત્ક્રિયા કલ્પેશનાશનો ઉપાય છે, તેમ બતાવીને, તેને દૃઢ કરવા માટે, તર્કવાદી બૌદ્ધદર્શનકાર જે કલ્પેશનાશનો ઉપાય કહે છે તે બતાવીને તે અસંગત છે એમ શ્લોક-૨થી ૧૧માં ગ્રંથકારશ્રીએ સ્પષ્ટ કરેલ છે.

બૌદ્ધદર્શનકાર કહે છે કે આત્માના અભાવને જોવાથી નૈરાત્મ્યદર્શન થાય છે, તેથી આત્મા ઉપર સ્નેહ થતો નથી, અને આત્મા ઉપર સ્નેહ ન થાય તો કલ્પેશરૂપ તૃષ્ણાની હાનિ થાય છે. માટે કલ્પેશનાશનો ઉપાય નૈરાત્મ્યદર્શન છે. તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

જો આત્મા વિઘ્નમાન હોય તો આત્મા નથી એમ કહી શકાય નહિ. વળી આત્મા ક્ષણિક છે તેમ સ્વીકારીને ક્ષણ પછી આત્માનું અસ્તિત્વ નથી તેમ જોવામાં આવે તોપણ કષ્ટસાધ્ય એવા યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ કરવાનો ઉત્સાહ થાય નહિ. પરંતુ આત્મા છે અને તે શાશ્વત છે અને સર્વ ક્લેશ વગરનો આત્માનો મૂળ સ્વભાવ છે તેવું જ્ઞાન થાય, તો આત્મા પ્રત્યેના સ્નેહના કારણે આત્માના મૂળ સ્વભાવને પ્રગટ કરવા અર્થે દુષ્કર એવા પણ યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ થાય, અને તેના ફળરૂપે સર્વકર્મકૃત ક્લેશરહિત શુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિ થાય.

વળી ક્લેશનાશનો ઉપાય અનુપલ્લવવાળી વિવેકપ્ર્યાતિ છે એમ પાતંજલ-દર્શનકાર કહે છે. તે મતનો શ્લોક-૧૨થી ૧૬માં ઉપન્યાસ કરીને તેનું ગ્રંથકારશ્રીએ નિરાકરણ કરેલ છે.

વળી તાર્કિક એવા નૈયાયિકો કહે છે કે પુરુષાર્થ માટે દુઃખમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, માટે ચરમદુઃખને માટે કરાયેલા પુરુષાર્થથી ક્લેશનાશ થાય છે. તે મત પણ અત્યંત અનુચિત છે તે બતાવવા માટે શ્લોક-૨૭થી ૨૯માં તેનો ઉપન્યાસ કરીને તેનું ગ્રંથકારશ્રીએ નિરાકરણ કરેલ છે.

વળી ગ્રંથકારશ્રીએ શ્લોક-૧માં જૈનમતાનુસાર ક્લેશનાશનો ઉપાય સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયા બતાવેલ છે. તે અન્ય સર્વમતોના નિરાકરણથી પણ સુસ્થિત થાય છે તેમ યુક્તિથી શ્લોક-૩૦માં બતાવેલ છે, જેથી બુદ્ધિમાનને સ્થિર શ્રદ્ધા થાય કે સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયા સર્વદુઃખોના નાશપૂર્વક પૂર્ણસુખમય મોક્ષનું કારણ છે.

વળી ક્લેશો બહુભેદવાળા પાપકર્મો છે તેમ બતાવીને શ્લોક-૩૧માં ગ્રંથકારશ્રીએ ચાર ઘાતિકર્મોને ક્લેશરૂપે સ્થાપન કરેલ છે. જોકે આઠે કર્મો જીવની વિકૃતિને કરનારાં હોવાથી જીવ માટે અનિષ્ટરૂપ છે, તોપણ અંતરંગ ક્લેશ ઘાતિકર્મોથી થાય છે; કેમ કે જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીયકર્મથી અવરુદ્ધ થયેલી જ્ઞાનશક્તિ તત્ત્વને જોવા માટેની સ્વશક્તિને કુંઠિત કરે છે, મોહનીયકર્મ કુંઠિત એવા તે જ્ઞાનને વિકૃત કરે છે, અને વિકૃતિને પામેલું એવું તે જ્ઞાન વિપરીત પ્રવૃત્તિ કરાવીને સર્વક્લેશોની પ્રાપ્તિ જીવને કરાવે છે. તે ક્લેશને કરાવનારાં એવાં

પાપ કર્મો યોગમાર્ગના સેવનથી ક્ષય થાય છે, પરંતુ ભોગથી જ સર્વ કર્મોનો ક્ષય થતો નથી, તેનું યુક્તિપૂર્વક ગ્રંથકારશ્રીએ શ્લોક-૩૧માં સ્થાપન કરેલું છે.

અંતે જે મહાત્મા કર્મક્ષયમાં ઉદય કરે છે, તેના ફળરૂપે શ્રેષ્ઠ મુક્તિરૂપી સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે, તે ગ્રંથકારશ્રીએ શ્લોક-૩૨માં સ્પષ્ટ કરેલ છે.

છબસ્થિતાને કારણે પ્રસ્તુત વિવેચનમાં વીતરાગ ભગવંતની આજ્ઞાવિરુદ્ધ કે ગ્રંથકારશ્રીના આશયવિરુદ્ધ અજાણતાં કંઈ પણ લખાયું હોય તો ત્રિવિધે ત્રિવિધે મિચ્છા મિ દુક્કડં માંગું છું.

આસો સુદ-૧૦, વિ. સં. ૨૦૧૪,
તા. ૯-૧૦-૨૦૦૮, ગુરુવાર
૩૦૨, વિમલવિહાર,
સરસ્વતી સોસાયટી, પાલડી,
અમદાવાદ-૭.

- પ્રવીણચંદ્ર ખીમજી મોતા

**મિત્ર મિત્ર મતાનુસાર કલેશનાશના
ઉપાયોનું સંક્ષિપ્ત દિગ્દર્શન**

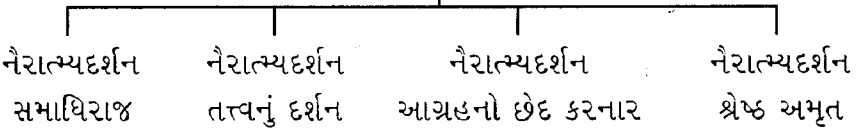
જૈનમતાનુસાર સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન કલેશનાશનો
ઉપાય : શ્લોક-૧

જૈનમતાનુસાર દુઃખની નિવૃત્તિની સાથે અવિનાભાવી એવા સુખને
ઉદ્દેશીને જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ માર્ગથી કર્મોનો પ્રકૃષ્ટ ક્ષય : શ્લોક-૩૦

જૈનમતાનુસાર જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ યોગથી કર્મોના ક્ષયથી
ભવપ્રપંચથી રહિત, પરમાનંદથી રમ્ય, નિરુપમ અને
અનંત એવા મોક્ષની પ્રાપ્તિ : શ્લોક-૩૨

બૌદ્ધમતાનુસાર નૈરાત્મ્યદર્શન કલેશનાશનો ઉપાય : શ્લોક-૨

નૈરાત્મ્યદર્શનનું મહત્ત્વ : શ્લોક-૩

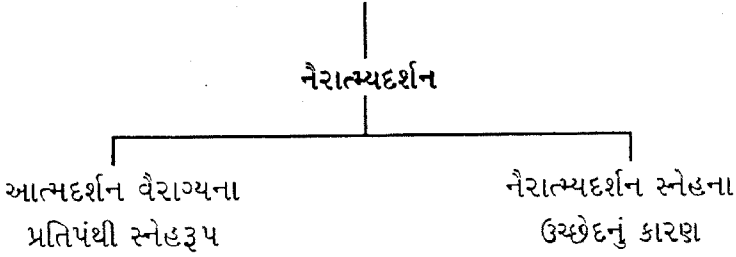
બૌદ્ધમતાનુસાર જન્મનું કારણ : શ્લોક-૪

તૃષ્ણા

આત્મદર્શનમાં
તૃષ્ણાનો ભાવ

આત્મદર્શનના અભાવમાં
તૃષ્ણાનો અભાવ

બૌદ્ધમતાનુસાર મોક્ષનો હેતુ : શ્લોક-૫

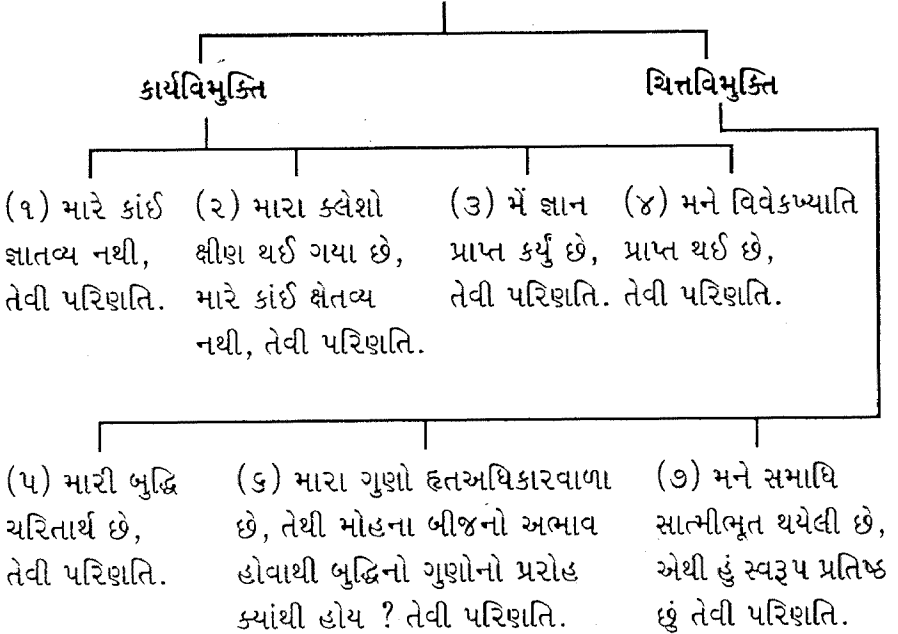

પાતંજલમતાનુસાર અનુપપ્લવવાળી વિવેકખ્યાતિ

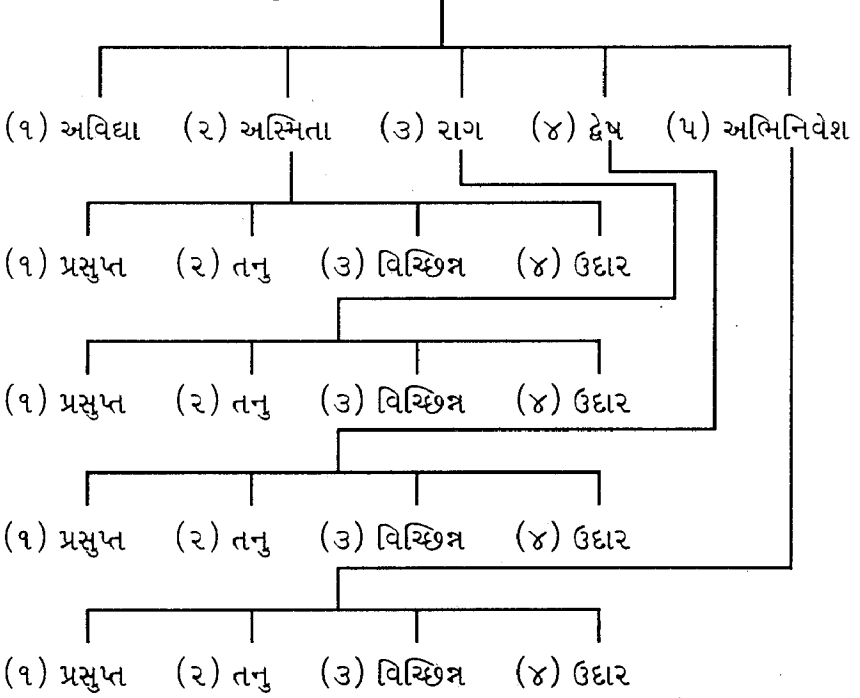
કલ્પેશનાશનો ઉપાય : શ્લોક-૧૨

વિવેકખ્યાતિ વખતે યોગીના ચિત્તમાં વર્તતી

સાત પ્રકારની પરિણતિ : શ્લોક-૧૨

પાતંજલમતાનુસાર કલેશોના ભેદો : શ્લોક-૧૩થી ૨૦

પ્રસુપ્ત, તનુ, વિચ્છિન્ન અને ઉદાર એવા
અસ્મિતાદિ કલેશોનું ક્ષેત્ર

અવિદ્યા

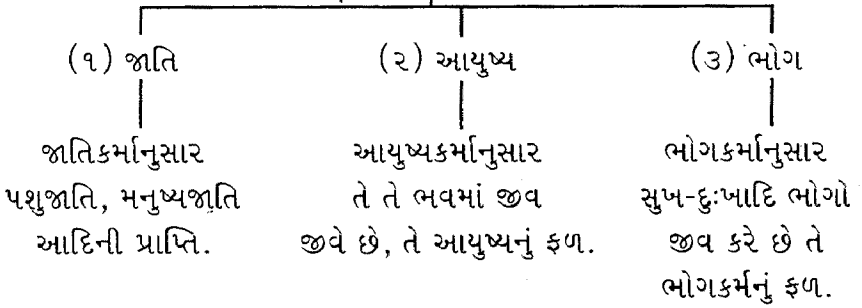
વિવેકખ્યાતિથી

અવિદ્યાનો નાશ

પાતાંજલમતાનુસાર કલેશોથી યતાં કર્માશયનું સ્વરૂપ : શ્લોક-૨૧

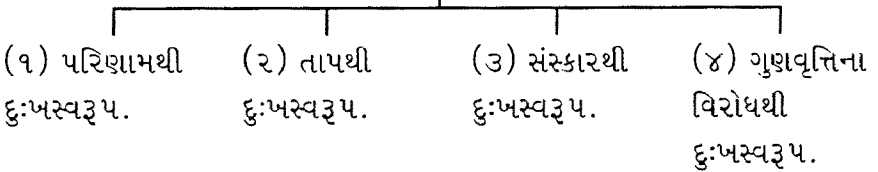
આ જન્મમાં અને પરજન્મમાં સંસારીજીવોને સુખ-દુઃખ અને ભોગાદિની અનુભૂતિઓ કરાવનાર

કર્માશયથી કર્મવિપાક

દુઃખ અને આદલાદરૂપ બંને પણ પ્રકારનો

કર્મવિપાક દુઃખસ્વરૂપ : શ્લોક-૨૨

નૈયાયિકમતાનુસાર ચરમદુઃખની નિષ્પત્તિને અનુકૂળ

વ્યાપાર કલેશનાશનો ઉપાય : શ્લોક-૨૭

પૂ. રોહિતાશ્રી શિષ્યાણુ
સા. ચંદનબાલાશ્રી

અનુક્રમણિકા

શ્લોક નં.	વિષય	પાના નં.
૧.	સ્વમતાનુસાર સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન ક્લેશનાશનો ઉપાય.	૧-૫
૨.	બૌદ્ધમતાનુસાર નૈરાત્મ્યદર્શન ક્લેશનાશનો ઉપાય.	૫-૬
૩.	બૌદ્ધમતાનુસાર નૈરાત્મ્યદર્શનનું મહત્ત્વ. (i) નૈરાત્મ્યદર્શન સમાધિરાજ. (ii) નૈરાત્મ્યદર્શન તત્ત્વનું દર્શન. (iii) નૈરાત્મ્યદર્શન આગ્રહનો છેદ કરનાર. (iv) નૈરાત્મ્યદર્શન શ્રેષ્ઠ અમૃત.	૬-૮
૪.	બૌદ્ધમતાનુસાર પુનર્જન્મનું કારણ તૃષ્ણા. (i) આત્મદર્શનમાં તૃષ્ણાનો ભાવ, અને આત્મદર્શનના અભાવમાં તૃષ્ણાનો અભાવ.	૮-૧૦
૫.	બૌદ્ધદર્શનકારના મતે નૈરાત્મ્યદર્શન મોક્ષનો હેતુ. (i) આત્મદર્શન વૈરાગ્યના પ્રતિપંથિ સ્નેહરૂપ. (ii) નૈરાત્મ્યદર્શન સ્નેહના ઉચ્છેદનું કારણ.	૧૦-૧૨
૬.	'નૈરાત્મ્યદર્શન મોક્ષનો હેતુ છે' એ પ્રમાણે સ્વીકારનાર તર્કવાદી બૌદ્ધના મતનું નિરાકરણ. (i) આત્માના અભાવરૂપ પ્રથમ પક્ષમાં નૈરાત્મ્યના અયોગની યુક્તિ.	૧૨-૧૫
૭.	આત્માના અભાવરૂપ પ્રથમ પક્ષમાં નૈરાત્મ્યના અયોગની અન્ય યુક્તિ. (i) વક્તા આદિના અભાવને કારણે આત્માના અભાવરૂપ પ્રથમ પક્ષમાં નૈરાત્મ્યનો અયોગ. (ii) જ્ઞાનવાદી બૌદ્ધના મતે આત્માના અભાવરૂપ પ્રથમ પક્ષમાં નૈરાત્મ્યના અયોગની યુક્તિ.	૧૫-૨૧
૮.	(i) ક્ષણિકત્વરૂપ બીજા પણ પક્ષમાં નૈરાત્મ્યનો અયોગ હોવાને કારણે આત્માશ્રયી એવાં મોક્ષસાધક અનુષ્ઠાન અને મોક્ષરૂપ ફળની અનુપપત્તિ.	

શ્લોક નં.	વિષય	પાના નં.
	(ii) ભાવથી ભાવનો સ્વીકાર કરાયે છતે ઉત્તરકાર્ય પ્રતિ અંગભાવ હોવાને કારણે બીજી ક્ષણમાં ભાવાત્મક પદાર્થનો અવિચ્છેદ હોવાથી અન્વયની પ્રાપ્તિ થવાને કારણે આત્માના ક્ષણિકત્વની અસિદ્ધિ.	૨૧-૨૭
૯.	(i) સ્વનિવૃત્તિસ્વભાવત્વરૂપ પ્રથમ પક્ષમાં આત્માના ક્ષણિકત્વની અસિદ્ધિ. (ii) અન્યજન્મસ્વભાવત્વરૂપ બીજા પક્ષમાં આત્માના ક્ષણિકત્વની અસિદ્ધિ.	૨૭-૩૧
૧૦.	(iii) ઉભયએકસ્વભાવત્વરૂપ ત્રીજા પક્ષમાં આત્માના ક્ષણિકત્વની અસિદ્ધિ.	
૧૧.	મોહનીયકર્મના ઉદયનિમિત્તક સ્નેહની ઉત્પત્તિ.	૩૨-૩૭
૧૨.	સંક્લેશનો અભાવ જ સ્નેહની અનુત્પત્તિનું કારણ. પાતંજલમતાનુસાર વિવેકખ્યાતિનું સ્વરૂપ. પાતંજલમતાનુસાર અનુપપ્લવવાળી વિવેકખ્યાતિથી ક્લેશોનો નાશ. વિવેકખ્યાતિ વખતે યોગીના ચિત્તમાં વર્તતી સાત પ્રકારની પરિણતિ. (i) ચાર પ્રકારની કાર્યવિમુક્તિનું સ્વરૂપ. (ii) ત્રણ પ્રકારની ચિત્તવિમુક્તિનું સ્વરૂપ.	૩૭-૪૪
૧૩.	પાતંજલમતાનુસાર વિવેકખ્યાતિથી અવિદ્યા આદિ ક્લેશોનો નાશ કઈ રીતે થાય છે ? તેનું સ્વરૂપ.	૪૪-૫૦
૧૪.	પ્રસુપ્ત ક્લેશોનું સ્વરૂપ.	૫૦-૫૩
૧૫.	તનુ ક્લેશોનું સ્વરૂપ.	૫૩-૫૫
૧૬.	વિચ્છિન્ન ક્લેશોનું સ્વરૂપ.	૫૫-૫૭
૧૭.	વિચ્છિન્ન ક્લેશોનું સ્વરૂપ.	૫૭-૫૯
૧૮.	ઉદાર ક્લેશોનું સ્વરૂપ.	૫૯-૬૦
૧૯.	પાતંજલમતાનુસાર ક્લેશોના પ્રકારો.	૬૦-૬૧
૧૯.	પાતંજલમતાનુસાર ક્લેશોનું સ્વરૂપ. (i) અવિદ્યાનું સ્વરૂપ. (ii) અસ્મિતાનું સ્વરૂપ.	

શ્લોક નં.	વિષય	પાના નં.
	(iii) રાગનું સ્વરૂપ.	
	(iv) દ્વેષનું સ્વરૂપ.	૬૧-૬૪
૨૦.	(v) અભિનિવેશનું સ્વરૂપ.	૬૫-૬૭
૨૧.	પાતંજલમતાનુસાર ક્લેશોથી થતા કર્મશયનું સ્વરૂપ.	૬૭-૬૯
૨૨.	દુઃખ અને આલ્લાદરૂપ બંને પણ કર્મવિપાક પરિણામથી, તાપથી, સંસ્કારથી અને ગુણવૃત્તિના વિરોધથી દુઃખસ્વરૂપ.	૬૯-૭૪
૨૩.	પાતંજલમતાનુસાર અવિદ્યાના નાશથી દૃગ્-દૃશ્યના સંયોગનો નાશ થવાથી ભવપ્રપંચના નાશની સંગતિ.	૭૪-૭૬
૨૪.	પાતંજલમતાનુસાર નિત્યમુક્ત એવા પુરુષમાં ક્લેશનાશના ઉપાયની અસંગતિ.	૭૬-૮૦
૨૫.	એકાંત અપરિણામી એવા આત્માને ભવપ્રપંચનો યોગ અતાત્વિક અને ક્લેશો અને ક્લેશોનો નાશ પણ કલ્પનામાત્ર.	૮૦-૮૩
૨૬.	(i) ભવપ્રપંચનું કાલ્પનિકપણું હોતે છતે પાતંજલમત અને પાતંજલદર્શનકાર વડે કહેવાયેલ સાતબંધ અને અસાતબંધ નિરર્થક. (ii) સ્વકથન અર્થ વગરનું નથી એની પુષ્ટિ માટે પાતંજલદર્શનકારે આપેલ યુક્તિઓનું ગ્રંથકારશ્રી દ્વારા નિરાકરણ. (iii) પાતંજલદર્શનકારના વચનથી મુક્તિઅવસ્થામાં આત્માને જ્ઞેયના પરિચ્છેદનની સંગતિ.	૮૪-૧૦૦
૨૭.	નૈયાયિકોના મતે ચરમદુઃખની નિષ્પત્તિને અનુકૂળ વ્યાપાર ક્લેશનાશનો ઉપાય.	૧૦૦-૧૦૪
૨૮.	નૈયાયિકો ક્લેશનાશનો ઉપાય ચરમદુઃખની ઉત્પત્તિને અનુકૂળ વ્યાપાર છે એમ કહે છે, તેનું ગ્રંથકારશ્રી દ્વારા નિરાકરણ.	૧૦૪-૧૦૯
૨૯.	(i) નૈયાયિકો ચરમદુઃખત્વને દુઃખત્વવ્યાપ્તિથી સ્વીકારે તો તત્શરીરપ્રયોજ્યજાતિથી સાંકર્યદોષની પ્રાપ્તિ.	

શ્લોક નં.	વિષય	પાના નં.
	(ii) નૈયાયિકો ચૈત્રશરીરપ્રયોજ્યજાતિની વ્યાપ્ય ચૈત્રના ચરમ સુખ-દુઃખાદિમાં રહેલી ભિન્ન જ ચરમત્વજાતિ સ્વીકારે, તો તેમાં પણ સાંકર્યદોષ બતાવીને ગ્રંથકારશ્રી દ્વારા તેનું નિરાકરણ.	
	(iii) નૈયાયિકો સાંકર્યદોષના નિરાકરણ માટે સમાનાધિકરણ દુઃખપ્રાગભાવાસમાનકાલીનત્વરૂપ ચરમત્વ સ્વીકારે તો ગ્રંથકારશ્રી દ્વારા તેનું નિરાકરણ.	
૩૦.	(iv) કાર્યવૃત્તિયાવદ્ધર્મોને કાર્યતાવચ્છેદક સ્વીકારવામાં નિયતિતત્ત્વના આશ્રયણની નૈયાયિકોને આપત્તિ. અન્યમતોના દૂષણથી નિર્વાહ પામેલ સ્વમતનો ઉપન્યાસ.	૧૦૯-૧૨૦
૩૧.	(i) દુઃખની નિવૃત્તિની સાથે અવિનાભાવી એવા સુખને ઉદ્દેશીને જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ માર્ગથી કર્મોનો પ્રકૃષ્ટ ક્ષય. કલેશનાશના ઉપાયના પ્રસ્તાવમાં કર્મક્ષયના ઉપાયના કથનનું તાત્પર્ય. જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ યોગથી કર્મોના અત્યંત નાશની યુક્તિ. ભોગથી કર્મોના નાશથી પૂર્વપક્ષીની દલીલોનું ગ્રંથકારશ્રી દ્વારા નિરાકરણ. ભગવદ્ગીતાના પણ યોગથી કર્મોના નાશની સંગતિ. કાયવ્યૂહની રચનાથી કર્મોના નાશની પૂર્વપક્ષી દ્વારા કરાતી સંગતિનું ગ્રંથકારશ્રી દ્વારા નિરાકરણ. મનોઅંતર પ્રવેશાદિની કલ્પનાથી કાયવ્યૂહની રચનાની સંગતિમાં ગૌરવની પ્રાપ્તિ.	૧૨૦-૧૨૨ ૧૨૨-૧૩૩
૩૨.	પાતંજલોના કથનનું ગ્રંથકારશ્રી દ્વારા નિરાકરણ. જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ યોગથી કર્મોના ક્ષયથી ભવપ્રપંચથી રહિત, પરમાનંદથી રમ્ય, નિરુપમ અને અનંત એવા મોક્ષની પ્રાપ્તિ.	૧૩૩-૧૩૫
	❖ * ❖	

ॐ ह्रीं अर्हं नमः ।
ॐ ह्रीं श्रीशङ्खेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ।
ऐं नमः ।

न्यायविशारद-न्यायाचार्य-श्रीमद्यशोविजयोपाध्यायविरचिता
स्वोपज्ञवृत्तियुता

द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिका

अन्तर्गत

क्लेशहानोपायद्वात्रिंशिका-२५

प्रस्तुत २૫મી ક્લેશહાનોપાયબ્રીશીનો ૨૪મી સદ્દૃષ્ટિબ્રીશી સાથે
સંબંધ :-

સદ્દૃષ્ટિનિરૂપણાનન્તરં જ્ઞાનક્રિયામિશ્રતયૈવૈતાઃ ક્લેશહાનોપાયભૂતા ભવન્તિ
નાન્યથેતિ વિવેચયન્નાહ -

અર્થ :-

સદ્દૃષ્ટિઓના નિરૂપણ પછી, આ=સદ્દૃષ્ટિઓ, જ્ઞાન-ક્રિયાથી મિશ્રપણું
હોવાને કારણે ક્લેશહાનના ઉપાયભૂત થાય છે, અન્યથા નહિ; એથી
વિવેચનને કરતાં=ક્લેશહાનના ઉપાયનું વિવેચન કરતાં, ગ્રંથકારશ્રી કહે
છે -

ભાવાર્થ :-

સદ્દૃષ્ટિ એટલે તત્ત્વને જોવા માટેની નિર્મળદૃષ્ટિ, અને જે જીવોને તત્ત્વને
જોવાની નિર્મળદૃષ્ટિ પ્રગટેલી છે તે જીવો સ્વશક્તિ અનુસાર સર્વજ્ઞના વચનાનુસાર

શ્રુતજ્ઞાન મેળવે અને તે શ્રુતજ્ઞાનથી નિયંત્રિત ક્રિયાઓ કરે, તો તે જ્ઞાન-ક્રિયાથી મિશ્રિત થયેલી એવી આ સદ્દૃષ્ટિઓ ક્લેશહાનના ઉપાયભૂત બને છે, અન્યથા નહિ. એથી સદ્દૃષ્ટિઓના નિરૂપણ પછી ક્લેશહાનના ઉપાયને પૃથગ્ભૂત વિવેચન કરતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે —

વિશેષાર્થ :-

પૂર્વે પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિ બતાવ્યા પછી ૨૪મી સદ્દૃષ્ટિબત્રીશીમાં પાછળની ચાર પ્રકારની સદ્દૃષ્ટિ બતાવી અને તે ચાર પ્રકારની સદ્દૃષ્ટિ જ ક્લેશહાનનો ઉપાય છે. તેથી તે ચાર દૃષ્ટિથી અન્ય ક્લેશહાનનો ઉપાય નથી. માટે ચાર દૃષ્ટિનું નિરૂપણ કર્યા પછી તે ચાર દૃષ્ટિનું કાર્ય ક્લેશહાન શું છે ? તે બતાવી શકાય; પરંતુ ક્લેશહાનના ઉપાયભૂત જ્યારે ચાર દૃષ્ટિઓ હોય ત્યારે ચાર દૃષ્ટિઓનું નિરૂપણ કર્યા પછી ફરી ક્લેશહાનના ઉપાયને કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવે તો તે ઉપાયરૂપે સદ્દૃષ્ટિની જ પ્રાપ્તિ થાય. તેથી ગ્રંથકારશ્રી ખુલાસો કરે છે —

સદ્દૃષ્ટિ એ નિર્મળદૃષ્ટિ છે, અને તે જ્ઞાન-ક્રિયાથી મિશ્રિત થાય છે ત્યારે તે સદ્દૃષ્ટિ જ વિશિષ્ટ-વિશિષ્ટતર નિર્મળ થાય છે. તેથી સદ્દૃષ્ટિબત્રીશીમાં વર્ણન કરાયેલી ચાર દૃષ્ટિઓ જ્ઞાન-ક્રિયાથી મિશ્રિત અવસ્થાવાળી છે. તેથી તે દૃષ્ટિઓ ક્રમસર ક્લેશનો નાશ કરે છે, તેથી ચાર સદ્દૃષ્ટિમાંથી છેલ્લી અને આઠ યોગદૃષ્ટિમાંથી છેલ્લી એવી આઠમી દૃષ્ટિવાળા યોગી આઠમી દૃષ્ટિના માહાત્મ્યથી કેવલજ્ઞાનને પામે છે. આમ છતાં તે સદ્દૃષ્ટિઓ ક્લેશહાનનું કારણ શ્રુતજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનથી નિયંત્રિત ક્રિયાઓને કારણે થયેલી છે. તેથી ક્લેશહાનનો ઉપાય તે સદ્દૃષ્ટિઓમાં વર્તતા સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયા છે. માટે સદ્દૃષ્ટિના નિરૂપણ પછી સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયાને ક્લેશહાનના ઉપાયરૂપે ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે.

અવતરણિકા :-

સદ્દૃષ્ટિવાળા જીવમાં વર્તતાં સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યગ્ જ્ઞાનથી નિયંત્રિત અનુષ્ઠાન ક્લેશહાનનો ઉપાય છે, તે બતાવતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે —

શ્લોક :-

જ્ઞાનં ચ સદનુષ્ઠાનં સમ્યક્ સિદ્ધાન્તવેદિનઃ ।
ક્લેશાનાં કર્મરૂપાણાં હાનોપાયં પ્રચક્ષતે ॥૧॥

અન્યથાથ :-

સિદ્ધાન્તવેદિનઃ=સિદ્ધાંતને જાણનારાઓ જ્ઞાનં સદનુષ્ઠાનં ચ=સમ્યક્ જ્ઞાનને અને સમ્યક્ અનુષ્ઠાનને કર્મરૂપાણાં ક્લેશાનાં=કર્મરૂપ કલેશોના સમ્યક્=સમ્યક્ હાનોપાયં=નાશનો ઉપાય પ્રચક્ષતે=કહે છે. ॥૧॥

શ્લોકાર્થ :-

સિદ્ધાંતને જાણનારાઓ સમ્યક્ જ્ઞાનને અને સમ્યક્ અનુષ્ઠાનને કર્મરૂપ કલેશોના સમ્યક્ નાશનો ઉપાય કહે છે. ॥૧॥

ટીકા :-

જ્ઞાનં ચેતિ-સજ્ઞાનં સદનુષ્ઠાનં ચ સમ્યક્=અવૈપરીત્યેન સિદ્ધાન્તવેદિનઃ કર્મરૂપાણાં ક્લેશાનાં હાનોપાયં=ત્યાગસામગ્રીં, પ્રચક્ષતે=પ્રકથયન્તિ, “સંજોગસિદ્ધીફલં વયંતિ” इत्यादिग्रन्थेन ॥૧॥

ટીકાર્થ :-

સજ્ઞાનં इत्यादिग्रन्थेन ॥ સિદ્ધાંતને જાણનારાઓ સમ્યક્ જ્ઞાનને અને સમ્યક્ અનુષ્ઠાનને “સંજોગની સિદ્ધિથી ફળ કહે છે” ઈત્યાદિ ગ્રંથ દ્વારા સમ્યક્=અવિપરીતપણાથી, કર્મરૂપ કલેશોના નાશનો ઉપાય=ત્યાગની સામગ્રી કહે છે. ॥૧॥

ભાવાર્થ :-

સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ અનુષ્ઠાન કર્મરૂપ કલેશોના નાશનો ઉપાય :-

જગતમાં જે કાંઈ કાર્ય પ્રયત્નથી થાય છે તે કાર્યની નિષ્પત્તિ પ્રત્યે સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયા હેતુ છે.

જેમ-નિયત નગરે જવું હોય તો તે નગરના માર્ગનું સમ્યક્ જ્ઞાન હોય અને તે જ્ઞાનથી નિયંત્રિત ગમનની પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તો તે નિયતગમનની

ક્રિયાથી તે નગરની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય છે, તેમ પ્રયત્નથી થતા સર્વ કાર્ય પ્રત્યે સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયા હેતુ છે, અને તે નિયમને સામે રાખીને ‘સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયાના સંયોગની સિદ્ધિથી ફળ થાય છે’ એ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં કહેલ છે. આ શાસ્ત્રવચન દ્વારા સિદ્ધાંતના જાણનારાઓ કહે છે કે કલેશહાનનો ઉપાય સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયા છે. તેથી સદ્દૃષ્ટિ પ્રગટવા પછી યોગ્ય જીવ ભગવાનના વચનના પરમાર્થનો બોધ કરે અને તે વચનનુસાર સદનુષ્ઠાનો કરે તો તે સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન કર્મરૂપ કલેશોના નાશનો સમ્યગ્ ઉપાય બને છે.

વિશેષાર્થ :-

અહીં વિશેષ એ છે કે અનાદિકાળથી જીવમાં સંગની પરિણતિરૂપ કલેશ વર્તે છે અને તે કલેશને કારણે આત્મા ઉપર કર્મોનો સંશ્લેષ થાય છે. તે કર્મો જીવને ચાર ગતિઓમાં પરિભ્રમણ કરાવીને કદર્યના કરનારાં છે, તેથી તે કર્મો ઘણા કલેશરૂપ છે. તે કર્મોના નાશનો ઉપાય જીવનો મૂળભૂત સ્વભાવ પ્રગટ થાય તે પ્રકારનો અંતરંગ ઉચિત ઉદ્યમ છે, અને તે ઉદ્યમ સાક્ષાત્ છન્નસ્થના જ્ઞાનનો વિષય નથી પરંતુ સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી એવા તીર્થંકરો તે કલેશના નાશના ઉપાયને સાક્ષાત્ જોનારા છે. તીર્થંકરો કેવલજ્ઞાનરૂપી ચક્ષુથી તે ઉપાયને જોઈને યોગ્ય જીવોના હિત માટે શ્રુતજ્ઞાનથી તે ઉપાયોને બતાવે છે, અને યોગ્ય જીવો સર્વજ્ઞના વચનનો યથાર્થ બોધ કરે તો તે બોધ સમ્યક્શ્રુત બને છે, અને તે શ્રુતથી નિયંત્રિત થઈને ઉચિત અનુષ્ઠાન કરે તો તે ઉચિત અનુષ્ઠાન આત્માના શુદ્ધ ભાવોને પ્રગટ કરવાને અનુકૂળ ઉચિત વ્યાપારરૂપ બને છે, અને તે વ્યાપારથી કલેશનો નાશ થાય છે.

ગ્રંથકારશ્રીએ ૨૪મી સદ્દૃષ્ટિબત્રીશીમાં જે ચાર સદ્દૃષ્ટિઓ બતાવી તે ચાર સદ્દૃષ્ટિઓ શ્રુતજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનથી નિયંત્રિત અનુષ્ઠાનરૂપ ક્રિયાથી મિશ્રિત હોવાથી કલેશનાશનું કારણ બને છે. આથી આઠમી દૃષ્ટિવાળા યોગી તે દૃષ્ટિવર્તી જ્ઞાન અને ક્રિયાના બળથી કેવલજ્ઞાનને પામે છે.

અહીં કહ્યું કે સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન અવિપરીતપણાથી કલેશોના હાનનો ઉપાય છે તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે પ્રથમ ચાર દૃષ્ટિમાં કાંઈક સમ્યગ્ જ્ઞાન છે અને કાંઈક સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન છે, તોપણ તે પરિપૂર્ણ શુદ્ધ નથી. તેથી

ચાર દૃષ્ટિવાળા જીવોનું જ્ઞાન અને અનુષ્ઠાન અવિપરીતપણાથી ક્લેશનાશનો ઉપાય નથી અર્થાત્ કંઈક અવિપરીતપણાથી ક્લેશનાશનો ઉપાય છે છતાં કંઈક ક્લેશનું કારણ પણ છે, જ્યારે પાછળની ચાર સદૃદૃષ્ટિમાં વર્તતું સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન પૂર્ણ શાસ્ત્રાનુસારી બનીને ક્લેશનાશનું કારણ છે. તેથી પાછળની ચાર સદૃદૃષ્ટિવર્તી જીવોમાંથી પ્રથમ દૃષ્ટિવર્તી જીવો સ્વભૂમિકા અનુસાર સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયા કરીને ઉત્તરઉત્તરની ભૂમિકાને પામે છે અને તે ક્રમથી ઉત્તરઉત્તરની દૃષ્ટિને પણ પ્રાપ્ત કરે છે અને અંતે સર્વ ક્લેશોનો નાશ કરે છે. ॥૧॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧માં સિદ્ધાંતના જાગૃત્વારાઓ ક્લેશહાનનો ઉપાય કહે છે તે બતાવ્યું. હવે તર્કવાદી બૌદ્ધો ક્લેશહાનનો ઉપાય કોને કહે છે ? તે ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

નૈરાત્મ્યદર્શનાદન્યે નિબન્ધનવિયોગતઃ ।

ક્લેશપ્રહાણમિચ્છન્તિ સર્વથા તર્કવાદિનઃ ॥૨॥

અન્યથાર્થ :-

સર્વથા=સર્વથા તર્કવાદિનઃ અન્યે=તર્કવાદી એવા અન્યો=બૌદ્ધો, નૈરાત્મ્ય-દર્શનાત્=નૈરાત્મ્યદર્શનને કારણે નિબન્ધનવિયોગતઃ=નિમિત્તનો વિરહ હોવાથી ક્લેશપ્રહાણમ્=ક્લેશના નાશને ઇચ્છન્તિ=ઈચ્છે છે. ॥૨॥

શ્લોકાર્થ :-

સર્વથા તર્કવાદી એવા બૌદ્ધો નૈરાત્મ્યદર્શનને કારણે નિમિત્તનો વિરહ હોવાથી ક્લેશના નાશને ઇચ્છે છે. ॥૨॥

ટીકા :-

નૈરાત્મ્યેતિ-નૈરાત્મ્યદર્શનાત્=સર્વત્રૈવાત્માભાવાવલોકનાત્, અન્યે બૌદ્ધા નિબન્ધનવિયોગતો=નિમિત્તવિરહાત્, ક્લેશપ્રહાણમ્=તૃષ્ણાહાનિલક્ષણમિચ્છન્તિ, સર્વથા=સર્વેઃ પ્રકારૈઃ, તર્કવાદિનઃ=ન તુ શાસ્ત્રાનુસારિણઃ ॥૨॥

ટીકાર્થ :-

નૈરાત્મ્યદર્શનાત્ પ્રકારે:, નૈરાત્મ્યદર્શનને કારણે=સર્વત્ર જ આત્માના અભાવના અવલોકનને કારણે અત્ય=બૌદ્ધો, નિબંધનના વિયોગથી= નિમિત્તના વિરહથી, તૃષ્ણાહાનિસ્વરૂપ કલેશના પ્રહાણને=કલેશના નાશને ઈચ્છે છે.

તે બૌદ્ધો કેવા છે ? તે સ્પષ્ટ કરે છે -

તર્કવાદિન: શાસ્ત્રાનુસારિણ: ॥ તે બૌદ્ધો સર્વથા=સર્વ પ્રકારે, તર્કવાદી છે, પરંતુ શાસ્ત્રને અનુસરનારા નથી. ॥૨॥

ભાવાર્થ :-

બૌદ્ધમતાનુસાર કલેશહાનનો ઉપાય :-

સર્વ દર્શનકારો સંસારને કલેશરૂપ માને છે અને કલેશવગરની અવસ્થારૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે ઉપદેશ આપે છે છતાં બૌદ્ધો સર્વથા તર્કવાદી છે, તેઓ તર્ક કરે છે, કે જો આત્મા હોય તો આત્મા પ્રત્યે રાગ થાય, અને રાગ થાય તો કલેશનો નાશ થાય નહિ. તેથી સર્વત્ર આત્માનો અભાવ જોવાથી આત્મા પ્રત્યે રાગ થાય નહિ, અને તૃષ્ણાનો ઉચ્છેદ થાય; કેમ કે રાગનો વિષય 'પોતે છે' તેવી બુદ્ધિ થવાથી પોતાના પ્રત્યે રાગ થાય છે, અને પોતાને સુખની ઈચ્છા થાય છે, તેથી સર્વ કલેશો પ્રગટે છે. માટે કલેશના હાનનો ઉપાય સર્વત્ર આત્માના=પોતાના, અભાવનું અવલોકન છે, એમ તર્કવાદી બૌદ્ધો કહે છે. પરંતુ જો બૌદ્ધો શાસ્ત્રને અનુસરે તો તેમને માનવું પડે કે શાસ્ત્ર મુક્તિનો ઉપદેશ આપે છે. તેથી મુક્તિ પામનાર આત્મા જ નથી એમ કેવું યુક્તિ વિરુદ્ધ છે માટે તેઓ શાસ્ત્રને અનુસરનારા નથી. ॥૨॥

અવતરણિકા :-

एत एव स्वमतं पुरस्कर्तुमाहुः -

અવતરણિકાર્થ :-

એઓજ=તર્કવાદી એવા બૌદ્ધો જ, સ્વમતને આગળ કરવા માટે કહે છે અર્થાત્ પોતાના મતનું મહત્વ બતાવવા માટે કહે છે -

ભાવાર્થ :-

શ્લોક-૨માં તર્કવાદી એવા બૌદ્ધોએ નૈરાત્મ્યદર્શનથી કલેશહાન થાય છે એમ કહ્યું. હવે તેઓ પોતાના તે કથનનું સમર્થન કરવા માટે કહે છે -

શ્લોક :-

સમાધિરાજ એતચ્ચ તદેતત્તત્ત્વદર્શનમ્ ।
આગ્રહચ્છેદકાર્યેતત્તદેતદમૃતં પરમ્ ॥૩॥

અન્યથાર્થ :-

એતચ્ચ=અને આ=નૈરાત્મ્યદર્શન સમાધિરાજ:=સમાધિરાજ છે, તદેતત્=તે આ=નૈરાત્મ્યદર્શન તત્ત્વદર્શનમ્=તત્ત્વદર્શન છે, એતત્=આ=નૈરાત્મ્યદર્શન, આગ્રહચ્છેદકારિ=આગ્રહના વિચ્છેદને કરનારું છે, તદેતદ્=તે આ=નૈરાત્મ્યદર્શન, પરમ્ અમૃતં=શ્રેષ્ઠ અમૃત છે. ॥૩॥

ટીકા :-

સમાધિરાજ ઇતિ-સમાધિરાજ: સર્વયોગાગ્રેસરત્વાત્, એતચ્ચ નૈરાત્મ્યદર્શનં, તદેતત્તત્ત્વદર્શનં પરમાર્થાવલોકનતઃ, આગ્રહચ્છેદકારિ=મૂર્છાવિચ્છેદકં, એતત્, તદેતદમૃતં=પીયૂષં, પરં ભાવરૂપમ્ ॥૩॥

ટીકાર્થ :-

સમાધિરાજ: નૈરાત્મ્યદર્શનમ્, અને આ=નૈરાત્મ્યદર્શન, સર્વ યોગોમાં અગ્રેસરપણું હોવાથી સમાધિરાજ છે,

તદેતત્ અવલોકનતઃ, તે આ=નૈરાત્મ્યદર્શન, તત્ત્વદર્શન છે; કેમ કે પરમાર્થનું અવલોકન છે.

આગ્રહચ્છેદકારિ એતત્, આ=નૈરાત્મ્યદર્શન, આગ્રહનો છેદ કરનાર છે=મૂર્છાનો વિચ્છેદ કરનાર છે,

તદેતદ્ ભાવરૂપમ્ ॥ તે આ=નૈરાત્મ્યદર્શન, ભાવરૂપ=જીવના પરિણામરૂપ, શ્રેષ્ઠ અમૃત છે. ॥૩॥

ભાવાર્થ :-

બૌદ્ધમતાનુસાર નૈરાત્મ્યદર્શનનું મહત્ત્વ :-

તર્કવાદી બૌદ્ધો સર્વત્ર આત્માના અભાવના અવલોકનને ક્લેશનાશનો ઉપાય કહે છે, અને તે નૈરાત્મ્યદર્શન એ જ શ્રેષ્ઠ છે, તે સ્થાપન કરવા માટે કહે છે-

(૧) નૈરાત્મ્યદર્શન સમાધિરાજ :-

જે યોગીઓ યોગસાધના કરે છે તે સર્વ યોગોમાં નૈરાત્મ્યદર્શન અગ્રેસર છે, માટે તે સમાધિરાજ છે અર્થાત્ નૈરાત્મ્યદર્શન સર્વસમાધિઓમાં શ્રેષ્ઠ સમાધિ છે.

(૨) નૈરાત્મ્યદર્શન તત્ત્વનું દર્શન :-

નૈરાત્મ્યદર્શનમાં આત્માના અભાવનું અવલોકન છે, અને તે જ પરમાર્થનું અવલોકન છે. માટે નૈરાત્મ્યદર્શન એ તત્ત્વનું દર્શન છે.

(૩) નૈરાત્મ્યદર્શન આગ્રહનો છેદ કરનાર :-

મૂર્છા સર્વ ક્લેશરૂપ છે, અને નૈરાત્મ્યદર્શન મૂર્છારૂપ આગ્રહના વિચ્છેદને કરનારું છે.

(૪) નૈરાત્મ્યદર્શન શ્રેષ્ઠ અમૃત :-

જીવ માટે યોગમાર્ગ અમૃત જેવો છે, તેમાં નૈરાત્મ્યદર્શન એ પરમ અમૃત= સર્વશ્રેષ્ઠ અમૃત છે.

આ રીતે બૌદ્ધમતવાળા ક્લેશહાનના ઉપાયરૂપે નૈરાત્મ્યદર્શનને દૃઢ કરે છે.

॥૩॥

અવતરણિકા :-

નૈરાત્મ્યદર્શન ક્લેશનાશનું કારણ કઈ રીતે થાય છે ? તે તર્કવાદી બૌદ્ધો બતાવે છે -

શ્લોક :-

જન્મયોનિર્યતસ્તૃષ્ણા ધ્રુવા સા ચાત્મદર્શને ।

તદભાવે ચ નેયં સ્યાદ્ બીજાભાવ ઇવાહ્કુરઃ ॥૪॥

અન્વયાર્થ :-

યત્=જે કારણથી જન્મયોનિ:=જન્મની યોનિ અર્થાત્ પુનર્ભવનો હેતુ, તૃષ્ણા=તૃષ્ણા છે સા ચ=અને તે=તૃષ્ણા આત્મદર્શને=આત્મદર્શનમાં ધ્રુવા=નક્કી છે, તદભાવે ચ=અને તેના અભાવમાં=આત્મદર્શનના અભાવમાં, બીજાભાવે ઇવાઙ્કુરઃ=બીજાના અભાવમાં અંકુરની જેમ નેયં સ્યાત્=આ=તૃષ્ણા, ન થાય. ॥૪॥

શ્લોકાર્થ :-

જે કારણથી જન્મની યોનિ તૃષ્ણા છે, અને તૃષ્ણા આત્મદર્શનમાં નક્કી છે, અને આત્મદર્શનના અભાવમાં 'બીજાના અભાવમાં અંકુરની જેમ' તૃષ્ણા ન થાય. ॥૪॥

ટીકા :-

જન્મેતિ-યદ્(યતઃ)=યસ્માત્ તૃષ્ણા લોભલક્ષણા જન્મયોનિ:=પુનર્ભવહેતુઃ, ધ્રુવા=નિશ્ચિતા, સા ચ તૃષ્ણા આત્મદર્શનેઽહમસ્મીતિ નિરીક્ષણરૂપે, તદભાવે=આત્મદર્શનાભાવે, ચ, નેયં તૃષ્ણા સ્યાત્, અઙ્કુર ઇવ બીજાભાવે ॥૪॥

ટીકાર્થ :-

યદ્(યતઃ) બીજાભાવે ॥ જે કારણથી લોભસ્વરૂપ તૃષ્ણા જન્મયોનિ=ફરી ભવનો હેતુ છે, અને 'હું છું' એ પ્રકારના નિરીક્ષણરૂપ આત્મદર્શનમાં તે=તૃષ્ણા, ધ્રુવ=નક્કી છે, અને તેના અભાવમાં=આત્મદર્શનના અભાવમાં, 'બીજાના અભાવમાં અંકુરની જેમ' આ=તૃષ્ણા, ન થાય. ॥૪॥

ભાવાર્થ :-

પુનર્જન્મનું કારણ તૃષ્ણા :-

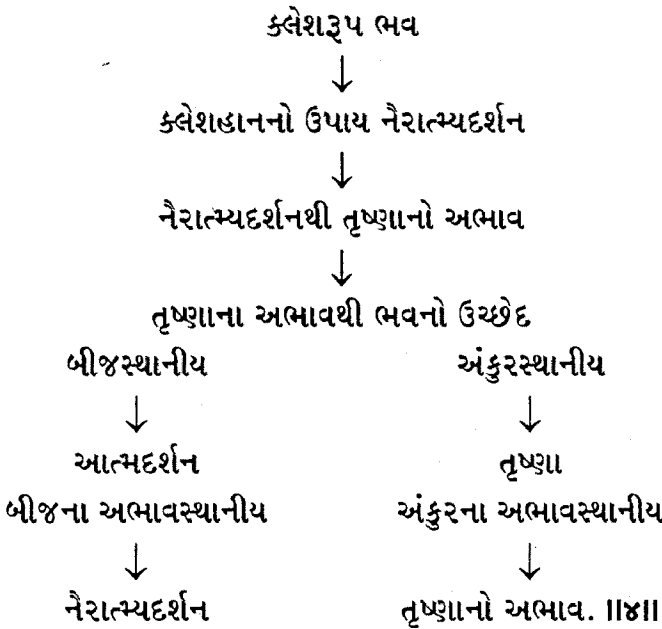
આત્મદર્શનમાં તૃષ્ણા, અને આત્મદર્શનના અભાવમાં તૃષ્ણાનો અભાવ :-

નૈરાત્મ્યદર્શન ક્લેશહાનનો ઉપાય કઈ રીતે છે ? તે સ્પષ્ટ કરતાં તર્કવાદી બૌદ્ધો કહે છે -

તૃષ્ણા એ નક્કી પુનર્જન્મનો હેતુ છે, અને 'હું છું' એ પ્રકારે આત્માનું દર્શન

થવાથી આત્મા પ્રત્યે જીવને સ્નેહ થાય છે, તેથી જીવ પોતાના સુખની પ્રાપ્તિ અર્થે સર્વ ઉદ્યમ કરે છે, તેથી આત્મદર્શન એ ભવનો હેતુ છે. એ પ્રકારે યુક્તિથી સ્થાપન કરીને બૌદ્ધો કહે છે કે આત્માના દર્શનનો અભાવ નૈરાત્મ્યદર્શનમાં થાય છે. મારો આત્મા નથી તેવો નિર્ણય થવાથી પોતાના આત્મા પ્રત્યે સ્નેહ થતો નથી. તેથી જીવ સર્વત્ર તૃષ્ણા વગરનો બને છે.

જેમ - બીજ હોય તો અંકુર થાય, અને બીજ ન હોય તો અંકુર થાય નહિ, તેમ બીજસ્થાનીય આત્મદર્શન હોય તો તૃષ્ણારૂપ અંકુર થાય, અને બીજના અભાવરૂપ નૈરાત્મ્યદર્શન હોતે છતે તૃષ્ણારૂપ અંકુરનો અભાવ થાય છે, અને તૃષ્ણાનો અભાવ થવાથી ભવનો ઉચ્છેદ થાય છે; અને ભવ ક્લેશરૂપ છે, તેથી ક્લેશહાનનો ઉપાય નૈરાત્મ્યદર્શન છે.

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૪માં કહ્યું કે બીજના અભાવમાં અંકુરના અભાવની જેમ નૈરાત્મ્યદર્શનમાં તૃષ્ણા થતી નથી. તે જ નૈરાત્મ્યવાદી બૌદ્ધ યુક્તિથી સ્પષ્ટ કરે છે -

શ્લોક :-

ન હ્યપશ્યન્ન્રહમિતિ સ્નિહ્યત્યાત્મનિ કશ્ચન ।

ન ચાત્મનિ વિના પ્રેમ્ણા સુખહેતુષુ ધાવતિ ॥૫॥

અન્વયાર્થ :-

હિ=જે કારણથી અહમિતિ='હું છું' એ પ્રમાણે અપશ્યન્=નહિ જોતો આત્મનિ=આત્મામાં કશ્ચન=કોઈ ન સ્નિહ્યતિ=સ્નેહ કરતો નથી જ ચ=અને આત્મનિ=આત્મામાં પ્રેમ્ણા=પ્રેમ વગર સુખહેતુષુ=સુખના હેતુઓમાં (કોઈ) ન ધાવતિ=દોડતું નથી (તે કારણથી નૈરાત્મ્યદર્શન જ મોક્ષનો હેતુ છે એમ અધ્યાહાર છે.) ॥૫॥

શ્લોકાર્થ :-

જે કારણથી 'હું છું' એ પ્રમાણે નહિ જોતો આત્મામાં કોઈ સ્નેહ કરતો નથી જ, અને આત્મામાં પ્રેમ વગર સુખના હેતુઓમાં (કોઈ) દોડતું નથી (તે કારણથી નૈરાત્મ્યદર્શન જ મોક્ષનો હેતુ છે, એમ અધ્યાહાર છે.) ॥૫॥

ટીકા :-

ન હીતિ-ન=નૈવ, હિ=યસ્માત્, અપશ્યન્=અનિરીક્ષમાણઃ, અહમિત્યુલ્લેખેન, સ્નિહ્યતિ=સ્નેહવાન્ ભવતિ, આત્મનિ વિષયભૂતે કશ્ચન બુદ્ધિમાન્, ન ચાત્મનિ પ્રેમ્ણા વિના સુખહેતુષુ ધાવતિ=પ્રવર્તતે, કશ્ચન, તસ્માદાત્મદર્શનસ્ય વૈરાગ્યપ્રતિ-પન્થિત્વાન્નૈરાત્મ્યદર્શનમેવ મુક્તિહેતુરિતિ સિદ્ધમ્ ॥૫॥

ટીકાર્થ :-

ન=નૈવ સિદ્ધમ્ ॥ જે કારણથી 'હું' એ પ્રમાણે ઉલ્લેખથી નહિ જોતો કોઈ બુદ્ધિમાન, વિષયભૂત એવા આત્મામાં=સ્નેહના વિષયભૂત એવા આત્મામાં, સ્નેહ કરતો નથી જ=સ્નેહવાન થતો નથી જ, અને આત્મામાં પ્રેમ વગર કોઈ સુખના હેતુઓમાં પ્રવર્તતો નથી, તે કારણથી આત્મદર્શનનું વૈરાગ્યપ્રતિપંથિપણું હોવાથી નૈરાત્મ્યદર્શન જ મોક્ષનો હેતુ છે, એ પ્રમાણે સિદ્ધ થયું. ॥૫॥

ભાવાર્થ :-

બૌદ્ધદર્શનકારના મતે નૈરાત્મ્યદર્શન મોક્ષનો હેતુ :-

તર્કવાદી બૌદ્ધો કહે છે કે 'આત્મા નથી' એ પ્રમાણે કોઈ બુદ્ધિમાન નિરીક્ષણ કરતો હોય તો તે બુદ્ધિમાનને પોતાના ઉપર સ્નેહ થતો નથી; કેમ કે જેનો કોઈ વિષય હોય તેમાં સ્નેહ થઈ શકે, પરંતુ બૌદ્ધદર્શનના શાસ્ત્રવચનથી અને યુક્તિથી નિર્ણય થાય કે આત્મા નથી, પરંતુ ભ્રમને કારણે 'હું છું' એવી મને બુદ્ધિ થાય છે, અને આત્મા નથી તે બુદ્ધિ સ્થિર થાય તો તે ભ્રમ દૂર થાય, અને પોતાનું અસ્તિત્વ ન હોય તો પોતાના ઉપર સ્નેહ થવાનો પ્રસંગ આવે નહિ, અને પોતાના ઉપર સ્નેહ થયા વગર સુખના હેતુઓમાં પ્રવૃત્તિ થાય નહિ. તેથી આત્માના અભાવને જોવાથી સ્નેહરૂપ તૃષ્ણાનો ઉચ્છેદ થાય છે.

આનાથી એ ફલિત થાય છે કે આત્મદર્શન એ વૈરાગ્યના પ્રતિપંથિ એવા સ્નેહરૂપ છે, અને નૈરાત્મ્યદર્શન એ સ્નેહના ઉચ્છેદનું કારણ છે. તેથી સંપૂર્ણ તૃષ્ણા વગરની એવી મુક્તિનો હેતુ નૈરાત્મ્યદર્શન છે, એ પ્રમાણે યુક્તિથી સિદ્ધ થાય છે, એમ તર્કવાદી બૌદ્ધો કહે છે. ॥૫॥

અવતરણિકા :-

एतद् दूषयति -

અવતરણિકાર્થ :-

આને=નૈરાત્મ્યદર્શન મોક્ષનો હેતુ છે એમ જે તર્કવાદી બૌદ્ધો કહે છે એને, ગ્રંથકારશ્રી દૂષિત કરે છે -

શ્લોક :-

नैरात्म्यायोगतो नैतदभावक्षणिकत्वयोः ।

आद्यपक्षेऽविचार्यत्वाद्धर्माणां धर्मिणं विना ॥६॥

અન્વયાર્થ :-

અભાવક્ષણિકત્વયોઃ=અભાવ અને ક્ષણિકત્વમાં=આત્માના અભાવમાં અને આત્માના ક્ષણિકપણામાં, નૈરાત્મ્યાયોગતઃ=નૈરાત્મ્યનો અયોગ હોવાથી એતદ્=આ=તર્કવાદી એવા બૌદ્ધોનો મત, ન=યુક્ત નથી.

કેમ યુક્ત નથી ? તેમાં હેતુ કહે છે -

આદ્યપક્ષે=આદ્યપક્ષમાં=અભાવરૂપ પ્રથમપક્ષમાં ધર્મિણં વિના=ધર્મી એવા આત્મા વગર ધર્માણાં=ધર્મોનું અવિચાર્યત્વાત્=અવિચાર્યપણું છે. ॥૬॥

શ્લોકાર્થ :-

અભાવ અને ક્ષણિકત્વમાં નૈરાત્મ્યનો અયોગ હોવાથી તર્કવાદી એવા જૌહ્રોનો મત યુક્ત નથી.

કેમ યુક્ત નથી ? તેમાં હેતુ કહે છે -

આદ્યપક્ષમાં ધર્મી એવા આત્મા વગર ધર્મોનું અવિચાર્યપણું છે. ॥૬॥

ટીકા :-

નૈરાત્મ્યેતિ-એતદન્યેષાં મતં ન યુક્તમ્, અભાવક્ષણિકત્વયોરર્થાદાત્મના વિકલ્પમાનયોઃ સતોનૈરાત્મ્યાયોગતઃ, આદ્યપક્ષે=આત્મનોઽભાવપક્ષે, ધર્મિણ-માત્માનં વિના ધર્માણાં સદનુષ્ઠાનમોક્ષાદીનામવિચાર્યત્વાત્=વિચારાયોગ્યત્વાત્, ન હિ વન્ધ્યાસુતાભાવે તદ્ગતાન્ સુરૂપકુરૂપત્વાદીન્ વિશેષાંશ્ચિન્તયિતુમારભતે કશ્ચિદિતિ ॥૬॥

ટીકાર્થ :-

એતદ્ સતોનૈરાત્મ્યાયોગતઃ, અર્થથી આત્મા વડે વિકલ્પમાન છતાં એવા અભાવ અને ક્ષણિકત્વમાં=નૈરાત્મ્યદર્શનના સ્વીકારથી અર્થથી પ્રાપ્ત એવા આત્મા વડે વિકલ્પ કરાતા છતાં આત્માના અભાવમાં અને આત્માના ક્ષણિકત્વમાં, નૈરાત્મ્યનો અયોગ હોવાને કારણે આ=અન્યોનો મત, યુક્ત નથી.

કેમ યુક્ત નથી ? તેમાં હેતુ કહે છે -

આદ્યપક્ષે અયોગ્યત્વાત્, આદ્યપક્ષમાં=આત્માના અભાવપક્ષમાં અર્થાત્ આત્માના અભાવરૂપ અને ક્ષણિકત્વરૂપ બે વિકલ્પમાં આત્માના અભાવરૂપ આદ્યપક્ષમાં, આત્મારૂપ ધર્મી વગર સદનુષ્ઠાન અને મોક્ષાદિ ધર્મોનું અવિચાર્યપણું છે= ધર્મોના વિચારનું અયોગ્યપણું છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે આત્માને ન સ્વીકારીએ તોપણ મોક્ષ અને મોક્ષના અનુષ્ઠાનો છે તેમ સ્વીકારીએ તો શું વાંધો છે ? એ પ્રકારની શંકાના નિવારણ માટે કહે છે -

ન હિ કશ્ચિદિતિ ॥ વંધ્યાસુતના અભાવમાં તદ્ગત સુરૂપપણા કે કુરૂપપણા આદિ વિશેષોનું ચિંતવન કરવા માટે કોઈ આરંભ કરતું નથી જ, એથી આત્મારૂપ ધર્મી વગર ધર્મોના વિચારનું અયોગ્યપણું છે, એમ પૂર્વ સાથે સંબંધ છે. ॥૬॥

ભાવાર્થ :-

નૈરાત્મ્યદર્શન મોક્ષનો હેતુ છે, એ પ્રમાણે સ્વીકારનાર તર્કવાદી બૌદ્ધના મતનું નિરાકરણ :-

તર્કવાદી બૌદ્ધો નૈરાત્મ્યદર્શનને મોક્ષનું કારણ સ્વીકારે છે, ત્યાં નૈરાત્મ્યશબ્દથી અર્થથી બે વિકલ્પો પ્રાપ્ત થાય છે :

- (૧) આત્માનો અભાવ છે,
- (૨) આત્મા ક્ષણિક છે.

આ બે વિકલ્પોમાંથી કોઈક એક વિકલ્પને ગ્રહણ કરીને આત્માના અભાવનું દર્શન મોક્ષનું કારણ છે તેમ બૌદ્ધો કહી શકે છે. તે સિવાય અન્ય કોઈ વિકલ્પ સંભવતો નથી.

તેને દૂષણ આપતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે આ બંને વિકલ્પોમાં નૈરાત્મ્યનો અયોગ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે નૈરાત્મ્યવાદી બૌદ્ધોનો મત યુક્ત નથી.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે આત્માનો અભાવ સ્વીકારીએ તો નૈરાત્મ્યનો અયોગ= નૈરાત્મ્યની અપ્રાપ્તિ, થાય નહિ; કેમ કે નૈરાત્મ્ય એટલે આત્માનો અભાવ. તેથી અભાવ અને ક્ષણિકત્વરૂપ બંને વિકલ્પોમાં નૈરાત્મ્યનો અયોગ છે તેમ કેમ કહી શકાય ? તે શંકાના નિવારણ માટે આત્માના અભાવપક્ષમાં નૈરાત્મ્યનો અયોગ કેમ છે ? તે સ્પષ્ટ કરવા અર્થે ગ્રંથકાર કહે છે -

આત્માના અભાવરૂપ પ્રથમ પક્ષમાં નૈરાત્મ્યના અયોગની યુક્તિ :-

જો આત્માનો અભાવ સ્વીકારીએ તો ધર્મી એવા આત્માનો અભાવ છે તેમ

પ્રાપ્ત થાય, અને ધર્મી એવો આત્મા ન હોય તો મોક્ષસાધક એવું સદનુષ્ઠાન, અને સદનુષ્ઠાનના ફળરૂપ મોક્ષ, આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે તે પ્રકારનો વિચાર થઈ શકે નહિ.

આશય એ છે કે કોઈ પુરુષ હોય તો તે પુરુષ ઉપદેશ આદિથી તે સદનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને તે સદનુષ્ઠાનના ફળરૂપે મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરે છે એમ કહી શકાય. વળી આત્મા સદનુષ્ઠાન કરતો ન હોય અને હું નિત્ય છું તેમ માનીને પોતાના આત્માનું દર્શન કરતો હોય, તો તેનામાં તૃષ્ણા પેદા થાય છે, અને તે તૃષ્ણાના કારણે ભવપરંપરાના અનર્થો પ્રાપ્ત થાય છે તેમ કહી શકાય, પરંતુ આત્મા નામની વસ્તુ જ ન હોય તો આત્મદર્શન કરીને અનર્થો પ્રાપ્ત કરે છે અને નૈરાત્મ્યદર્શન કરીને તૃષ્ણાનો ઉચ્છેદ કરે છે અને તૃષ્ણાના ઉચ્છેદ માટે સદનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે ઇત્યાદિ કથન નિરાધાર બને છે. માટે આત્માના અભાવ પક્ષમાં નૈરાત્મ્યનો અયોગ છે અર્થાત્ નૈરાત્મ્યદર્શન કરનાર કોઈ નથી. તેથી નૈરાત્મ્યદર્શનનો યોગ કોઈને છે તેમ કહી શકાય નહિ. વળી, તેમાં યુક્તિ બતાવે છે -

જેમ-વંધ્યા સ્ત્રીને પુત્ર હોય નહીં, તેથી વંધ્યાસુતના વિષયમાં તદ્દગત સુરૂપ-કુરૂપ આદિ વિશેષનું ચિંતવન કરવા માટે કોઈ આરંભ કરતું નથી અર્થાત્ કોઈ એમ કહેતું નથી કે આ વંધ્યા સ્ત્રીનો પુત્ર સુરૂપ છે કે કુરૂપ છે. તેમ-વંધ્યાસુતની જેમ આત્મા જ ન હોય તો કોઈ વિચારક એમ કહી શકે નહિ કે આત્મા નૈરાત્મ્યદર્શનથી મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે, અને આત્મદર્શનથી સ્નેહ કરે છે અને સુખના હેતુમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેથી આત્માનો અભાવ સ્વીકાર્યા પછી તે આત્મા નૈરાત્મ્યદર્શન કરે તો મુક્તિ થાય એ પ્રકારનું કથન કરવું તે અસંબદ્ધ પ્રલાપરૂપ છે. માટે આત્માના અભાવરૂપ નૈરાત્મ્યદર્શન છે એ પ્રકારનો પ્રથમ વિકલ્પ અસંગત છે. ॥૬॥

અવતરણિકા :-

આત્માના અભાવને સ્વીકારવારૂપ પ્રથમ પક્ષમાં નૈરાત્મ્યનો અયોગ કેમ છે ? તેની યુક્તિ શ્લોક-૬માં આપી. હવે આત્માના અભાવને સ્વીકારવારૂપ પ્રથમ પક્ષમાં નૈરાત્મ્યનો અયોગ કેમ છે ? તેમાં અલ્પ યુક્તિ ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

વક્ત્રાદ્યભાવતશ્ચૈવ કુમારીસુતબુદ્ધિવત્ ।

વિકલ્પસ્યાપ્યશક્યત્વાદ્વક્તું વસ્તુ વિના સ્થિતમ્ ॥૭॥

અન્યથાથ :-

ચ=અને વક્ત્રાદ્યભાવતશ્ચૈવ=વક્તા આદિના અભાવથી (આદ્યપક્ષમાં નૈરાત્મ્યનો અયોગ હોવાથી નૈરાત્મ્યવાદી બૌદ્ધોનો મત યુક્ત નથી, એમ શ્લોક-૬ સાથે સંબંધ છે.)

વળી જ્ઞાનવાદીના મતાનુસાર આદ્યપક્ષમાં પણ નૈરાત્મ્યનો અયોગ છે, તે અભાવતાં કહે છે -

સ્થિતં વસ્તુ વિના=સ્થિત વસ્તુ વગર કુમારીસુતબુદ્ધિવત્=કુમારીના પુત્રની બુદ્ધિની જેમ વિકલ્પસ્યાપિ=વિકલ્પનું પણ વક્તું=કહેવા માટે અશક્યત્વાત્=અશક્યપણું હોવાથી (આદ્યપક્ષમાં નૈરાત્મ્યનો અયોગ હોવાથી નૈરાત્મ્યવાદી બૌદ્ધોનો મત યુક્ત નથી, એમ શ્લોક-૬ સાથે સંબંધ છે.) ॥૭॥

શ્લોકાર્થ :-

અને વક્તા આદિના અભાવથી (આદ્યપક્ષમાં નૈરાત્મ્યનો અયોગ હોવાથી નૈરાત્મ્યવાદી બૌદ્ધોનો મત યુક્ત નથી.) (વળી) સ્થિત વસ્તુ વગર કુમારીના પુત્રની બુદ્ધિની જેમ વિકલ્પનું પણ કહેવા માટે અશક્યપણું હોવાથી (આદ્યપક્ષમાં નૈરાત્મ્યનો અયોગ હોવાથી નૈરાત્મ્યવાદી બૌદ્ધોનો મત યુક્ત નથી, એમ શ્લોક-૬ સાથે સંબંધ છે.) ॥૭॥

ટીકા :-

વક્ત્રાદીતિ-વક્ત્રાદીનાં નૈરાત્મ્યપ્રતિપાદકતદ્દૃષ્ટાદીનામભાવતશ્ચૈવ આદ્યપક્ષે નૈરાત્મ્યાયોગતો નૈતદિતિ સમ્બન્ધઃ । જ્ઞાનવાદિમતે ત્વાહ-કુમારીસુતબુદ્ધિવત્=અકૃતવિવાહસ્ત્રીપુત્રજ્ઞાનવત્, વિકલ્પસ્યાપિ પ્રતિપાદકાદિગતસ્ય સ્થિતં વસ્તુ વિના વક્તુમશક્યત્વાત્, કુમારીસુતબુદ્ધિરપિ હિ પ્રસિદ્ધયોઃ કુમારીસુતપદાર્થયોઃ સંબન્ધમેવારોપિતમવગાહતે, પ્રકૃતે ત્વાત્મન એવાભાવાત્તત્પ્રતિપાદકાદિવ્યપદેશો નિર્મૂલ એવ, ક્વચિત્પ્રમિતસ્યૈવ ક્વચિદારોપ્યત્વાત્, इत्थं च- “યથા કુમારી

સ્વપ્નાન્તરેऽસ્મિન્ જાતં ચ પુત્રં વિગતં ચ પश्यેત્ । જાતે ચ હૃષ્ટાऽપગતે વિષણ્ણા તથોપમાન્ જાનત સર્વધર્માન્” ॥૧॥ इत्यादि परेषां शास्त्रमपि संसारासार-तार्थवादमात्रपरतयैवोपयुज्यते इति दृष्टव्यम् ॥७॥

ટીકાર્થ :-

વક્ત્રાદીનાં સમ્બન્ધઃ । વક્તા આદિના=નૈરાત્મ્યના પ્રતિપાદક અને નૈરાત્મ્યના દૃષ્ટા આદિના, અભાવને કારણે જ આદ્યપક્ષમાં નૈરાત્મ્યનો અયોગ હોવાથી આ=બૌદ્ધોનો મત, યુક્ત નથી એમ શ્લોક-૬ સાથે સંબંધ છે.

અહીં જ્ઞાનવાદી બૌદ્ધ કહે છે કે આત્મા ન હોય તોપણ જ્ઞાનના વિકલ્પથી આત્માની ઉપસ્થિતિ થઈ શકે છે, તેમ વિકલ્પથી આત્માની ઉપસ્થિતિ કરીને નૈરાત્મ્યનો યોગ સંગત થઈ શકશે. તેના નિવારણ માટે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે—

જ્ઞાનવાદિમતે ત્વાહ — જ્ઞાનવાદી બૌદ્ધોના મતમાં વળી કહે છે=જ્ઞાનવાદી બૌદ્ધોના મતમાં આત્માનો અભાવ સ્વીકારીને નૈરાત્મ્યનો યોગ થઈ શકે નહિ, તે બતાવવા અર્થે કહે છે —

કુમારીસુત અશક્યત્વાત્, કુમારીના પુત્રની બુદ્ધિની જેમ=ધિવાહ નહિ કરેલી એવી કોઈક સ્ત્રી હોય તેનો પુત્ર છે એ પ્રકારના જ્ઞાનની જેમ, સ્થિત વસ્તુ વગર=જગતમાં આત્માની અવસ્થિતિ વગર, પ્રતિપાદકાદિગત વિકલ્પોનું પણ કહેવા માટે અશક્યપણું હોવાને કારણે, આદ્યપક્ષમાં નૈરાત્મ્યનો અયોગ હોવાથી નૈરાત્મ્યવાદી બૌદ્ધોનો મત અયુક્ત છે, એમ સંબંધ છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે જેમ કુમારી સ્ત્રીને પુત્ર નથી, છતાં બુદ્ધિના વિકલ્પથી કુમારીને પુત્ર છે તેવું જ્ઞાન થઈ શકે છે, તેમ નૈરાત્મ્યના પ્રતિપાદકાદિગત વિકલ્પો થઈ શકે છે. તેનું નિવારણ કરવા માટે કહે છે —

કુમારીસુતબુદ્ધિરપિ અવગાહતે, જે કારણથી કુમારીસુતબુદ્ધિ પણ પ્રસિદ્ધ એવા કુમારી અને સુત પદાર્થના આરોપિત સંબંધને જ અવગાહન કરે છે.

પ્રકૃત્તે આરોપ્યત્વાત્ । પ્રકૃતમાં આત્માનો જ અભાવ હોવાથી નૈરાત્મ્યના પ્રતિપાદકાદિનો વ્યપદેશ નિર્મૂળ જ છે; કેમ કે કોઈક ઠેકાણે પ્રમિત પદાર્થનું

જ ક્યાંક આરોપ્યપણું છે અર્થાત્ કોઈ સ્ત્રીમાં પ્રમિત એવા પુત્રના સંબંધનું કુમારી સ્ત્રીમાં આરોપ્યપણું છે.

इत्थं च - दृष्टव्यम् ।। અને આ રીતે=પૂર્વમાં કહ્યું કે આત્માના અભાવપક્ષમાં નૈરાત્મ્યનો અયોગ થવાને કારણે કુમારીસુતની બુદ્ધિની જેમ નૈરાત્મ્યદર્શન સંભવે નહિ એ રીતે,

“જે પ્રકારે આ સ્વાખાંતરમાં જન્મેલા પુત્રને કે મરેલા પુત્રને જુએ છે અને જન્મેલામાં હર્ષવાળી થાય છે અને મરેલામાં શોકવાળી થાય છે, તે પ્રકારના ઉપમાવાળા સર્વ ધર્મોને તમે જાણો.” ઈત્યાદિ પરનું=બૌદ્ધનું, શાસ્ત્ર પણ સંસારની અસારતાના અર્થવાદ-માત્રપરપણાથી જ=સંસારની અસારતાના અર્થ માત્રને કહેવામાં તત્પરપણાથી જ, ઉપયોગી છે, એ પ્રમાણે જાણવું. ॥૭॥

❖ વક્ત્રાદીનાં નૈરાત્મ્યપ્રતિપાદકતદ્દૃષ્ટાદીનામભાવતઃ- વક્ત્રાદીનાં - અહીં આદિથી તદ્દૃષ્ટાદિનું ગ્રહણ કરવું અને તદ્દૃષ્ટાદિમાં આદિથી તત્શ્રોતાનું ગ્રહણ કરવું.

❖ વિકલ્પસ્યાપિ પ્રતિપાદકાદિગતસ્ય સ્થિતં વસ્તુ વિના વક્તુમશક્યત્વાત્ - વિકલ્પસ્યાપિ - અહીં અપિથી એ સમુચ્ચય થાય છે કે સ્થિત વસ્તુ વગર પ્રતિપાદકાદિગત ધર્મોનું તો કથન ન થઈ શકે, પરંતુ વિકલ્પનું પણ કથન ન થઈ શકે, અને પ્રતિપાદકાદિગતસ્ય માં આદિ થી શ્રોતાનું ગ્રહણ કરવું.

❖ કુમારીસુતબુદ્ધિરપિ હિ પ્રસિદ્ધયોઃ કુમારીસુતપદાર્થયોઃ સમ્બન્ધમેવારોપિતમવગાહતે - અહીં અપિ થી એ સમુચ્ચય થાય છે કે અનુમાનની બુદ્ધિ તો પ્રસિદ્ધ એવા બે પદાર્થમાં સંબંધનું અવગાહન કરે છે, પરંતુ કુમારીસુતબુદ્ધિ પણ પ્રસિદ્ધ એવા કુમારી અને સુત પદાર્થના આરોપિત સંબંધનું અવગાહન કરે છે.

❖ પરેષાં શાસ્ત્રમપિ સંસારાસારતાર્થવાદમાત્રપરતયૈવોપયુજ્યતે - પરેષાં શાસ્ત્રમપિ - અહીં અપિથી એ સમુચ્ચય થાય છે કે જૈનદર્શનનું શાસ્ત્ર તો સંસારની અસારતાને કહેનારું છે, પરંતુ પર એવા બૌદ્ધનું શાસ્ત્ર પણ સંસારની અસારતાના અર્થને કહેવામાત્રમાં ઉપયોગી છે.

ભાવાર્થ :-

શ્લોક-૬ના ઉત્તરાર્ધમાં ગ્રંથકારશ્રીએ કહ્યું કે આત્માના અભાવરૂપ પ્રથમ પક્ષમાં આત્મારૂપ ધર્મી નહિ હોવાથી ધર્મોનો વિચાર થઈ શકે નહિ, માટે નૈરાત્મ્યનો અયોગ છે.

હવે અન્ય રીતે આત્માના અભાવરૂપ પ્રથમ પક્ષમાં નૈરાત્મ્યનો અયોગ બતાવતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે --

વક્તા આદિના અભાવને કારણે આત્માના અભાવરૂપ પ્રથમ પક્ષમાં નૈરાત્મ્યનો અયોગ :-

જો આત્માનો અભાવ સ્વીકારીએ તો આત્માના અભાવરૂપ નૈરાત્મ્યના પ્રતિપાદક પુરુષનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય, વળી નૈરાત્મ્યને સાંભળનારા પુરુષનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય, વળી નૈરાત્મ્યને સાંભળીને સંસારના સ્નેહને તોડવા માટેના ઉદ્ધમ કરનારા પુરુષનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય. આ રીતે નૈરાત્મ્યને કહેનારા વક્તા આદિનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય તો કોઈ પુરુષમાં નૈરાત્મ્યનું દર્શન સંગત થાય નહિ, માટે 'નૈરાત્મ્યદર્શનથી ક્લેશનો નાશ થાય છે' એ પ્રકારનો બૌદ્ધનો મત, આત્માના અભાવરૂપ પ્રથમ પક્ષને આશ્રયીને અસંગત છે.

જ્ઞાનવાદી બૌદ્ધનો મત :-

અહીં જ્ઞાનવાદી બૌદ્ધ કહે કે જેમ - કુમારી સ્ત્રીને પુત્ર નથી, છતાં સ્વપ્નમાં તેને પુત્ર જન્મ્યો તેવું દેખાય ત્યારે કુમારીને પુત્રની બુદ્ધિ વિકલ્પથી થાય છે, તેમ નૈરાત્મ્યના પ્રતિપાદક આદિની બુદ્ધિ વિકલ્પથી થઈ શકે છે. માટે આત્મા નહિ હોવા છતાં વિકલ્પથી આત્મા છે એવી બુદ્ધિ થાય છે, તેથી આત્મા ઉપર=પોતાના ઉપર, સ્નેહ થાય છે, અને આત્મા ઉપર સ્નેહ થવાના કારણે રાગાદિ ક્લેશો થાય છે. માટે વિકલ્પથી થયેલું આત્મદર્શન ક્લેશનું કારણ છે, અને નૈરાત્મ્યદર્શન ક્લેશના નાશનો ઉપાય છે. આ પ્રકારે જ્ઞાનવાદી બૌદ્ધો કહે છે. તેનું નિરાકરણ કરતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે --

જ્ઞાનવાદી બૌદ્ધના મતે આત્માના અભાવરૂપ પ્રથમ પક્ષમાં નૈરાત્મ્યના અયોગની યુક્તિ :-

કુમારીને પુત્રની બુદ્ધિમાં વિષયભૂત એવો પુત્ર અને બુદ્ધિના વિષયભૂત એવી કુમારી બન્ને વિદ્યમાન છે; કેમ કે કોઈક અન્ય સ્ત્રીનો પુત્ર વિદ્યમાન છે. ફક્ત અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ એવા પુત્રનો કુમારી સાથે સંબંધ નથી, છતાં કોઈક રીતે કુમારીની સાથે પુત્રના સંબંધનો આરોપ થાય છે; વળી આત્મા નામની વસ્તુ જ જગતમાં ન હોય તો આત્મા છે તેવું આરોપણ થઈ શકે નહિ; કેમ કે વિકલ્પના

વિષયભૂત આત્મા નામની વસ્તુ જ જગતમાં પ્રસિદ્ધ ન હોય તો આત્મા નથી તેમ કહી શકાય નહીં, પરંતુ ક્યાંક આત્મા પ્રસિદ્ધ હોય તો અન્યત્ર તેના સંબંધનો આરોપ થઈ શકે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે જો આત્મા છે જ, તો બૌદ્ધ દર્શનનાં શાસ્ત્રો કહે છે કે 'જે પ્રમાણે કુમારી આ સ્વપ્નાંતરમાં=બધા સ્વપ્નમાં નહીં પરંતુ કોઈક સ્વપ્નમાં, પોતાના પુત્રને જન્મેલો જોઈને હર્ષ પામે છે, અને પોતાના પુત્રને મરેલો જોઈને ખેદ પામે છે, તેની ઉપમા જેવા સર્વ ધર્મો છે, તે બૌદ્ધનું શાસ્ત્રવચન કઈ રીતે સંગત થાય ? તેથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

આ પ્રકારનું બૌદ્ધનું શાસ્ત્રવચન સંસારની અસારતાના અર્થવાદમાત્રમાં= અર્થને કહેવામાં, પ્રવૃત્ત છે એમ સ્વીકારીને તે શાસ્ત્રનો અર્થ કરવો; પરંતુ સર્વથા આત્માના અભાવને બતાવનાર તે શાસ્ત્ર વચન છે તેવો અર્થ કરવો ઉચિત નથી.

વિશેષાર્થ :-

બૌદ્ધમતમાં બે સંપ્રદાય છે. તેમાં એક ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધમત છે, અને બીજો જ્ઞાનવાદી બૌદ્ધમત છે.

(૧) ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધ બાહ્ય પદાર્થોને સ્વીકારે છે અને તે સર્વ પદાર્થોને ક્ષણિક કહે છે.

(૨) જ્ઞાનવાદી બૌદ્ધ જ્ઞાનથી અતિરિક્ત બાહ્ય પદાર્થોને સ્વીકારતો નથી. તેથી જ્ઞાનવાદી બૌદ્ધના મતમાં જ્ઞાનના વિષયભૂત બાહ્ય કોઈ પદાર્થો નથી, માત્ર તે તે પ્રકારે પરિણમન પામતું જ્ઞાન ઘટ-પટાદિ આકારરૂપે સંવેદન થાય છે.

જ્ઞાનવાદી બૌદ્ધ 'બાહ્ય એવો આત્મા નામનો પદાર્થ નથી, પરંતુ જ્ઞાનના વિકલ્પથી આત્મા=પોતે, છે તેવો ભ્રમ થાય છે' તેમ બતાવવા અર્થે કુમારીસુતબુદ્ધિનું દૃષ્ટાંત આપે છે, અને કહે છે -

જેમ કુમારી સ્ત્રીને પુત્ર નથી, છતાં જ્ઞાનના વિકલ્પથી કોઈકને આ કુમારી સ્ત્રીનો પુત્ર છે તેવો ભ્રમ થાય છે, તેમ જ્ઞાનના વિકલ્પથી અતિરિક્ત આત્મા

નથી, આમ છતાં 'હું છું' તેવો ભ્રમ થાય છે. તેનું નિવારણ કરતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

કુમારીમાં પુત્રની બુદ્ધિ કરનાર પુરુષને કુમારી સ્ત્રી દેખાય છે અને વિવાહ કરેલી અન્ય સ્ત્રીને પુત્ર છે તેમ પણ દેખાય છે. ફક્ત કુમારી સ્ત્રીને પુત્ર નથી છતાં પુત્રવાળી અન્ય સ્ત્રીને જોઈને આ કુમારી સ્ત્રીનો પુત્ર છે તેવા સંબંધનો ભ્રમ થાય છે. જ્યારે આત્મા નથી એ કથનમાં તો સંબંધનો ભ્રમ નથી, પરંતુ આત્મા નામના પદાર્થનો અપલાપ છે. અને જ્ઞાનવાદી બૌદ્ધમત પ્રમાણે જગતમાં આત્મા ન હોય તો આત્મા નથી તેવો વિકલ્પ થઈ શકે નહિ. માટે જ્ઞાનવાદી બૌદ્ધના મતથી નૈરાત્મ્યનો યોગ સંગત થતો નથી. ॥૭॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૬માં કહ્યું કે આત્માનો અભાવ અને આત્માના ક્ષણિકત્વમાં નૈરાત્મ્યનો અયોગ છે. ત્યાર પછી આત્માના અભાવમાં નૈરાત્મ્યનો અયોગ કેમ છે ? તે શ્લોક-૬ના ઉત્તરાર્ધમાં અને શ્લોક-૭માં બતાવ્યું. હવે આત્માના ક્ષણિકત્વરૂપ બીજા પક્ષમાં નૈરાત્મ્યનો અયોગ કેમ છે ? તે બતાવવા અર્થે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

શ્લોક :-

દ્વિતીયેऽપિ ક્ષણાદૂર્ધ્વં નાશાદન્યાપ્રસિદ્ધિતઃ ।

અન્યથોત્તરકાર્યાઙ્ગભવાવિચ્છેદતોऽન્વયાત્ ॥૮॥

અન્યથાર્થ :-

ક્ષણાદૂર્ધ્વં નાશાત્=ક્ષણથી ઊર્ધ્વમાં નાશ હોવાથી=ક્ષણિકવાદમાં ક્ષણિક એવા આત્માનો ક્ષણ પછી નાશ હોવાથી, અન્યાપ્રસિદ્ધિતઃ=અન્યની અપ્રસિદ્ધિને કારણે=બીજા ક્ષણવાળા આત્માની અપ્રસિદ્ધિને કારણે, દ્વિતીયેऽપિ=બીજા પાણ પક્ષમાં=ક્ષણિકત્વરૂપ બીજા પાણ પક્ષમાં, નૈરાત્મ્યનો અયોગ હોવાથી નૈરાત્મ્યવાદી બૌદ્ધોનો મત યુક્ત નથી, એમ શ્લોક-૬ સાથે સંબંધ છે.

અન્યથા=ક્ષણિક એવો આત્મા બીજા ક્ષણમાં સર્વથા અભાવરૂપે પ્રાપ્ત થવાથી અનુષ્ઠાન અને ફળાદિની અનુપપત્તિ થતી હોવાને કારણે બીજા

ક્ષણમાં આત્માનો સર્વથા અભાવ ન સ્વીકારતાં પ્રથમના ક્ષણવાળા આત્માથી ભાવાત્મક એવા બીજી ક્ષણવાળા આત્માનો સ્વીકાર કરાયે છે, ઉત્તરકાર્યાઙ્ગ-ભાવાવિચ્છેદતોઽન્વયાત્=ઉત્તરકાર્ય પ્રતિ અર્થાત્ બીજી ક્ષણના આત્મારૂપ કાર્ય પ્રતિ, અંગભાવ હોવાને કારણે અર્થાત્ પ્રથમ ક્ષણવાળો આત્મા પરિણામીકારણ હોવાને કારણે, અવિચ્છેદ હોવાથી અર્થાત્ બીજી ક્ષણમાં ભાવાત્મક પદાર્થનો અર્થાત્ આત્મારૂપ ભાવાત્મક પદાર્થનો, અવિચ્છેદ હોવાથી, અન્વયની પ્રાપ્તિ થવાને કારણે આત્માના ક્ષણિકત્વની અસિદ્ધિ છે. ॥૮॥

શ્લોકાર્થ :-

ક્ષણથી ઊર્ધ્વમાં નાશ હોવાથી અન્વયની અપ્રસિદ્ધિને કારણે ક્ષણિકત્વરૂપ બીજા પણ પક્ષમાં નૈરાત્મ્યનો અયોગ હોવાથી નૈરાત્મ્યવાદી બૌદ્ધોનો મત ચુકત નથી, એમ શ્લોક-૬ સાથે સંબંધ છે.

અન્યથા=ભાવથી ભાવનો સ્વીકાર કરાયે છે ઉત્તરકાર્ય પ્રતિ અંગભાવ હોવાને કારણે અવિચ્છેદ હોવાથી અન્વયની પ્રાપ્તિ થવાને કારણે આત્માના ક્ષણિકત્વની અસિદ્ધિ છે. ॥૮॥

ટીકા :-

દ્વિતીયેઽપીતિ-દ્વિતીયેઽપિ પક્ષે નૈરાત્મ્યાયોગતો નૈતદિતિ સમ્બન્ધઃ, ક્ષણાદૂર્ધ્વ ક્ષણિકસ્યાત્મનો નાશાત્ અન્યસ્ય=અનન્તરક્ષણસ્ય, અપ્રસિદ્ધિત આત્માશ્રયાનુ-ષ્ઠાનફલાદ્યનુપપત્તેઃ । અન્યથાભાવાદેવ ભાવાભ્યુપગમે, ઉત્તરકાર્ય પ્રત્યઙ્ગભાવેન પરિણામિભાવેનાવિચ્છેદતોઽન્વયાત્, પૂર્વક્ષણસ્યૈવ કથન્નિદભાવીભૂતસ્ય તથાપરિણમને ક્ષણદ્વાયાનુવૃત્તિઘ્રૌઽવ્યાત્, સર્વથાઽસતઃ ધરવિષાણાદેરિવોત્તર-ભાવપરિણમનશક્ત્યભાવાત્સદૃશક્ષણાન્તરસામગ્રીસંપત્તેરપિ યોગ્યતાવચ્છિન્ન-શક્ત્યૈવોપપત્તેરિતિ ॥૮॥

ટીકાર્થ :-

દ્વિતીયેઽપિ સમ્બન્ધઃ, બીજા પણ પક્ષમાં=ક્ષણિકત્વરૂપ બીજા પણ

પક્ષમાં, નૈરાત્મ્યનો અયોગ હોવાને કારણે આ=બૌદ્ધોનો મત, યુક્ત નથી, એમ શ્લોક-૬ સાથે સંબંધ છે.

ક્ષણિકત્વપક્ષમાં નૈરાત્મ્યનો અયોગ કેમ છે ? તેમાં હેતુ કહે છે -

ક્ષણાદ્ અનુપપત્તે : ક્ષણથી ઊર્ધ્વમાં ક્ષણિક એવા આત્માનો નાશ હોવાને કારણે અવ્યતી=અનંતર ક્ષણવાળા આત્માની, અપ્રસિદ્ધિ હોવાથી, આત્માનાં આશ્રય એવાં મોક્ષસાધક અનુષ્ઠાન અને મોક્ષરૂપ ફળાદિની અનુપપત્તિ છે.

ભાવાર્થ :-

ક્ષણિકત્વરૂપ બીજા પણ પક્ષમાં નૈરાત્મ્યનો અયોગ હોવાને કારણે આત્મારૂપ આશ્રયમાં મોક્ષસાધક અનુષ્ઠાન અને મોક્ષરૂપ ફળની અનુપપત્તિ :-

નૈરાત્મ્યવાદી બૌદ્ધ કહે છે કે આત્મા ક્ષણિક છે માટે બીજી ક્ષણમાં આત્મા રહેતો નથી, અને આત્માના આવા ક્ષણિક સ્વભાવનો સમ્યગ્ બોધ થાય તો ક્ષણિક એવા આત્મા પ્રત્યે સ્નેહ થાય નહિ; કેમ કે બીજી ક્ષણમાં મારો આત્મા નથી, તેથી સ્નેહનો વિષય કોઈ નથી; અને આત્મા પ્રત્યે સ્નેહ ન થાય તો સુખના ઉપાયોમાં પ્રવૃત્તિ થાય નહિ, પરંતુ નૈરાત્મ્યદર્શનના કારણે વિરક્તભાવ થાય, અને સદનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી મોક્ષરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થાય.

આ પ્રકારનો બૌદ્ધનો મત યુક્ત નથી; કેમ કે આત્માને ક્ષણિક સ્વીકારીએ તો એક ક્ષણ પછી આત્માનો નાશ થાય છે અને બીજી ક્ષણમાં આત્માની અપ્રસિદ્ધિ છે અર્થાત્ આત્મા નથી, તેથી નૈરાત્મ્યદર્શનને કારણે બીજી ક્ષણમાં તે આત્મા મોક્ષસાધક અનુષ્ઠાન કરે અને મોક્ષફળને પ્રાપ્ત કરે તેમ કહી શકાય નહિ; કેમ કે બીજી ક્ષણમાં જો આત્મા જ ન હોય તો મોક્ષસાધક અનુષ્ઠાન કરનાર કોઈ નથી, અને તેના ફળરૂપે કલેશનાશને પ્રાપ્ત કરનાર કોઈ નથી. તેથી નૈરાત્મ્યદર્શન કલેશનાશનો ઉપાય છે તેમ કહેવું અર્થ વગરનું છે.

પ્રસ્તુત શ્લોકના ઉત્તરાર્ધનું ઉત્થાન :-

પ્રસ્તુત શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં કહ્યું કે આત્માને ક્ષણિક માનવામાં આવે તો ક્ષણ પછી આત્માનો નાશ થાય છે, અને ત્યારપછીની ક્ષણોમાં આત્માની અપ્રાપ્તિ

હોવાને કારણે આત્મારૂપ આશ્રયમાં સદનુષ્ઠાન અને સદનુષ્ઠાનના ફળરૂપ મોક્ષની અસંગતિ થાય. હવે તે અસંગતિનું નિવારણ કરવા માટે ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધ કહે કે આત્મા બીજી ક્ષણમાં નાશ પામતો હોવા છતાં તે આત્માથી અન્ય ભાવાત્મક આત્મા ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી આત્માનું સંતાન રહે છે, અને તે આત્માના સંતાનમાં અનુષ્ઠાન અને અનુષ્ઠાનના ફળની સંગતિ ક્ષણિકવાદમાં થઈ શકશે. તેના નિવારણ માટે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે —

ટીકાર્થ :-

અન્યથા અન્વયાત્, અન્યથા=ક્ષણિક એવા આત્માના નાશ પછી ભાવથી જ ભાવ થાય છે એમ સ્વીકારવામાં આવે તો અર્થાત્ પૂર્વક્ષણના આત્માથી બીજી ક્ષણમાં ભાવાત્મક અન્ય આત્મા થાય છે તેમ સ્વીકારવામાં આવે તો, ઉત્તરકાર્ય પ્રત્યે=બીજી ક્ષણના આત્મારૂપ ઉત્તરકાર્ય પ્રત્યે, અંગભાવ હોવાથી=પ્રથમ ક્ષણનો આત્મા પરિણામી કારણ હોવાથી, અવિચ્છેદ થવાને કારણે=પ્રથમ ક્ષણ અને દ્વિતીય ક્ષણમાં ભાવનો અવિચ્છેદ થવાને કારણે, અન્યથ હોવાથી આત્મા ક્ષણિક નથી તેમ સિદ્ધ થાય છે, એ પ્રકારે સંબંધ છે.

બીજી ક્ષણમાં પૂર્વક્ષણનો આત્મા અન્યથરૂપે કેમ પ્રાપ્ત થાય છે ? તે સ્પષ્ટ કરવા અર્થે હેતુ કહે છે —

પૂર્વક્ષણ ધૌવ્યાત્ । કથંચિદ્ અભાવીભૂત એવી પૂર્વક્ષણના જ=કોઈક પરિણામરૂપે અભાવીભૂત થયેલ એવા પૂર્વક્ષણવાળા આત્માના જ, તથા-પરિણામનમાં=બીજી ક્ષણવાળા આત્માસ્વરૂપે પરિણામનમાં, પ્રથમ ક્ષણ અને દ્વિતીય ક્ષણરૂપ ક્ષણદ્વયમાં આત્મા નામના પદાર્થની અનુવૃત્તિનું ધ્રુવપણું છે. માટે આત્મા ક્ષણિક નથી, એ પ્રકારનો સંબંધ છે.

પૂર્વક્ષણનો આત્મા બીજી ક્ષણરૂપે પરિણામન પામે છે તેમ ન સ્વીકારીએ, અને પૂર્વક્ષણનો આત્મા સર્વથા નાશ પામે છે અને ઉત્તરક્ષણનો નવો આત્મા પૂર્વક્ષણવાળા આત્માથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ સ્વીકારીએ, તો ક્ષણિકવાદની સંગતિ થશે. તેના નિવારણ માટે ગ્રંથકારશ્રી યુક્તિ આપે છે —

સર્વથા ઉપપત્તેરિતિ ।। ખરવિષાણાદિની જેમ=રાસભના શૃંગની

જેમ અર્થાત્ ગદ્યેડાના શિંગડાની જેમ સર્વથા અસત્ એવા આત્માના ઉત્તરભાવરૂપ પરિણામનની શક્તિનો અભાવ હોવાથી, સદૃશક્ષણાંતર સામગ્રીની સંપત્તિની પણ=પૂર્વક્ષણના આત્માસદૃશ બીજી ક્ષણવાળો જે આત્મા તે રૂપ સદૃશક્ષણાંતર અને તે સદૃશક્ષણાંતરની સામગ્રી પૂર્વક્ષણવાળો આત્મા તેવા આત્માની પ્રાપ્તિની પણ, યોગ્યતાવચ્છિન્નશક્તિથી જ ઉપપત્તિ હોવાથી=ઉત્તરક્ષણના આત્માને ઉત્પન્ન કરે એવી યોગ્યતાવાળી શક્તિથી જ ઉપપત્તિ હોવાથી, ક્ષણદ્વયમાં આત્માની અનુવૃત્તિનું ધ્રુવપણું છે, માટે આત્મા ક્ષણિક નથી, એમ સંબંધ છે. इति शब्द टीकाना कथननी समाप्ति सूचक છે. ॥૮॥

❖ સદૃશક્ષણાન્તરસામગ્રીસંપત્તેરપિ - અહીં અપિથી એ કહેવું છે કે સદૃશક્ષણાંતરની પ્રાપ્તિ તો યોગ્યતાવચ્છિન્ન શક્તિથી જ થઈ શકે છે, પરંતુ સદૃશક્ષણાંતરની સામગ્રીની પ્રાપ્તિની પણ યોગ્યતાવચ્છિન્ન શક્તિથી ઉપપત્તિ છે.

ભાવાર્થ :-

ભાવથી ભાવનો સ્વીકાર કરાયે છતે ઉત્તરકાર્ય પ્રતિ અંગભાવ હોવાને કારણે બીજીક્ષણમાં ભાવાત્મક પદાર્થનો અવિચ્છેદ હોવાથી અન્યથાની પ્રાપ્તિ થવાને કારણે આત્માના ક્ષણિકત્વની અસિદ્ધિ :-

આત્માને ક્ષણિક સ્વીકારવાથી બીજી ક્ષણમાં આત્માનો અભાવ થાય, તેથી મોક્ષ માટેનાં અનુષ્ઠાન અને મોક્ષરૂપ ફળની આત્માને અનુપપત્તિ છે. માટે ક્ષણિકવાદમાં નૈરાત્મ્યનો યોગ ક્લેશનાશનો ઉપાય છે તેમ કહી શકાય નહિ, એમ પૂર્વમાં સ્થાપન કર્યું. તેના નિવારણ માટે નૈરાત્મ્યનો યોગ સ્થાપન કરવા અર્થે બૌદ્ધ કહે છે -

પ્રથમ ક્ષણવાળા આત્માથી જ બીજી ક્ષણવાળો આત્મા ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી તે બીજી ક્ષણવાળા આત્મારૂપ આશ્રયમાં અનુષ્ઠાન અને અનુષ્ઠાનના ફળની સંગતિ થશે. તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

જો પ્રથમ ક્ષણવાળા આત્માથી બીજી ક્ષણવાળો ભાવાત્મક આત્મા ઉત્પન્ન થાય છે તેમ સ્વીકારવામાં આવે, તો બીજી ક્ષણવાળા આત્મારૂપ કાર્ય પ્રત્યે પ્રથમ ક્ષણવાળો આત્મા અંગભાવ થાય અર્થાત્ પ્રથમ ક્ષણવાળો આત્મા પરિણામી

કારણ થાય=પ્રથમ ક્ષણવાળો આત્મા બીજી ક્ષણવાળા આત્મારૂપે પરિણમન પામે એમ કહેવું પડે અને તેમ સ્વીકારીએ તો પ્રથમ ક્ષણમાં અને બીજી ક્ષણમાં આત્માનો અવિચ્છેદ છે અર્થાત્ બંને ક્ષણમાં આત્માનો અન્વય છે એમ સિદ્ધ થાય.

કઈ રીતે બીજી ક્ષણમાં આત્માનો અન્વય છે ? તે સ્પષ્ટ કરતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે —

પ્રથમ ક્ષણવાળો આત્મા કોઈક પ્રકારના ભાવથી=પ્રથમ ક્ષણમાં વર્તતા પર્યાયરૂપ ભાવથી, અભાવવાળો થાય છે, પરંતુ સર્વથા અભાવવાળો થતો નથી, અને કોઈક પ્રકારના ભાવના અભાવપૂર્વક બીજી ક્ષણવાળા આત્મારૂપે પરિણમન પામે છે. તેથી પ્રથમ ક્ષણમાં અને બીજી ક્ષણમાં કોઈક ભાવાત્મક પદાર્થની અનુવૃત્તિ ધ્રુવ છે. તેથી આત્મા ક્ષણિક નથી, પરંતુ કોઈક અપેક્ષાએ નાશ પામે છે તો કોઈક અપેક્ષાએ વિદ્યમાન છે તેમ સ્વીકાર થાય છે. માટે આત્મા ક્ષણિક છે તેમ કહીને નૈરાત્મ્યનો યોગ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ, એ પ્રકારનો ગ્રંથકારનો આશય છે.

અહીં નૈરાત્મ્યવાદી બૌદ્ધ કહે કે પ્રથમ ક્ષણવાળો આત્મા સર્વથા અસત્ થાય છે, અને બીજી ક્ષણવાળો આત્મા નવો ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી અનુગત કોઈ ધ્રુવ પદાર્થ નથી. માટે વર્તમાનક્ષણમાં જે હું છું તે બીજી ક્ષણમાં સર્વથા નથી એવો બોધ થવાથી નૈરાત્મ્યનો યોગ થાય છે, અને તે નૈરાત્મ્યનો યોગ કલેશનાશનો ઉપાય છે તેમ સંગત થશે. તેના નિવારણ માટે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે —

જેમ- ખરવિષાણ સર્વથા અસત્ છે, માટે સર્વથા અસત્ એવા ખરવિષાણમાં ઉત્તરભાવરૂપે પરિણમન પામવાની શક્તિનો અભાવ છે, તેમ પ્રથમ ક્ષણવાળો આત્મા બીજી ક્ષણમાં સર્વથા અસત્ થતો હોય તો ઉત્તરક્ષણના ભાવરૂપે પરિણમનની શક્તિનો પ્રથમ ક્ષણવાળા આત્મામાં અભાવ પ્રાપ્ત થાય, તેથી બીજી ક્ષણમાં તેનાથી=પ્રથમ ક્ષણવાળા આત્માથી કોઈ ભાવ ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ, અને ઉત્તરક્ષણના ભાવરૂપે પ્રથમ ક્ષણવાળો આત્મા થાય છે તેમ સ્વીકારવું હોય, તો તેમ માનવું પડે કે પ્રથમ ક્ષણવાળો આત્મા ઉત્તરક્ષણના આત્માની સામગ્રીરૂપ છે=ઉપાદાન સામગ્રીરૂપ છે, અને પ્રથમ ક્ષણવાળા આત્મામાં

ઉત્તરક્ષણવાળા આત્માની સામગ્રીની પ્રાપ્તિ યોગ્યતાવચ્છિન્ન શક્તિથી ઉપપન્ન થાય છે અર્થાત્ પ્રથમ ક્ષણવાળા આત્મામાં ઉત્તરક્ષણના આત્માને ઉત્પન્ન કરે તેવી યોગ્યતારૂપ શક્તિ છે, અને તે શક્તિથી જ તે ઉત્તરક્ષણના આત્માને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ માનવું પડે. અને તેમ સ્વીકારીએ તો પ્રથમ ક્ષણવાળા આત્મામાં ઉત્તરક્ષણવાળા આત્મારૂપે પરિણમન પામવાની જે યોગ્યતારૂપ શક્તિ છે, તે શક્તિ જ ઉત્તરક્ષણરૂપે પરિણમન પામી, તેમ માનવું પડે. અને તેમ સ્વીકારીએ તો આત્મા સર્વથા નાશ પામતો નથી તેમ માનવું પડે, અને કહેવું પડે કે પૂર્વક્ષણવાળો આત્મા ઉત્તરક્ષણવાળા આત્મારૂપે પરિણમન પામે તેવી યોગ્યતાવાળો છે, તેથી તે યોગ્યતા ઉત્તરક્ષણવાળા આત્મારૂપે પરિણમન પામી. અને તેમ સ્વીકારવાથી આત્મા ક્ષણિક નથી, પરંતુ કોઈક ભાવથી ક્ષણિક હોવા છતાં દ્રવ્યરૂપે નિત્ય છે. અને આત્માને દ્રવ્યરૂપે નિત્ય સ્વીકારીએ તો નૈરાત્મ્યદર્શનનો અયોગ પ્રાપ્ત થાય. માટે નૈરાત્મ્યદર્શનથી ક્લેશનાશ થાય છે એ પ્રકારનો બૌદ્ધનો મત ક્ષણિકત્વરૂપ બીજા વિકલ્પથી યુક્ત નથી. ॥૮॥

શ્લોક-૯નું ઉત્થાન :-

શ્લોક-૭માં કહ્યું કે આત્માના અભાવમાં અને આત્માના ક્ષણિકત્વમાં નૈરાત્મ્યનો અયોગ છે. ત્યાર પછી આત્માના અભાવમાં નૈરાત્મ્યનો અયોગ કેમ છે. તે શ્લોક-૭ના ઉત્તરાર્ધમાં અને શ્લોક-૭માં સ્પષ્ટ કર્યું, અને આત્માના ક્ષણિકત્વમાં નૈરાત્મ્યનો અયોગ કેમ છે ? તે શ્લોક-૮માં સ્પષ્ટ કર્યું. હવે આત્માને ક્ષણિક સ્વીકારીએ તો ત્રણ વિકલ્પો થાય છે, અને તે ત્રણે વિકલ્પોના બળથી પણ આત્મા ક્ષણિક સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, તે બતાવવા અર્થે કહે છે -

અથવા

આત્માનો અભાવ સ્વીકારીએ તો નૈરાત્મ્યનો યોગ થઈ શકતો નથી; કેમ કે આત્માનો અભાવ સ્વીકારવાથી આત્મા નથી તે રૂપ નૈરાત્મ્યનો યોગ તો સંગત થાય, પરંતુ આત્મા ન હોય તો સદનુષ્ઠાન અને સદનુષ્ઠાનના ફળનો વિચાર કરવાનું રહે નહિ, છતાં નૈરાત્મ્યવાદી એવા બૌદ્ધો પણ વૈરાગ્યના અર્થે નૈરાત્મ્યવાદનું સ્થાપન કરે છે. તેથી શબ્દથી નૈરાત્મ્યનો યોગ હોવા છતાં નૈરાત્મ્યના કથનનું પ્રયોજન આત્માના અભાવપક્ષમાં સંગત થાય નહિ.

વળી આત્માનો સર્વથા અભાવ હોય તો નૈરાત્મ્યને કહેનાર, નૈરાત્મ્યને સાંભળનાર કે નૈરાત્મ્યને જોનાર કોઈ પુરુષ નથી તેમ પ્રાપ્ત થાય, અને નૈરાત્મ્યને કહેનારા આદિની ઉપલબ્ધિ છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે આત્માનો સર્વથા અભાવ નથી તેવું ગ્રંથકારશ્રીએ સ્થાપન કર્યું તેથી નૈરાત્મ્યવાદી બૌદ્ધ કહે કે આત્માને અમે ક્ષણિક માનીશું. તેથી ક્ષણ પછી આત્માનો અભાવ છે, માટે નૈરાત્મ્યનો યોગ થશે. તેને ગ્રંથકારશ્રીએ કહ્યું કે જો ક્ષણ પછી આત્માનો અભાવ સ્વીકારવામાં આવે તો મોક્ષનાં અનુષ્ઠાનો અને મોક્ષ ફળની અનુપપત્તિ થાય. તેથી આત્માને ક્ષણિક સ્વીકારીને નૈરાત્મ્યનો યોગ સંગત કરી શકાય નહિ એમ પૂર્વમાં સ્થાપન કર્યું. હવે આત્માને ક્ષણિક સ્વીકારી ન શકાય તે સ્પષ્ટ કરવા અર્થે આત્માને ક્ષણિક સ્વીકારવામાં ત્રણ વિકલ્પો થાય છે તે બતાવીને તેમાં શું દોષ આવે છે ? તે સ્પષ્ટ કરે છે -

અવતરણિકા :-

કિञ्च ક્ષણિકો હ્યાત્માભ્યુપગમ્યમાનઃ સ્વનિવૃત્તિસ્વભાવઃ સ્યાત્, ઉતાન્ય-
જનનસ્વભાવઃ, ઉતાહો ઉભયસ્વભાવઃ, ઇતિ ત્રયી ગતિઃ, તત્રાદ્યપક્ષે આહ -

અવતરણિકાર્થ :-

વળી ક્ષણિક આત્મા સ્વીકારો તો સ્વનિવૃત્તિસ્વભાવવાળો આત્મા થાય, અથવા અભયજનનસ્વભાવવાળો આત્મા થાય, અથવા ઉભયજનન-સ્વભાવવાળો આત્મા થાય, એ પ્રકારે ત્રણ વિકલ્પો છે. તેમાં=તે ત્રણ વિકલ્પોમાં, આદ્યપક્ષમાં=સ્વનિવૃત્તિસ્વભાવવાળો આત્મા થાય એ રૂપ આદ્યપક્ષમાં, ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

ભાવાર્થ :-

બૌદ્ધદર્શનવાળા આત્માને ક્ષણિક સ્વીકારે છે, તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે આત્મા ક્ષણિક છે એમ તમે જે સ્વીકારો છો, તે ક્ષણિક આત્મા પોતાની નિવૃત્તિના સ્વભાવવાળો છે ? અર્થાત્ પોતાના સર્વથા અસ્તિત્વના અભાવના સ્વભાવવાળો છે ? અથવા અન્યજનનસ્વભાવવાળો છે ? અર્થાત્ અન્યને જન્મ આપવાના સ્વભાવવાળો છે ? અથવા ઉભયસ્વભાવવાળો છે ? અર્થાત્ સ્વની નિવૃત્તિ કરે અને અન્યનું જનન કરે તેવા ઉભય સ્વભાવવાળો છે ? આ પ્રકારે

ત્રણ વિકલ્પો પડે છે. તેમાં પ્રથમ અને દ્વિતીય વિકલ્પમાં શું દોષ પ્રાપ્ત થાય છે ? તે ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

સ્વનિવૃત્તિસ્વભાવત્વે ન ક્ષણસ્યાપરોદયઃ ।

અન્યજન્મસ્વભાવત્વે સ્વનિવૃત્તિરસદ્ગતા ॥૧॥

અન્યથાર્થ :-

ક્ષણસ્ય=ક્ષણાનું=આત્મક્ષણાનું સ્વનિવૃત્તિસ્વભાવત્વે=સ્વનિવૃત્તિસ્વભાવપણું સ્વીકારાયે છેતે=પોતાની નિવૃત્તિનું સ્વભાવપણું સ્વીકારાયે છેતે, અપરોદયઃ ન=અપરનો ઉદય ન થાય=બીજી ક્ષણમાં સદૃશ એવી ઉત્તરક્ષણનો ઉત્પાદ ન થાય. અન્યજન્મસ્વભાવત્વે=અન્યને ઉત્પન્ન કરવાનું સ્વભાવપણું હોતે છેતે=આત્માનું સદૃશઅપરક્ષણને ઉત્પન્ન કરવાનું સ્વભાવપણું હોતે છેતે, સ્વનિવૃત્તિરસદ્ગતા=સ્વની નિવૃત્તિ અસંગત છે=પ્રથમ ક્ષણવાળા આત્માની બીજી ક્ષણમાં નિવૃત્તિ અસંગત છે. ॥૮॥

શ્લોકાર્થ :-

આત્મક્ષણનું સ્વનિવૃત્તિસ્વભાવપણું સ્વીકારાયે છેતે અપરનો ઉદય ન થાય. અન્યને ઉત્પન્ન કરવાનું સ્વભાવપણું હોતે છેતે સ્વની નિવૃત્તિ અસંગત છે. ॥૯॥

ટીકા :-

સ્વનિવૃત્તિ-સ્વનિવૃત્તિસ્વભાવત્વે ક્ષણસ્ય=આત્મક્ષણસ્ય, અભ્યુપગમ્યમાને, નાપરોદયઃ=સદૃશોત્તરક્ષણોત્પાદઃ સ્યાત્, પૂર્વક્ષણસ્યોત્તરક્ષણજનનાસ્વભાવત્વાત્ । દ્વિતીયે ત્વાહ-અન્યજન્મસ્વભાવત્વે સદૃશાપરક્ષણોત્પાદકસ્વભાવત્વે, સ્વનિવૃત્તિ-રસદ્ગતા, તદજનનસ્વભાવત્વાદેવ ॥૧॥

ટીકાર્થ :-

સ્વનિવૃત્તિ અસ્વભાવત્વાત્ । ક્ષણાનું=આત્મક્ષણાનું, સ્વનિવૃત્તિસ્વભાવપણું સ્વીકારાયે છેતે=પ્રથમ ક્ષણવાળા આત્માનું બીજી ક્ષણમાં પોતાની નિવૃત્તિ

થવાનું સ્વભાવપણું સ્વીકારાયે છે, અપરનો ઉદય=સદૃશ ઉત્તરક્ષણનો ઉત્પાદ અર્થાત્ પૂર્વક્ષણના આત્મા સદૃશ ઉત્તરક્ષણના આત્માનો ઉત્પાદ, ન થાય; કેમ કે પૂર્વક્ષણવાળા આત્માનું ઉત્તરક્ષણવાળા આત્માના જનનનું અસ્વભાવપણું છે.

દ્વિતીયે ત્વાહ - વળી બીજા પક્ષમાં=અન્યજન્મસ્વભાવત્વરૂપ બીજા પક્ષમાં, કહે છે -

અન્યજન્મ સ્વભાવત્વાદેવ ।। અન્યજન્મસ્વભાવપણું હોતે છે=પ્રથમ ક્ષણવાળા આત્મામાં સદૃશ એવા અપરક્ષણના આત્માનું ઉત્પાદકસ્વભાવપણું હોતે છે, સ્વની નિવૃત્તિ અસંગત છે=પ્રથમ ક્ષણવાળા આત્માની બીજી ક્ષણમાં નિવૃત્તિ અસંગત છે; કેમ કે તેનું અજનનસ્વભાવપણું જ છે=પ્રથમ ક્ષણવાળા આત્મામાં પોતાની નિવૃત્તિનું અજનનસ્વભાવપણું જ છે. ॥૯॥

ભાવાર્થ :-

(૧) સ્વનિવૃત્તિસ્વભાવત્વરૂપ પ્રથમ પક્ષમાં આત્માના ક્ષણિકત્વની અસિદ્ધિ :-

આત્માને ક્ષણિક માનનાર બૌદ્ધ કહે છે કે આત્માનો પોતાની નિવૃત્તિ થવાનો સ્વભાવ છે. તેથી જે ક્ષણમાં આત્મા ઉત્પન્ન થયો તે પછીની ક્ષણમાં તે નિવૃત્તિને પામે છે, માટે આત્મા ક્ષણિક છે. તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

જો આત્માનો નિવૃત્તિ થવાનો સ્વભાવ હોય તો બીજી ક્ષણમાં સદૃશ એવા ઉત્તરક્ષણવાળા આત્માનો ઉત્પાદ થવો જોઈએ નહિ, પરંતુ માત્ર આત્માની નિવૃત્તિ થવી જોઈએ; કેમ કે પ્રથમ ક્ષણવાળા આત્માનો ઉત્તરક્ષણવાળા આત્માને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ નથી.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય છે કે આત્માને સ્વનિવૃત્તિસ્વભાવવાળો સ્વીકારીએ તો આત્મા ક્ષણિક સિદ્ધ થાય, પરંતુ ક્ષણ પછી શૂન્યની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ; પણ ઉત્તરક્ષણમાં સદૃશ આત્મા દેખાય છે તે સંગત થાય નહિ. માટે સ્વનિવૃત્તિ-સ્વભાવ સ્વીકારીને આત્મા ક્ષણિક છે તેમ સ્થાપન કરી શકાય નહિ.

(૨) અન્યજન્મસ્વભાવત્વરૂપ બીજાપક્ષમાં આત્માના ક્ષણિકત્વની અસિદ્ધિ :-

બીજી ક્ષણમાં સદૃશ આત્મા દેખાય છે તેની સંગતિ કરવા માટે, ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધ અન્યજન્મસ્વભાવત્વરૂપ બીજો વિકલ્પ સ્વીકારે તો શું દોષ આવે છે ? તે ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

જો આત્માનો અન્યજન્મસ્વભાવ છે તેમ સ્વીકારવામાં આવે, તો સદૃશ ઉત્તરક્ષણવાળો આત્મા ઉત્પન્ન થાય છે તે સંગત થાય, પરંતુ પ્રથમ ક્ષણવાળો આત્મા નિવૃત્ત થાય છે તેની સંગતિ થાય નહિ. તેથી ઉત્તરક્ષણમાં પોતાનું અસ્તિત્વ પણ પ્રાપ્ત થાય અને સદૃશ અન્ય આત્માની પણ પ્રાપ્તિ થાય.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે પોતાની નિવૃત્તિ સંગત કેમ ન થાય ? તેથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

આત્માનું સ્વનિવૃત્તિજનનસ્વભાવપણું નથી અર્થાત્ બીજા વિકલ્પ પ્રમાણે આત્માનું માત્ર અન્યજન્મસ્વભાવપણું છે પરંતુ સ્વનિવૃત્તિજનનસ્વભાવપણું નથી, માટે સ્વની નિવૃત્તિ થાય નહિ. ॥૯॥

અવતરણિકા :-

તૃતીયે ત્વાહ -

અવતરણિકાર્થ :-

વળી ત્રીજા વિકલ્પમાં=ઉભયસ્વભાવરૂપ ત્રીજા વિકલ્પમાં, કહે છે-

ભાવાર્થ :-

શ્લોક-૯ની અવતરણિકામાં ક્ષણિક આત્માને સ્વીકારવા વિષયક ત્રણ વિકલ્પો બતાવ્યા, અને શ્લોક-૯માં સ્વનિવૃત્તિસ્વભાવરૂપ પ્રથમ વિકલ્પ અને અન્યજન્મસ્વભાવરૂપ બીજો વિકલ્પ સંગત નથી તેમ બતાવ્યું. હવે ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધ ઉત્તરક્ષણમાં સ્વની નિવૃત્તિ અને સદૃશ અન્ય આત્માની ઉત્પત્તિ થાય છે તેની સંગતિ કરવા અર્થે ક્ષણિક આત્માનો ઉભયસ્વભાવરૂપ ત્રીજો વિકલ્પ સ્વીકારે, તો ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધને શું દોષ પ્રાપ્ત થાય છે ? તે ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

उभयैकस्वभावत्वे न विरुद्धोऽन्वयोऽपि हि ।

न च तद्धेतुकः स्नेहः किन्तु कर्मोदयोद्भवः ॥१०॥

અન્વયાર્થ :-

उभयैकस्वभावत्वे=ઉભયએકસ્વભાવપણું હોતે છતે=ક્ષણિક એવા આત્મામાં સ્વની ઉત્તરક્ષણમાં નિવૃત્તિ અને અને સ્વથી અવ્યની ઉત્તરક્ષણમાં ઉત્પત્તિ કરવારૂપ ઉભયએકસ્વભાવપણું હોતે છતે અન્વયોऽપિ=અવ્યય પણ ન વિરુદ્ધ:= વિરુદ્ધ નથી, ચ=અને તદ્દેતુક:=આત્મદર્શનહેતુક સ્નેહ: ન=સ્નેહ નથી કિન્તુ= પરંતુ કર્મોદયોદ્ભવ:=કર્મના ઉદયથી ઉદ્ભવ થયેલો=મોહનીયકર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલો સ્નેહ:=સ્નેહ છે. ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ :-

ઉભયએકસ્વભાવપણું હોતે છતે અન્વય પણ વિરુદ્ધ નથી, અને આત્મદર્શનહેતુક સ્નેહ નથી, પરંતુ કર્મોદયથી ઉદ્ભવ=મોહનીયકર્મના ઉદય નિમિત્તક, સ્નેહ છે. ॥૧૦॥

ટીકા :-

उभयेति-उभयैकस्वभावत्वे=स्वनिवृत्तिसदृशापरक्षणोभयजननैकस्वभावत्वे (स्वनिवृत्तिसदृशापरक्षणजननोभयैकस्वभावत्वे)अन्वयोऽपि हि न विरुद्धः, यदेव किञ्चिन्निवर्तते तदेवापरक्षणजननस्वभावमिति शब्दार्थान्यथानुपपत्त्यै-वान्वयसिद्धेः, उक्तोभयैकस्वभावत्ववत्पूर्वापरकालसंबन्धैकस्वभावत्वस्याप्य-विरोधात्, इत्थमेव प्रत्यभिज्ञाक्रियाफलसामानाधिकरण्यादीनां निरुपचरितानामुपपत्तेरिति निर्लोठितमन्यत्र, न च तद्धेतुकः=आत्मदर्शनहेतुकः, स्नेहः किन्तु कर्मोदयोद्भवः=मोहनीयकर्मोदयनिमित्तकः, अतो नायमात्मदर्शनापराध इति भावः ॥१०॥

ટીકાર્થ :-

उभयैकस्वभावत्वे अन्वयसिद्धेः, ઉભયએકસ્વભાવપણુમાં=સ્વનિવૃત્તિરૂપ

અને સદૃશઅપરક્ષણજનનરૂપ ઉભયએકસ્વભાવપણામાં અલ્પ પણ વિરુદ્ધ નથી; કેમ કે જે જ કાંઈક નિવર્તન પામે છે તે જ અપરક્ષણજનનસ્વભાવવાળું છે, એ પ્રકારના શબ્દના અર્થની અન્યથા અનુપપત્તિ હોવાને કારણે જ= આત્માનો અલ્પ સ્વીકાર્યા વગર એ પ્રકારના શબ્દના અર્થની અનુપપત્તિ હોવાને કારણે જ, અલ્પની સિદ્ધિ છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે પ્રથમ ક્ષણવાળા આત્મામાં સ્વનિવૃત્તિસ્વભાવરૂપ અને અપરક્ષણજનનસ્વભાવરૂપ એકસ્વભાવ સ્વીકારવાથી અલ્પની પ્રાપ્તિ છે, તેમ કેમ સિદ્ધ થાય ? તેથી બીજો હેતુ કહે છે -

उक्तोभयैकस्वभाव अविरोधात्, ઉક્ત ઉભયએકસ્વભાવત્વની જેમ= પ્રથમ ક્ષણવાળા આત્મામાં સ્વનિવૃત્તિસ્વભાવરૂપ અને સદૃશઅપરક્ષણજનન-સ્વભાવરૂપ ઉક્ત ઉભયએકસ્વભાવત્વની જેમ, પૂર્વ-અપરકાલસંબંધ-એકસ્વભાવત્વનો પણ અવિરોધ છે.

इत्थमेव निर्लोठितमन्यत्र, એ રીતે જ=આત્માનો ઉભયએકસ્વભાવ સ્વીકારવાને કારણે અલ્પની પ્રાપ્તિ છે એ રીતે જ, નિરુપચરિત પ્રત્યભિજ્ઞા, આત્માની ક્રિયા અને તે ક્રિયાના ફળના સામાનાધિકરણ આદિની ઉપપત્તિ હોવાથી અલ્પનો વિરોધ નથી એમ સંબંધ છે. એ પ્રકારે અલ્પ ગ્રંથોમાં ગ્રંથકારશ્રીએ વર્ણન કરેલ છે.

પ્રસ્તુત શ્લોકના ઉત્તરાર્ધનું ઉત્થાન :-

શ્લોક-૯ની અવતરણિકામાં ક્ષણિક આત્માના સ્વીકારમાં કરેલા ત્રણ વિકલ્પો ક્ષણિકવાદમાં કઈ રીતે સંગત થતા નથી, તે શ્લોક-૯ અને શ્લોક-૧૦ના પૂર્વાર્ધથી બતાવ્યું. હવે શ્લોક-૪માં નૈરાત્મ્યવાદી બૌદ્ધનો મત બતાવતાં કહેલ કે આત્મદર્શનમાં ધ્રુવ સ્નેહ થાય છે, તેનું નિરાકરણ કરતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે-

न च इति भावः ।। અને તદ્દેતુક સ્નેહ નથી=આત્મદર્શનહેતુક સ્નેહ નથી, પરંતુ કર્મના ઉદયથી ઉદ્ભવ છે=મોહનીય કર્મના ઉદયનિમિત્તક સ્નેહ છે. આથી આ=સ્નેહનો ઉદ્ભવ, આત્મદર્શનનો અપરાધ નથી, એ પ્રકારે ભાવ છે=એ પ્રકારે પ્રસ્તુત શ્લોકના ઉત્તરાર્ધનો ભાવ છે. ॥૧૦॥

❖ મુદ્રિત પ્રતમાં સ્વનિવૃત્તિસદ્શાપરક્ષણોભયજનનૈકસ્વભાવત્વે પાઠ છે, ત્યાં સ્વનિવૃત્તિસદ્શાપરક્ષણજનનોભયૈકસ્વભાવત્વે પાઠ સંગત જણાય છે. તેથી તે મુજબ પાઠ ગ્રહણ કરીને અર્થ કરેલ છે.

❖ અન્વયોઽપિ હિ ન વિરુદ્ધઃ - અહીં અપિ થી એ કહેવું છે કે પૂર્વક્ષણવાળા આત્માનો કથંચિત્ નાશ તો વિરુદ્ધ નથી, પરંતુ પૂર્વક્ષણ અને અપરક્ષણનો અન્વય પણ વિરુદ્ધ નથી.

❖ પૂર્વાપરકાલસમ્બન્ધૈકસ્વભાવત્વસ્યાપ્યવિરોધાત્ - અહીં અપિ થી એ કહેવું છે કે ઉભયએકસ્વભાવત્વનો તો વિરોધ નથી, પરંતુ પૂર્વ-અપરકાલસંબંધ એક સ્વભાવત્વનો પણ વિરોધ નથી.

❖ પ્રત્યભિજ્ઞાક્રિયાફલસામાનાધિકરણ્યાદીનામ્ - અહીં આદિ થી નિરુપચરિત સંસાર અને નિરુપચરિત મોક્ષનું ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :-

(૩) ઉભયએકસ્વભાવત્વરૂપ ત્રીજા પદમાં આત્માના ક્ષણિકત્વની અસિદ્ધિ :-

ક્ષણિકવાદ સ્વીકારનાર બૌદ્ધને સ્વનિવૃત્તિસ્વભાવરૂપ પ્રથમ વિકલ્પમાં અને અન્યજન્મસ્વભાવરૂપ બીજા વિકલ્પમાં ગ્રંથકારશ્રીએ દોષ બતાવ્યો. તેથી ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધ ઉભયસ્વભાવરૂપ ત્રીજો વિકલ્પ સ્વીકારે અને કહે કે ક્ષણિક એવા આત્માનો ઉભયએકસ્વભાવ છે અર્થાત્ જે ક્ષણમાં આત્મા ઉત્પન્ન થયો તે આત્માનો સ્વનિવૃત્તિ કરવારૂપ અને સદૃશ અપરક્ષણને ઉત્પન્ન કરવારૂપ ઉભયએકસ્વભાવ છે. તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

ઉભયએકસ્વભાવ ક્ષણિકવાદી સ્વીકારે તો પ્રથમ ક્ષણના આત્મામાં અને બીજી ક્ષણના આત્મામાં અન્વય પણ વિરુદ્ધ નથી.

કેમ અન્વય વિરુદ્ધ નથી ? તેમાં ગ્રંથકારશ્રી યુક્તિ બતાવે છે -

પ્રથમ ક્ષણવાળા આત્મામાં જે કાંઈ નિવર્તન પામે છે તે જ અપરક્ષણજનન-સ્વભાવ છે અર્થાત્ પ્રથમ ક્ષણવાળા આત્માની જે કાંઈ અવસ્થા નિવર્તન પામે છે, તે જ આત્મા અપરક્ષણજનનસ્વભાવવાળો છે, એ પ્રકારનો શબ્દનો અર્થ તો જ સંગત થાય કે આત્મામાં અન્વય સ્વીકારવામાં આવે. તેથી અન્યથા-અનુપપત્તિરૂપ હેતુથી આત્મામાં અન્વયની સિદ્ધિ છે.

કેમ અન્વયની સિદ્ધિ છે ? તેમાં ગ્રંથકારશ્રી યુક્તિ બતાવે છે -

જેમ ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધે પ્રથમ ક્ષણના આત્મામાં ઉભયએકસ્વભાવ સ્વીકાર્યો, તેની જેમ પૂર્વ-અપરકાલ સાથે સંબંધરૂપ એકસ્વભાવત્વનો પણ અવિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે અન્વયનો વિરોધ નથી.

ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધનો આશય એ છે કે વર્તમાનક્ષણનો આત્મા બીજી ક્ષણમાં સર્વથા નાશ પામે છે, તેથી તે આત્મામાં સ્વની નિવૃત્તિનો સ્વભાવ છે. વળી જેમ વર્તમાનક્ષણનો આત્મા સર્વથા નાશ પામે છે, તેમ ઉત્તરના સ્વસદૃશ અન્ય આત્માને તે ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી વર્તમાનક્ષણના આત્મામાં સ્વસદૃશ અન્યને જનન કરવાનો પણ સ્વભાવ છે, અને આત્મામાં બે સ્વભાવ માનવામાં આવે તો સ્વભાવના ભેદથી વસ્તુનો ભેદ પ્રાપ્ત થાય. તેથી એક આત્માને બદલે બે આત્મા સ્વીકારવાની આપત્તિ આવે. તે આપત્તિના નિવારણ માટે ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધો આત્મામાં બે સ્વભાવ માનતા નથી પરંતુ ઉભયએકસ્વભાવ માને છે અર્થાત્ આત્માનો ઉભયાત્મક એકસ્વભાવ છે, તે એકસ્વભાવ બે કાર્યો કરે છે.

(૧) સ્વની ઉત્તરક્ષણમાં નિવૃત્તિ કરે છે, અને

(૨) સ્વસદૃશ અન્ય આત્માને ઉત્પન્ન કરે છે.

આ પ્રમાણે ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધ સ્વીકારે છે.

તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

ઉભયએકસ્વભાવવાળા તે આત્મામાં પ્રથમ ક્ષણમાં અને દ્વિતીય ક્ષણમાં અન્વયનો વિરોધ પ્રાપ્ત થતો નથી, તેથી આત્મા ક્ષણિક નથી તેમ સિદ્ધ થાય છે.

ઉભયએકસ્વભાવ માનવાને કારણે અન્વયનો વિરોધ કેમ નથી ? તેમાં ગ્રંથકારશ્રી યુક્તિ આપે છે -

જેમ- પર્વતમાં ધૂમને જોઈને કહેવામાં આવે છે કે પર્વતમાં વસ્તિ ન હોય તો ધૂમની ઉપપત્તિ થાય નહિ, તેથી અન્યથા-અનુપપત્તિરૂપ હેતુથી ધૂમને જોઈને વસ્તિની સિદ્ધિ થાય છે. તેમ પ્રસ્તુતમાં પ્રથમ ક્ષણના અને દ્વિતીય ક્ષણના આત્મામાં અન્વય સ્વીકારવામાં ન આવે તો 'જે પ્રથમ ક્ષણવાળો આત્મા કાંઈક રૂપે નિવર્તન પામે છે તે જ બીજી ક્ષણવાળા આત્માને ઉત્પન્ન

કરવાના સ્વભાવવાળો છે' એ પ્રકારના શબ્દના અર્થની અનુપપત્તિ થાય. તેથી ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધને ઉભયએકસ્વભાવ સ્વીકારવો હોય તો પ્રથમ ક્ષણના અને દ્વિતીય ક્ષણના આત્મામાં અનુગત એવું કોઈક અન્વયિ દ્રવ્ય છે તેમ માનવું પડે; કેમ કે જે નિર્વતન પામવાના સ્વભાવવાળો પ્રથમ ક્ષણનો આત્મા છે, તે આત્મામાં અન્યને જનન કરવાની શક્તિ છે, અને તે જનનશક્તિ જ ઉત્તરના આત્મારૂપે પરિણામન પામે છે તેમ માનવું પડે. અને તેમ સ્વીકારવું હોય તો પ્રથમ ક્ષણમાં અને દ્વિતીય ક્ષણમાં અન્વયિ દ્રવ્ય સ્વીકારવું પડે.

તે કથનને સ્પષ્ટ કરવા માટે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

જેમ ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધે પ્રથમ ક્ષણના આત્મામાં ઉભયએકસ્વભાવ સ્વીકાર્યો, તેમ પૂર્વ-અપરકાળ સંબંધ એકસ્વભાવત્વનો પણ તે આત્મામાં અવિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે; કેમ કે પ્રથમ ક્ષણનો આત્મા કોઈક અવસ્થાથી નિર્વર્તન પામનારો અને ઉત્તરની કોઈક અવસ્થાને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળો છે, તેથી ઉત્તરક્ષણમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે તે પૂર્વક્ષણના આત્માનું કાર્ય છે, અને તે કાર્યની શક્તિરૂપે રહેલ વસ્તુ અન્વયરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધને ઉભયસ્વભાવરૂપ ત્રીજો વિકલ્પ અભિમત હોય તો કથંચિત્ અન્વયિ એવા આત્માને ક્ષણિક સ્વીકારી શકે, પરંતુ આત્માને સર્વથા ક્ષણિક સ્વીકારી શકે નહિ.

આ રીતે આત્મા એકાંતે ક્ષણિક સિદ્ધ થતો નથી તેમ બતાવ્યું. હવે આત્માને કથંચિદ્ અન્વયિ સ્વીકારવાથી જ પ્રત્યભિજ્ઞાનું સામાનાધિકરણ્ય અને ક્રિયા અને તેના ફળનું સામાનાધિકરણ્ય નિરુપયરિત સંગત થાય છે; કેમ કે પ્રત્યભિજ્ઞામાં અનુભવ છે કે 'જે બાળકરૂપે હું પૂર્વમાં હતો તે જ હું યુવાનરૂપે છું'. એ પ્રકારના અનુભવમાં બાળકઅવસ્થાનું અને યુવાવસ્થાનું સામાનાધિકરણ્ય અન્વયિ આત્માને સ્વીકારવાથી સંગત થાય છે. વળી 'જે મેં ક્રિયા કરી તેના ફળને હું પામ્યો' એ પ્રકારનું ક્રિયા અને ફળનું સામાનાધિકરણ્ય પણ અન્વયિ એવા આત્માને સ્વીકારવાથી સંગત થાય છે.

પ્રસ્તુત શ્લોકના ઉત્તરાર્ધનું ઉત્થાન :-

શ્લોક-૨માં કહેલ કે તર્કવાદી બૌદ્ધો નૈરાત્મ્યદર્શનના યોગથી ક્લેશહાનિને ઇચ્છે છે. તેના મતને દૂષણ આપતાં શ્લોક-૭થી શ્લોક-૧૦ના પૂર્વાર્ધ સુધી

નૈરાત્મ્યનો અયોગ છે એમ ગ્રંથકારશ્રીએ યુક્તિથી સ્થાપન કર્યું. તેથી નૈરાત્મ્યદર્શન ક્લેશનાશનો ઉપાય નથી તેમ સિદ્ધ થાય છે. વળી શ્લોક-૪માં બૌદ્ધદર્શનની યુક્તિ આપતાં કહેલ કે આત્માના દર્શનમાં ધ્રુવ સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી હવે આત્માના દર્શનમાં સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય છે તે બૌદ્ધનું કથન સંગત નથી, તે બતાવવા અર્થે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

મોહનીયકર્મના ઉદયનિમિત્તક સ્નેહની ઉત્પત્તિ :-

આત્મદર્શનહેતુક સ્નેહ નથી, પરંતુ મોહનીયકર્મના ઉદયનિમિત્તક સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય છે.

આશય એ છે કે શરીરાદિથી અતિરિક્ત મારો આત્મા છે તેવો નિર્ણય થાય તોપણ આત્મા પ્રત્યે સ્નેહ થાય તેવો એકાંતે નિયમ નથી, આથી જ કેવલીને શરીરથી અતિરિક્ત પોતાનો આત્મા પ્રત્યક્ષથી દેખાય છે છતાં સ્નેહ થતો નથી, પરંતુ જે આત્મામાં મોહનીયકર્મનો ઉદય છે તે કર્મના ઉદયથી સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી સ્નેહ કરવો એ આત્મદર્શનનો અપરાધ નથી, પરંતુ મોહનીયકર્મના ઉદયનો અપરાધ છે. ॥૧૦॥

શ્લોક-૧૧નું ઉત્થાન :-

શ્લોક-૧૦માં ગ્રંથકારશ્રીએ કહ્યું કે આત્મદર્શનહેતુક સ્નેહ નથી, પરંતુ કર્મના ઉદયથી સ્નેહનો ઉદ્ભવ છે, ત્યાં બૌદ્ધદર્શનવાદી કહે કે કર્મના ઉદયથી ઉદ્ભવ હોવા છતાં, બાહ્ય સુંદર વસ્તુના દર્શનથી બાહ્ય વસ્તુ પ્રત્યે સ્નેહ થાય છે, તેમ આત્મદર્શનનિમિત્તક સ્નેહ થાય છે તેમ અનુભવથી સ્વીકારવું પડે, એ પ્રકારની બૌદ્ધની શંકાને સામે રાખીને નનુથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

અવતરણિકા :-

નનુ યદ્યપ્યાત્મદર્શનમાત્રનિમિત્તકો ન સ્નેહઃ, ક્ષણિકસ્યાપ્યાત્મનઃ
સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષેણ સમવલોકનાત્તદુદ્ભવપ્રસદ્ગાત્, કિન્તુ ધ્રુવાત્મદર્શનતો નિયત
એવ સ્નેહોદ્ભવસ્તદ્ગતાગામિકાલસુખદુઃખાવાપ્તિપરિહારચિન્તાવશ્યકત્વા-
દિત્યત્રાહ -

અવતરણિકાર્થ :-

જોકે આત્મદર્શનમાત્ર નિમિત્તક સ્નેહ નથી; કેમ કે ક્ષણિક પણ આત્માનું સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષથી સમવલોકન હોવાને કારણે તેના ઉદ્ભવનો પ્રસંગ છે=ક્ષણિક એવા આત્મામાં સ્નેહના ઉદ્ભવનો પ્રસંગ છે, પરંતુ ધ્રુવ આત્મદર્શનથી નિયત જ સ્નેહનો ઉદ્ભવ છે; કેમ કે તદ્ગત આગામી કાળ સુખ-દુઃખની પ્રાપ્તિ અને પરિહારની ચિંતાનું આવશ્યકપણું છે=ધ્રુવ આત્મગત આગામી કાળના સુખની પ્રાપ્તિની ચિંતા અને દુઃખના પરિહારની ચિંતાનું આવશ્યકપણું છે, એ પ્રકારે બૌદ્ધે સ્વીકારવું જોઈએ એમ કહીને આત્માને ધ્રુવ સ્વીકારવા છતાં સ્નેહ નક્કી જ થાય તેવો નિયમ નથી તે બતાવવા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

ભાવાર્થ :-

શ્લોક-૧૦માં કહ્યું કે આત્મદર્શનહેતુક સ્નેહ નથી ત્યાં બૌદ્ધવાદી કહે છે કે જેમ બાહ્ય પદાર્થનાં દર્શનથી તે પદાર્થ રમ્ય જણાય તો તે પદાર્થ પ્રત્યે સ્નેહ થાય છે તેમ પોતાનું અસ્તિત્વ છે તેવી બુદ્ધિ થાય તો પોતાના પ્રત્યે સ્નેહ થાય અર્થાત્ રાગ થાય છે માટે આત્મદર્શનહેતુક સ્નેહ માનવામાં વિરોધ નથી. તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

આત્મદર્શનમાત્રનિમિત્તક સ્નેહ નથી, પરંતુ ધ્રુવત્વ વિશેષણથી વિશિષ્ટ આત્મદર્શનનિમિત્તક સ્નેહ છે એમ તારે કહેવું જોઈએ; કેમ કે જો આત્મદર્શનનિમિત્તક સ્નેહ સ્વીકારવામાં આવે તો ક્ષણિક આત્માને માનનાર બૌદ્ધવાદીના મતમાં ક્ષણિક એવા આત્માનું એકક્ષણ સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ છે, અને તે ક્ષણમાં આત્મા પ્રત્યે સ્નેહ થવો જોઈએ; અને ક્ષણ પછી તે આત્મા નાશ થાય છે ત્યારે જે ઉત્તરનો આત્મા ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઉત્તરના આત્માને પણ તે ક્ષણમાં સ્વસંવેદનથી આત્માનું પ્રત્યક્ષ છે, તેથી તેને પણ આત્મા પ્રત્યે સ્નેહ થવો જોઈએ. માટે આત્મદર્શનહેતુક સ્નેહ સ્વીકારીએ તો ક્ષણિક એવા આત્મામાં પણ સ્નેહ માનવાનો પ્રસંગ આવે. તેથી બૌદ્ધદર્શનકારે કહેવું જોઈએ કે ધ્રુવ આત્મદર્શનમાં સ્નેહ થાય છે.

ધ્રુવ આત્મદર્શનમાં કેમ સ્નેહ બૌદ્ધદર્શનકારને સ્વીકારવો જોઈએ ? તેમાં યુક્તિ બતાવે છે -

જો આત્માને ધ્રુવ જોવામાં આવે તો આત્માના આગામી કાળના સુખની પ્રાપ્તિની ચિંતા થાય છે, અને આગામી કાળના દુઃખના પરિહારની ચિંતા થાય છે, અને આ ચિંતા આત્માના સ્નેહથી થાય છે તેમ બૌદ્ધ સ્વીકારી શકે. આ પ્રકારની બૌદ્ધને આપત્તિ આપીને ગ્રંથકારશ્રી ધ્રુવ આત્મદર્શનથી પણ સ્નેહ થતો નથી, અને ક્ષણિક આત્મદર્શનથી પણ સ્નેહ થતો નથી, પરંતુ ઉપપ્લવથી= સંકલેશથી, સ્નેહ થાય છે, તે બતાવવા અર્થે શ્લોકમાં કહે છે -

શ્લોક :-

ધ્રુવેક્ષણેऽપિ ન પ્રેમ નિવૃત્તમનુપ્લવાત્ ।

ગ્રાહ્યાકાર ઇવ જ્ઞાનેऽન્યથા તત્રાપિ તદ્ ભવેત્ ॥૧૧॥

અન્યથાર્થ :-

જ્ઞાને ગ્રાહ્યાકાર ઇવ=જ્ઞાનમાં ગ્રાહ્યાકારની જેમ=બૌદ્ધમતાનુસાર જ્ઞાનમાં ગ્રાહ્યાકાર નથી તેની જેમ, અનુપ્લવાત્=અનુપ્લવને કારણે નિવૃત્ત પ્રેમ= નિવૃત્ત થયેલો પ્રેમ ધ્રુવેક્ષણેऽપિ ન=ધ્રુવ ઈક્ષણમાં પણ નથી=ધ્રુવ આત્મદર્શનમાં પણ નથી. અન્યથા=અન્યથા=ઉપપ્લવ વગર પણ ધ્રુવ આત્મદર્શનમાં પ્રેમ સ્વીકારવામાં આવે તો, તત્રાપિ=ત્યાં પણ=ક્ષણિક આત્મદર્શનમાં પણ તદ્ ભવેત્=તે થાય=પ્રેમ થાય. ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ :-

જ્ઞાનમાં ગ્રાહ્યાકારની જેમ અનુપ્લવને કારણે નિવૃત્ત થયેલો પ્રેમ ધ્રુવ ઈક્ષણમાં પણ નથી. અન્યથા=ઉપપ્લવ વગર પણ ધ્રુવ આત્મદર્શનમાં પ્રેમ સ્વીકારવામાં આવે તો, ક્ષણિક આત્મદર્શનમાં પણ પ્રેમ થાય. ॥૧૧॥

ટીકા :-

ધ્રુવેક્ષણેऽપિ-ધ્રુવેક્ષણેऽપિ=ધ્રુવાત્મદર્શનેऽપિ, ન પ્રેમ સમુત્પત્તિમુત્સહતે નિવૃત્તમ્=ઉપરતમ્, અનુપ્લવાત્=સંકલેશક્ષયાત્, વિસભાગપરિક્ષયાભિધાનાત્, જ્ઞાને ગ્રાહ્યાકાર ઇવ ભવન્મતે, ઉપ્લવવશાદ્ધિ તત્ર તદવભાસસ્તદભાવે તુ તન્નિવૃત્તિરિતિ, તથા ચ સિદ્ધાન્તો વ:- “ગ્રાહ્યં ન તસ્ય, ગ્રહણં ન તેન, જ્ઞાનાન્તરગ્રાહ્યતયાપિ શૂન્યમ્ । તથાપિ ચ જ્ઞાનમયઃ પ્રકાશઃ, પ્રત્યક્ષરૂપસ્ય તથાऽવિરાસીત્” ॥૧૧॥ ઇતિ,

અન્યથોપપ્લવં વિનાપિ ધ્રુવાત્મદર્શનેન પ્રેમોત્પત્ત્યભ્યુપગમે તત્રાપિ ત્વન્મતપ્રસિદ્ધા-
ત્મન્યપિ તત્પ્રેમ ભવેત્, આત્મદર્શનમાત્રસ્યૈવ લાઘવેન પ્રેમહેતુત્વાત્, ધ્રુવત્વભાવનમેવ
મોહાદિતિ તુ સ્વવાસનામાત્રમિતિ ન કિઞ્ચિદેતત્ ।।૧૧।।

ટીકાર્થ :-

ધ્રુવેક્ષણેઽપિ સદ્ક્લેશક્ષયાત્, ધ્રુવ ઈક્ષણમાં પણ=ધ્રુવ આત્મદર્શનમાં
પણ, નિવૃત્ત થયેલો=ઉપરત થયેલો, પ્રેમ ઉત્પન્ન થવા માટે ઉત્સાહિત
થતો નથી; કેમ કે અનુપપ્લવ છે=સંક્લેશનો ક્ષય છે.

સંક્લેશનો ક્ષય કેમ છે તેમાં હેતુ કહે છે -

વિસભાગ અભિધાનાત્, બૌદ્ધમતાનુસાર મુક્ત આત્માઓમાં વિસભાગ-
પરિક્ષયનું અભિધાન છે.

ધ્રુવ આત્મદર્શનમાં પણ નિવૃત્ત થયેલો પ્રેમ ઉત્થિત થતો નથી એમ પૂર્વમાં
કહ્યું, તે કોની જેમ ઉત્થિત થતો નથી ? તે બતાવે છે -

જ્ઞાને ભવન્મતે, તમારા મતમાં=બૌદ્ધના મતમાં, જ્ઞાનમાં ગ્રાહ્યાકારની
જેમ=જ્ઞાનમાં ગ્રાહ્યાકાર ઉત્થિત થતો નથી તેની જેમ, ધ્રુવ આત્મદર્શનમાં
પણ પ્રેમ ઉત્થિત થતો નથી, એમ સંબંધ છે.

ઉપપ્લવ તન્નિવૃત્તિરિતિ, જે કારણથી ઉપપ્લવના વશથી તેમાં=જ્ઞાનમાં,
તેનો અવભાસ છે=ગ્રાહ્ય આકારનો અવભાસ છે, વળી તેના અભાવમાં=
ઉપપ્લવના અભાવમાં, તેની નિવૃત્તિ છે=ગ્રાહ્ય આકારની નિવૃત્તિ છે, એથી
ઉપપ્લવના અભાવમાં જ્ઞાનમાં ગ્રાહ્યાકાર બૌદ્ધમતાનુસાર પ્રાપ્ત થતો નથી,
એ પ્રકારે સંબંધ છે.

તથા ચ સિદ્ધાન્તો વઃ - અને તે પ્રકારે=ઉપપ્લવના અભાવમાં જ્ઞાનમાં
ગ્રાહ્યાકારની નિવૃત્તિ થાય છે તે પ્રકારે, તમારો=બૌદ્ધનો, સિદ્ધાન્ત છે.

“ગ્રાહ્યં અવિરાસીત્” ।। “તેનું ગ્રાહ્ય નથી=ઉપપ્લવ વગરના જ્ઞાનનું કોઈ ગ્રાહ્ય
નથી, તેના વડે ગ્રહણ નથી=ઉપપ્લવ વગરના જ્ઞાન વડે ગ્રહણ નથી. જ્ઞાનાંતરગ્રાહ્યપણથી
પણ શૂન્ય છે=તે જ્ઞાન અન્યજ્ઞાનથી ગ્રાહ્ય નથી, તોપણ પ્રત્યક્ષરૂપનો જ્ઞાનમય પ્રકાશ
તે પ્રકારે અવિરાસીત્=પ્રગટ હતો.”

इति शब्द उद्भवाणी समाप्तिसूचकं છે.

અન્યથા ભવેત્, અન્યથા=ઉપપ્લવ વગર પણ ધ્રુવ આત્મદર્શનથી પ્રેમની ઉત્પત્તિ સ્વીકાર કરાયે છેતે, ત્યાં પણ=તમારા મતમાં પ્રસિદ્ધ એવા આત્મામાં પણ અર્થાત્ ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધના મતમાં પ્રસિદ્ધ એવા ક્ષણિક આત્મામાં પણ, તે=પ્રેમ, થાય.

આ રીતે ગ્રંથકારશ્રીએ શ્લોકના કથનથી સ્થાપન કર્યું કે ઉપપ્લવને કારણે પ્રેમ થાય છે. અને આત્મામાં ઉપપ્લવ ચાલ્યો જાય છે ત્યારે ધ્રુવ આત્મદર્શનમાં પણ પ્રેમ થતો નથી અને ક્ષણિક આત્મદર્શનમાં પણ પ્રેમ થતો નથી; અને ઉપપ્લવ વગર આત્મદર્શનમાં પ્રેમ સ્વીકારવામાં આવે તો ક્ષણિક આત્મામાં પણ પ્રેમ અવશ્ય થાય. આ કથનથી ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધનું કયું કથન અર્થ વગરનું છે તે બતાવવા અર્થે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

આત્મદર્શન एतत् ॥ બૌદ્ધને કોઈકે આપત્તિ આપી કે આત્મદર્શનમાં પ્રેમ થાય છે તેમ સ્વીકારી શકાય નહિ, પરંતુ ધ્રુવ આત્મદર્શનમાં પ્રેમ થાય છે તેમ માનવું પડે. તેથી ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધ કહે છે કે ધ્રુવ આત્મદર્શનમાં પ્રેમ સ્વીકારવાથી ગૌરવ દોષની પ્રાપ્તિ છે, માટે લાઘવથી આત્મદર્શનમાત્રનું જ પ્રેમહેતુપણું હોવાથી અને ધ્રુવત્વનું ભાવન જ મોહને કારણે હોવાથી ધ્રુવ આત્મદર્શનમાં પ્રેમ છે તેવો ભ્રમ થાય છે, એ પ્રકારનું બૌદ્ધનું કથન સ્વવાસનામાત્ર છે, એથી આ=ક્ષણિકવાદી એવા બૌદ્ધનું કથન, અર્થ વગરનું છે. ॥૧૧॥

❖ ધ્રુવેક્ષણેઽપિ=ધ્રુવાત્મદર્શનેઽપિ - અહીં અપિથી એ કહેવું છે કે અનુપપ્લવને કારણે નિવૃત્ત થયેલો પ્રેમ ક્ષણિક આત્મદર્શનમાં તો નથી પરંતુ ધ્રુવ આત્મદર્શનમાં પણ નથી.

❖ તત્રાપિ=ત્વન્મતપ્રસિદ્ધાત્મન્યપિ - અહીં અપિથી એ કહેવું છે કે ઉપપ્લવ વગર ધ્રુવ આત્મમાં જો પ્રેમ થાય તો તારા મતમાં પ્રસિદ્ધ એવા ક્ષણિક આત્મામાં પણ પ્રેમ થાય.

ભાવાર્થ :-

શ્લોક-૧૦માં ગ્રંથકારશ્રીએ કહેલ કે આત્મદર્શનહેતુક સ્નેહ નથી, પરંતુ કર્મના ઉદયથી થયેલો સ્નેહ છે. તેથી બૌદ્ધ દર્શનવાદી કહે કે બાહ્ય સુંદર

પદાર્થના દર્શનથી સ્નેહ થાય છે, તેમ આત્મદર્શનથી પણ આત્મા પ્રત્યે સ્નેહ થાય છે, તેમ માનવું જોઈએ. તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

સંકલેશનો અભાવ જ સ્નેહની અનુત્પત્તિનું કારણ :-

જો આત્મદર્શનથી સ્નેહ થાય છે તેમ તમારે માનવું હોય તો ધ્રુવ આત્મદર્શનથી સ્નેહ થાય છે તેમ માનવું જોઈએ, અને એવું ન માનો તો ક્ષણિકવાદમાં પણ ક્ષણિક એવા આત્માનું સ્વસંવેદન હોવાથી સ્નેહ થવો જોઈએ. તેથી આત્માને ક્ષણિક માનવા છતાં પણ આત્મદર્શનથી સ્નેહ સ્વીકારનારને આત્મા પ્રત્યે સ્નેહની પ્રાપ્તિ થાય. માટે ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધે કહેવું જોઈએ કે આત્મદર્શનથી સ્નેહ થતો નથી પરંતુ ધ્રુવ આત્મદર્શનથી સ્નેહ થાય છે. આથી જ ધ્રુવ આત્મદર્શન કરનારને પોતાના આત્માની ભવિષ્યની ચિંતા થાય છે.

વસ્તુતઃ ધ્રુવ આત્મદર્શનથી પણ સ્નેહ થતો નથી કે ક્ષણિક આત્મદર્શનથી પણ સ્નેહ થતો નથી, પરંતુ ચિત્તમાં મોહનીય કર્મના ઉદયથી થયેલા સંકલેશથી સ્નેહ થાય છે; અને જે યોગીઓના ચિત્તમાં મોહનીયકર્મના ઉદયના અભાવને કારણે સંકલેશનો અભાવ વર્તે છે તેમના ચિત્તમાંથી સ્નેહ નિવૃત્ત થાય છે. તેથી તેઓ આત્માને ધ્રુવ જુએ તોપણ તેઓને સ્નેહ થતો નથી. અને સંકલેશ વગર પણ ધ્રુવ આત્મદર્શનમાં સ્નેહ થાય છે તેમ સ્વીકારવામાં આવે, તો આત્માને ક્ષણિક સ્વીકારવામાં પણ આત્મા પ્રત્યે સ્નેહની પ્રાપ્તિ થાય; કેમ કે ક્ષણિકવાદી મતાનુસાર જે ક્ષણમાં આત્મા છે તે ક્ષણમાં તે આત્માને પોતાનું સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ છે, માટે તેને પોતાના આત્મદર્શનને કારણે અવશ્ય સ્નેહ થવો જોઈએ. તેથી સ્નેહની નિવૃત્તિ કોઈને સંભવે નહિ.

આ કથનથી શું ફલિત થાય છે ? તે ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

બૌદ્ધ દર્શનવાદીને કોઈએ આપત્તિ આપી કે ધ્રુવ ઇક્ષણમાં આત્મા પ્રત્યે સ્નેહ થાય છે તેમ તમારે સ્વીકારવું જોઈએ. તેના સમાધાનરૂપે બૌદ્ધદર્શનવાદી કહે છે કે લાઘવથી આત્મદર્શનમાત્રનું જ સ્નેહહેતુપણું છે; કેમ કે ધ્રુવત્વ વિશેષણથી વિશિષ્ટ આત્માને સ્નેહનું કારણ સ્વીકારવામાં ગૌરવની પ્રાપ્તિ છે, તેથી આત્મદર્શનમાત્ર જ સ્નેહનો હેતુ છે તેમ માનવું ઉચિત છે. અને આત્મા ક્ષણિક હોવા છતાં ધ્રુવત્વનું ભાન મોહથી થાય છે, તેથી ધ્રુવ આત્મા માનીને

આગામી કાળની ચિંતા થાય છે. આ પ્રકારે બૌદ્ધનું કથન યુક્તિરહિત છે; કેમ કે આત્મદર્શનમાત્રનું પ્રેમહેતુપણું છે તેમ બૌદ્ધદર્શનવાદી સ્વીકારે, તો દરેક આત્માને સ્વસંવેદનક્ષણમાં આત્મદર્શન છે, તેથી પ્રેમ વગરના આત્માની પ્રાપ્તિ સંભવે નહિ.

વસ્તુતઃ બૌદ્ધદર્શનવાદી પણ વિસભાગનો પરિક્ષય માને છે, અને તેનો અર્થ એ પ્રાપ્ત થાય કે ચિત્તમાં વિસદૃશ પરિણામનું સંતાન-સંતતિ જેની નાશ થઈ ગઈ છે, એવા યોગીઓનું ચિત્ત વિસભાગ પરિક્ષયવાળું છે. અને તેમના ચિત્તમાં બાહ્ય પદાર્થોના ભાવો પ્રમાણે રાગાદિ ભાવો થતા નથી, તેથી સદા એક સરખા પરિણામવાળું તેમનું ચિત્ત વર્તે છે, અને તે વિસભાગપરિક્ષય તે સંકલેશના અભાવરૂપ છે. માટે સંકલેશનો અભાવ જ સ્નેહની અનુત્પત્તિનું કારણ છે તેમ માનવું જોઈએ, પરંતુ આત્મદર્શન સ્નેહની ઉત્પત્તિનું કારણ છે તેમ માનવું ઉચિત નથી.

વિશેષાર્થ :-

આત્મા બાહ્ય પદાર્થોને જોઈને રમ્ય પદાર્થો પ્રત્યે સ્નેહ કરે છે, તેમ પોતાના આત્મા પ્રત્યે પણ પોતાને સ્નેહ વર્તે છે. આ સ્નેહ જીવમાં વર્તતા મોહનીયકર્મના ઉદયથી થાય છે અને અનાદિના મોહનીય કર્મના સંસ્કારોથી થાય છે.

ઉપદેશાદિની સામગ્રીથી યોગ્ય જીવને સમ્યગ્ બોધ થાય કે આત્માનો સ્વભાવ કોઈ પદાર્થ સાથે સંગ કરવાનો નથી, પરંતુ આત્માનો અસંગ સ્વભાવ છે, અને તે અસંગ સ્વભાવ પ્રત્યે આત્માને પક્ષપાત પ્રગટ થાય, અને તે અસંગ સ્વભાવને પ્રગટ કરવા અર્થે ભગવાનના વચનાનુસાર તેના ઉપાયોનો બોધ કરે, અને ભગવાને બતાવેલા અસંગ સ્વભાવને પ્રગટ કરવાના ઉપાયોને સેવીને યોગીમાં જ્યારે અસંગ અનુષ્ઠાન પ્રગટે છે, ત્યારે ઉપપ્લવનો ક્ષય થાય છે. અને ઉપપ્લવનો ક્ષય થવાને કારણે કોઈ પદાર્થ પ્રત્યે યોગીને સ્નેહ થતો નથી, તેથી તે યોગી આત્માને ધ્રુવ છે તેમ જાણે તોપણ સ્નેહ ન થાય. આથી સ્નેહરહિત એવા વીતરાગ પરમાત્મા આત્માને દ્રવ્યરૂપે ધ્રુવ જાણે છે અને પર્યાયરૂપે ક્ષણિક જાણે છે, તોપણ, તેમને આત્માના ક્ષણિક પર્યાયો પ્રત્યે પણ સ્નેહ થતો નથી અને ધ્રુવ આત્મા પ્રત્યે પણ સ્નેહ થતો નથી. માટે તાર્કિક એવા

બૌદ્ધો આત્મદર્શનથી સ્નેહ થાય છે તેમ સ્વીકારીને નૈરાત્મ્યદર્શનને ક્લેશનાશનો ઉપાય કહે છે, તે ઉચિત નથી. પરંતુ ક્લેશનાશનો ઉપાય સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યગ્ જ્ઞાનથી નિયંત્રિત સમ્યક્ ક્રિયા છે, તેમ ગ્રંથકારશ્રીએ શ્લોક-૧માં કહેલ છે તેની સિદ્ધિ થાય છે. ॥૧૧॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧માં ગ્રંથકારશ્રીએ ક્લેશનાશનો ઉપાય સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન છે તેમ બતાવ્યું. ત્યારપછી તર્કવાદી બૌદ્ધો નૈરાત્મ્યદર્શનને ક્લેશનાશનો ઉપાય કહે છે તે બતાવીને, તે યુક્તિરહિત છે તેમ શ્લોક-૧૧ સુધી સ્થાપન કર્યું. હવે પાતંજલદર્શનકાર ક્લેશનાશનો ઉપાય શું કહે છે ? તે બતાવવા અર્થે કહે છે -

શ્લોક :-

વિવેકખ્યાતિરુચ્છેત્રી ક્લેશાનામનુપ્લવા ।

સપ્તથા પ્રાન્તભૂપ્રજા કાર્યચિત્તવિમુક્તિભિઃ ॥૧૨॥

અવ્યયાર્થ :-

કાર્યચિત્તવિમુક્તિભિઃ=કાર્ય અને ચિત્તની વિમુક્તિથી=કાર્યની વિમુક્તિથી અને ચિત્તની વિમુક્તિથી સપ્તથા=સાત પ્રકારે પ્રાન્તભૂપ્રજા અનુપ્લવા=પ્રાંત-ભૂપ્રજાવાળી અનુપ્લવવાળી વિવેકખ્યાતિઃ=વિવેકખ્યાતિ ક્લેશાનામ્=ક્લેશોનો ઉચ્છેત્રી=ઉચ્છેદ કરનારી છે. ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ :-

કાર્યની અને ચિત્તની વિમુક્તિથી સાત પ્રકારે પ્રાંતભૂપ્રજાવાળી, અનુપ્લવવાળી વિવેકખ્યાતિ ક્લેશોનો ઉચ્છેદ કરનારી છે. ॥૧૨॥

ટીકા :-

વિવેકેતિ-વિવેકખ્યાતિઃ પ્રતિપક્ષભાવનાબલાદવિદ્યાપ્રવિલયે વિનિવૃત્ત-જ્ઞાતૃત્વકર્તૃત્વાભિમાનાયા રજસ્તમોમલાનભિભૂતાયા બુદ્ધેરન્તર્મુખાયાશ્ચિ-છાયાસઙ્ક્રાન્તિઃ (બુદ્ધેરન્તર્મુખા યા ચિચ્છાયાસઙ્ક્રાન્તિઃ) અનુપ્લવા=

અન્તરાન્તરાવ્યુત્થાનરહિતા, ક્લેશાનામુચ્છેત્રી, યદાહ- “વિવેકખ્યાતિરવિપ્લવા
હાનોપાયઃ” [૨-૨૬] સા ચ સપ્તધા સપ્તપ્રકારૈઃ (=સપ્તપ્રકારાઃ) પ્રાન્તભૂપ્રજ્ઞા=
સકલસાલમ્બનસમાધિપર્યન્તભૂમિધીર્ભવતિ કાર્યચિત્તવિમુક્તિભિશ્ચતુસ્ત્રિ-
પ્રકારાભિઃ । તત્ર ન મે જ્ઞાતવ્યં કિઞ્ચિદસ્તિ, ક્ષીણા મે ક્લેશાઃ, ન મે ક્ષેતવ્યં
કિઞ્ચિદસ્તિ, અધિગતં મયા હાનપ્રાપ્તવિવેકખ્યાતિરિતિ (અધિગતં મયા જ્ઞાનમ્,
પ્રાપ્તા વિવેકખ્યાતિરિતિ) કાર્યવિષયનિર્મલજ્ઞાનરૂપાશ્ચતસ્રઃ કાર્યવિમુક્તયઃ,
ચરિતાર્થા મે બુદ્ધિગુણાઃ કૃતાધિકારા (ચરિતાર્થા મે બુદ્ધિઃ, ગુણા હતાધિકારા)
મોહબીજાભાવાત્ કુતોઽમીષાં પ્રોહઃ, સાત્મીભૂતશ્ચ મે સમાધિરિતિ સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠો-
ઽહમિતિ ગુણવિષયજ્ઞાનરૂપાસ્તિસ્રઃ ચિત્તવિમુક્તય ઇતિ, તદિદમુક્તં- “તસ્ય સપ્તધા
પ્રાન્તભૂ(મિઃ)પ્રજ્ઞા” [૨-૨૭] ઇતિ ॥૧૨॥

ટીકાર્થ :-

વિવેકખ્યાતિ ઉચ્છેત્રી, પ્રતિપક્ષભાવનાના બળથી=અવિદ્યાના કારણે
અનિત્યાદિમાં નિત્યાદિબુદ્ધિના નિવર્તનના ઉપાયભૂત એવી પ્રતિપક્ષભાવનાના
બળથી, અવિદ્યાનો પ્રવિલય થયે છે, વિનિવૃત્ત જ્ઞાતૃત્વના કર્તૃત્વના
અભિમાનવાળી રજ અને તમોમલથી અનભિભૂત એવી બુદ્ધિની અંતર્મુખ
જે ચિચ્છાયાની સંક્રાંતિ વિવેકખ્યાતિ છે, તે અનુપપ્લવવાળી=વચ્ચે વચ્ચે
વ્યુત્થાનરહિત, એવી વિવેકખ્યાતિ ક્લેશોનો ઉચ્છેદ કરનારી છે.

યદાહ - જેને=શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં કહ્યું તેને પાતાંજલયોગસૂત્ર ૨/૨૬માં
કહે છે-

“વિવેક હાનોપાયઃ”, “અવિપ્લવવાળી એવી વિવેકખ્યાતિ હાનનો ઉપાય છે=ક્લેશના
નાશનો ઉપાય છે.”

સા ચ ભવતિ, અને તે=વિવેકખ્યાતિ, ચાર પ્રકારે કાર્યની વિમુક્તિથી
અને ત્રણ પ્રકારે ચિત્તની વિમુક્તિથી સાત પ્રકારવાળી પ્રાંત-ભૂ-પ્રજ્ઞા છે=
સકલ સાલંબનસમાધિની પર્યંતભૂમિવાળી બુદ્ધિ છે.

તેમાં પ્રથમ કાર્યવિમુક્તિની ચાર પ્રકારની પ્રાંતભૂ પ્રજ્ઞાનું સ્વરૂપ બતાવે
છે -

તત્ર કાર્યવિમુક્તયઃ, ત્યાં=સાત પ્રકારની પ્રાંત-ભૂ-પ્રજામાં, (૧) મને કાંઈ જ્ઞાતવ્ય નથી, (૨) મારા કલેશો ક્ષીણ થઈ ગયા છે, મારે કાંઈ ક્ષેતવ્ય=ક્ષીણ કરવા યોગ્ય નથી, (૩) મારા વડે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાયું છે, (૪) (મારા વડે) વિવેકખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરાઈ છે, એ પ્રકારે કાર્યવિષયક નિર્મળ જ્ઞાનસ્વરૂપ ચાર કાર્યવિમુક્તિઓ છે.

હવે ત્રણ પ્રકારની ચિત્તવિમુક્તિઓ બતાવે છે --

ચરિતાર્થા ચિત્તવિમુક્તય ઇતિ, (૧) મારી બુદ્ધિ ચરિતાર્થ છે, (૨) ગુણો હતાઅધિકારવાળા છે, તેથી મોહબીજના અભાવને કારણે આનો=ગુણોનો, પ્રરોહ ક્યાંથી થાય ?, (૩) મને સમાધિ સાત્મીભૂત થયેલી છે, એથી સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠ હું છું. એ પ્રકારે ગુણવિષયજ્ઞાનરૂપ ત્રણ ચિત્તવિમુક્તિઓ છે.

ઈતિ શબ્દ સાત પ્રકારની પ્રાંત-ભૂ-પ્રજાના કથનની સમાપ્તિસૂચક છે.

તદિદમુક્તં - તે આ=શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં કહ્યું તે આ, પાતંજલયોગસૂત્ર ૨/૨૭માં કહેવાયું છે -

“તસ્ય પ્રજા ॥” ઇતિ ॥ “તેની=વિવેકખ્યાતિની સાત પ્રકારે પ્રાન્તભૂમિવાળી પ્રજા છે.”

ઈતિ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિસૂચક છે. ॥૧૨॥

❖ બુદ્ધેરન્તર્મુખાયાશિચ્છાયાસહક્રાન્તિઃ - મુદ્રિતપ્રતમાં પાઠ છે, ત્યાં બુદ્ધેરન્તર્મુખા યા ચિચ્છાયાસહક્રાન્તિઃ પાઠ રાજમાર્તંડ પ્રમાણે સંગત જણાય છે.

❖ સા ચ સપ્તધા સપ્તપ્રકારૈઃ મુદ્રિતપ્રતમાં પાઠ છે, ત્યાં સા ચ સપ્તધા=સપ્તપ્રકારાઃ પાઠ સંગત જણાય છે.

❖ અધિગતં મયા હાનપ્રાપ્તવિવેકખ્યાતિઃ પાઠ છે, અધિગતં મયા જ્ઞાનમ્, પ્રાપ્તા વિવેકખ્યાતિઃ એ પ્રમાણે રાજમાર્તંડ ટીકા પ્રમાણે પાઠ સંગત જણાય છે.

❖ ચરિતાર્થા મે બુદ્ધિગુણા કૃતાધિકારાઃ પ્રતમાં પાઠ છે, ત્યાં ચરિતાર્થા મે બુદ્ધિઃ, ગુણા હતાધિકારાઃ પાઠ રાજમાર્તંડ પ્રમાણે સંગત જણાય છે.

ભાવાર્થ :-

શ્લોક-૧માં ગ્રંથકારશ્રીએ સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયાથી કલેશનાશ થાય

છે તેમ કહ્યું, તે સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયા પ્રકર્ષને પામીને અસંગઅનુષ્ઠાનની ભૂમિકાને પામે ત્યારે આત્મા અસંગપરિણામવાળો બને છે. તેથી અસંગઅનુષ્ઠાનથી ક્લેશનાશ થાય છે એ પ્રકારનો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. તે અસંગઅનુષ્ઠાનને પાતંજલદર્શનકાર વિવેકખ્યાતિ કહે છે.

પાતંજલમતાનુસાર વિવેકખ્યાતિનું સ્વરૂપ :-

પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બેના ભેદનું પ્રકર્ષવાળું જ્ઞાન તે વિવેકખ્યાતિ છે. તે જ્ઞાનને કારણે બુદ્ધિ અસંશ્લેષવાળી બને છે, તેથી અસંગઅનુષ્ઠાનનું નામાંતર વિવેકખ્યાતિ છે. આ વિવેકખ્યાતિનું સ્વરૂપ બતાવતાં પાતંજલદર્શનકાર કહે છે -

આત્મામાં અનાદિકાળથી અવિદ્યા પ્રવર્તે છે, અને યોગી અવિદ્યાના નાશના ઉપાયરૂપ પ્રતિપક્ષનું ભાવન કરે ત્યારે તે પ્રતિપક્ષના ભાવનથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે, અને અવિદ્યાનો નાશ થવાથી બુદ્ધિમાં બાહ્ય પદાર્થોનું જ્ઞાતૃત્વ અને કર્તૃત્વનું અભિમાન નિવૃત્ત થાય છે, તેથી બુદ્ધિ રજ અને તમોમળથી અનભિભૂત બને છે અર્થાત્ રાગાદિ વિકાર વગરની બને છે, અને રાગાદિ વિકાર વગરની બનેલી બુદ્ધિ અંતર્મુખ થાય છે અર્થાત્ પુરુષના સ્વરૂપને જોવા માટે અભિમુખ થાય છે. તે વખતે બુદ્ધિમાં પુરુષની ચિચ્છાયાની જે સંકાંતિ થાય છે તે વિવેકખ્યાતિ છે.

પાતંજલમતાનુસાર અનુપ્લવવાળી વિવેકખ્યાતિથી ક્લેશોનો નાશ :-

વિવેકખ્યાતિ જ્યારે ઉપપ્લવ વગરની થાય છે=વચ-વચમાં વ્યુત્થાનદશારહિત બને છે, ત્યારે તે વિવેકખ્યાતિ ક્લેશોનો ઉચ્છેદ કરનારી છે.

વિવેકખ્યાતિ વખતે યોગીના ચિત્તમાં વર્તતી સાત પ્રકારની પરિણતિ :-

વિવેકખ્યાતિ વખતે યોગીનું ચિત્ત કેવું હોય છે ? તે બતાવવા અર્થે શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે -

સકલસાલંબન સમાધિના પર્યતભૂમિવાળી સાત પ્રકારની બુદ્ધિ વિવેકખ્યાતિરૂપ છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે યોગી સંસારના ઉચ્છેદ અર્થે ઉત્તમ આલંબનો લે છે, તેથી સંસારના ભાવોથી વિકાર વગરનું તેમનું ચિત્ત બને છે, તે સાલંબનસમાધિરૂપ

છે. આવા પ્રકારની જેટલી સાલંબનસમાધિ છે, તેનાથી પણ ઉત્કર્ષવાળી અંતિમભૂમિવાળી બુદ્ધિ છે, તે વિવેકખ્યાતિ છે; અને તે વિવેકખ્યાતિમાં સાત પ્રકારની પરિણતિ વર્તે છે. તે સાત પ્રકારની પરિણતિમાં ચાર પ્રકારની પરિણતિ કાર્યવિમુક્તિરૂપ છે=કોઈ કાર્ય સાધવાનું પોતાને રહ્યું નથી તેવી બુદ્ધિ થવાને કારણે, ચાર પ્રકારની કાર્યની બુદ્ધિથી રહિત એવી યોગીની પરિણતિ હોય છે. અને ત્રણ પ્રકારની પરિણતિ ચિત્તવિમુક્તિરૂપ છે=સંસારી જીવોમાં ત્રણ પ્રકારનાં ચિત્તો વર્તતાં હોય છે, તે ત્રણ પ્રકારનાં ચિત્તોથી રહિત એવી યોગીની પરિણતિ છે.

ચાર પ્રકારની કાર્યવિમુક્તિનું સ્વરૂપ :-

(૧) મારે કાંઈ જ્ઞાતવ્ય નથી, તેવી પરિણતિ :- સંસારી જીવોને નવું નવું ભણવાની જિજ્ઞાસા હોય છે, અને સંસારથી વિમુક્ત થયેલા પ્રારંભિક ભૂમિકાવાળા યોગીઓને પણ તત્ત્વ જાણવાની જિજ્ઞાસા હોય છે; પરંતુ જ્યારે વિવેકખ્યાતિ પ્રગટે છે ત્યારે વિવેકખ્યાતિવાળા યોગીને આત્માના પારમાર્થિક સ્વરૂપ સિવાય કાંઈ જ્ઞાતવ્ય રહેતું નથી; અને આત્માનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ પોતાને સંવેદન થઈ રહ્યું છે, તેથી તે વખતે યોગીની બુદ્ધિમાં કાંઈ જ્ઞાતવ્ય નથી. માટે જ્ઞાતવ્યના વિકલ્પોથી પર યોગીની બુદ્ધિ વિવેકખ્યાતિમાં હોય છે.

(૨) મારા કલેશો ક્ષીણ થઈ ગયા છે, મારે કાંઈ ક્ષેતવ્ય નથી, તેવી પરિણતિ :- સંસારી જીવોને પ્રતિકૂળ ભાવો ક્ષેતવ્ય છે. આથી રોગાદિને દૂર કરવા માટે સંસારી જીવો સદા તત્પર હોય છે; અને તત્ત્વમાર્ગ તરફ વળેલા યોગીઓને પણ પોતાના ચિત્તમાં વર્તતા કલેશો ક્ષેતવ્ય છે. તેથી આઘભૂમિકાના યોગીઓ માટે કલેશો ક્ષેતવ્ય છે; પરંતુ વિવેકખ્યાતિવાળી પર્યંત ભૂમિની બુદ્ધિ પ્રગટે છે ત્યારે, વિવેકખ્યાતિવાળા યોગીના કલેશો ક્ષીણ થયેલા હોય છે અર્થાત્ નષ્ટ થયેલા હોય છે, તેથી તેવા યોગીઓ માટે ક્ષેતવ્ય કાંઈ નથી. માટે ક્ષેતવ્યના વિકલ્પોથી પર યોગીઓની બુદ્ધિ વિવેકખ્યાતિમાં હોય છે.

(૩) મેં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેવી પરિણતિ :- સંસારી જીવોને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું હોવા છતાં અધિક અધિક જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ઇચ્છા વર્તે છે; કેમ કે પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનથી તેમનું ચિત્ત સંતોષવાળું નથી. તેમ યોગમાર્ગ તરફ વળેલા પ્રારંભિક ભૂમિકાવાળા યોગીઓને પણ સંસારના સ્વરૂપનું કાંઈક જ્ઞાન પ્રાપ્ત

થયું છે, અને શાસ્ત્રઅધ્યયનથી કાંઈક યોગમાર્ગનું પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે, તોપણ તેઓ તત્ત્વની જિજ્ઞાસાથી અધિક અધિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે યત્ન કરતા હોય છે; જ્યારે વિવેકખ્યાતિવાળા યોગીઓને પોતાને જે જ્ઞાન પ્રાપ્તવ્ય હતું તે પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું છે, તેથી અધિક જ્ઞાનપ્રાપ્તિવિષયક ઇચ્છા નથી, માટે પ્રાપ્તવ્ય જ્ઞાનના વિકલ્પોથી પર યોગીઓની બુદ્ધિ વિવેકખ્યાતિમાં હોય છે.

(૪) મને વિવેકખ્યાતિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તેવી પરિણતિ :- સંસારી જીવોને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને જ્ઞાનના ફળની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોય છે, તેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ્ઞાનથી ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ માટે ઉદમ કરે છે. તેમ યોગમાર્ગ તરફ વળેલા પ્રારંભિક ભૂમિકાવાળા યોગીઓ પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે જ્ઞાનને આચરણમાં યોજીને સમાધિની પ્રાપ્તિ માટે યત્ન કરતાં હોય છે; જ્યારે વિવેકખ્યાતિવાળા યોગીને તો સર્વ યોગમાર્ગની અંતિમભૂમિકારૂપ વિવેકખ્યાતિ પ્રાપ્ત થઈ ચૂકેલી છે. માટે પ્રાપ્ત કરવા વિષયક વિકલ્પોથી પર યોગીઓની બુદ્ધિ વિવેકખ્યાતિમાં હોય છે.

આ પ્રકારે કાર્યવિષયક નિર્મળ જ્ઞાનરૂપ ચાર કાર્યવિમુક્તિઓ વિવેકખ્યાતિમાં હોય છે.

ત્રણ પ્રકારની ચિત્તવિમુક્તિનું સ્વરૂપ :-

(૫) મારી બુદ્ધિ ચરિતાર્થ છે, તેવી પરિણતિ :- સંસારી જીવોને પદાર્થ વિષયક કાંઈક જ્ઞાન થાય તોપણ અધિક અધિક જાણવાની જિજ્ઞાસા વર્તે છે, પરંતુ પોતાની બુદ્ધિ ચરિતાર્થ થઈ છે તેવો શાંત વિકલ્પ ચિત્તમાં વર્તતો નથી. તેમ યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત પ્રારંભિક ભૂમિકાવાળા યોગીઓને પણ યોગમાર્ગનું કાંઈક જ્ઞાન થાય છે ત્યારે, પોતે ભાગ્યશાળી છે કે પોતાને યોગમાર્ગનો અવગમ થયો છે તેવી બુદ્ધિ થવા છતાં, હજુ બુદ્ધિને અતિશયિત કરવાની ઇચ્છા વર્તે છે. તેથી યોગમાર્ગનો વિશેષ બોધ કરવા માટે ઉદમ કરે છે; પરંતુ વિવેકખ્યાતિવાળા યોગીઓની બુદ્ધિ સર્વ ઉત્સુકતાથી પર હોય છે. તેથી પોતાની બુદ્ધિ ચરિતાર્થ થયેલી છે તેવો શાંતરસ વર્તે છે. માટે સર્વ ક્રુતુહલરૂપ ઉત્સુકતાથી પર યોગીઓની બુદ્ધિ વિવેકખ્યાતિમાં હોય છે.

(૬) મારા ગુણો હતઅધિકારવાળા છે, તેથી મોહના બીજનો અભાવ હોવાથી બુદ્ધિના ગુણોનો પ્રરોહ ક્યાંથી હોય ? તેવી પરિણતિ :- બુદ્ધિના ત્રણ ગુણો છે : સત્ત્વ, રજસૂ અને તમસૂ. એ ત્રણ ગુણોમાંથી સંસારી જીવોને સત્ત્વગુણ સુખનો અનુભવ કરાવે છે, રજોગુણ દુઃખનો અનુભવ કરાવે છે, અને તમોગુણ મોહનો અનુભવ કરાવે છે; પરંતુ યોગીની બુદ્ધિમાં વર્તતા સત્ત્વ, રજસૂ અને તમોગુણ હતઅધિકારવાળા હોય છે અર્થાત્ બુદ્ધિના ગુણોનો જે કાર્ય કરવાનો અધિકાર છે તે ચાલ્યો ગયો છે. તેથી યોગીની બુદ્ધિમાં મોહના બીજનો અભાવ હોવાથી બુદ્ધિના ગુણોનો પ્રરોહ ક્યાંથી હોય ? માટે બુદ્ધિના ગુણોના વિકારો યોગીની બુદ્ધિમાં વર્તતા નથી. તેથી વિવેકખ્યાતિમાં યોગીની બુદ્ધિ વિકાર વગરની હોય છે.

(૭) મને સમાધિ સાત્મીભૂત થયેલી છે, એથી હું સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠ છું, તેવી પરિણતિ :- વિવેકખ્યાતિવાળા યોગીના ચિત્તમાં સમાધિ પ્રકૃતિભૂત થયેલી છે, તેથી વિવેકખ્યાતિવાળા યોગી પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. આ પ્રકારની વિવેકખ્યાતિમાં યોગીની બુદ્ધિ હોય છે.

આ પ્રકારે ગુણવિષયક જ્ઞાનસ્વરૂપ આ ત્રણ ચિત્તની પરિણતિઓ વિવેકખ્યાતિમાં હોય છે.

સારાંશ :-

સંક્ષેપથી એ ફલિત થાય છે કે વિવેકખ્યાતિવાળા યોગીની બુદ્ધિ સર્વ વિકલ્પોથી પર, સદા એક પ્રકારના શાંતરસના પ્રવાહવાળી હોય છે, જે સંગ વગરના નિસ્તરંગ આત્માના સ્વરૂપના અનુભવસ્વરૂપ છે. ॥૧૨॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૨માં કહ્યું કે અનુપ્પલવવાળી એવી વિવેકખ્યાતિ કલેશોના ઉચ્છેદને કરનારી છે. હવે અવિદ્યા આદિ પાંચ કલેશોનો નાશ વિવેકખ્યાતિથી કઈ રીતે થાય છે ? તે સ્પષ્ટ કરવા અર્થે કહે છે -

શ્લોક :-

બલાન્નશ્યત્યવિદ્યાસ્યા ઉત્તરેષામિયં પુનઃ ।

પ્રસુપ્તતનુવિચ્છિન્નોદારાણાં ક્ષેત્રમિષ્યતે ॥૧૩॥

અન્વયાર્થ :-

અસ્યા:=આના=વિવેકખ્યાતિના, બલાદ્=બળથી અવિદ્યા=અવિદ્યા નશ્યતિ=નાશ પામે છે. પુન:=વળી ઇયં=આ=અવિદ્યા પ્રસુપ્તતનુવિચ્છિન્નોદારાણાં=પ્રસુપ્ત, તનુ, વિચ્છિન્ન અને ઉદાર એવા ઉત્તરેષાં=ઉત્તરોનું=અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશનું ક્ષેત્રમ્=ક્ષેત્ર ઇષ્યતે=મનાય છે. ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ :-

વિવેકખ્યાતિના બળથી અવિદ્યા નાશ પામે છે. વળી અવિદ્યા પ્રસુપ્ત, તનુ, વિચ્છિન્ન અને ઉદાર એવા ઉત્તરોનું=અસ્મિતા આદિનું, ક્ષેત્ર મનાય છે. ॥૧૩॥

ટીકા :-

બલાદિતિ-અસ્યા=વિવેકખ્યાતેર્બલાદવિદ્યા નશ્યતિ, ઇયં=અવિદ્યા, પુનરુત્તરેષામ્=અસ્મિતાદીનાં ક્લેશાનાં પ્રસુપ્તતનુવિચ્છિન્નોદારાણાં ક્ષેત્રમિષ્યતે, તદુક્તં-“અવિદ્યા ક્ષેત્રમુત્તરેષાં પ્રસુપ્તતનુવિચ્છિન્નોદારાણામ્” [૨-૪] ઇતિ ॥૧૩॥

ટીકાર્થ :-

અસ્યા: ઇષ્યતે, આના=વિવેકખ્યાતિના, બળથી અવિદ્યા નાશ પામે છે. વળી આ=અવિદ્યા, પ્રસુપ્ત, તનુ, વિચ્છિન્ન અને ઉદાર એવા ઉત્તરોનું=અસ્મિતા આદિ ક્લેશોનું, ક્ષેત્ર મનાય છે.

તદુક્તમ્ - તે=ઉત્તરના અસ્મિતા આદિ ક્લેશોનું અવિદ્યા ક્ષેત્ર છે એમ શ્લોકમાં કહ્યું તે, પાતંજલયોગસૂત્ર ૨/૪માં કહેવાયું છે -

“અવિદ્યા ઉદારાણામ્” ઇતિ ॥ “પ્રસુપ્ત, તનુ, વિચ્છિન્ન અને ઉદાર એવા ઉત્તરના ક્લેશોનું અવિદ્યા ક્ષેત્ર છે.”

ઇતિ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિસૂચક છે. ॥૧૩॥

ભાવાર્થ :-

પાતંજલમતાનુસાર વિવેકખ્યાતિથી અવિદ્યા આદિ ક્લેશોનો નાશ કર્ષ રીતે થાય છે ? તેનું સ્વરૂપ :-

શ્લોક-૧૨માં કહ્યું કે વિવેકખ્યાતિ ક્લેશોનો નાશ કરે છે. પાતંજલમતાનુસાર

(૧) અવિદ્યા, (૨) અસ્મિતા, (૩) રાગ, (૪) દ્વેષ અને (૫) અભિનિવેશ, એમ પાંચ પ્રકારના કલ્પશો છે. તેથી હવે વિવેકખ્યાતિથી કઈ રીતે કલ્પશો નાશ પામે છે ? તે બતાવતાં કહે છે -

વિવેકખ્યાતિના બળથી અવિદ્યા નાશ પામે છે અને અવિદ્યા ઉત્તરના ચાર પ્રકારના કલ્પશોનું ક્ષેત્ર=આધારસ્થાન છે. તેથી વિવેકખ્યાતિથી અવિદ્યાનો નાશ થાય તો અસ્મિતા આદિ ચાર પ્રકારના કલ્પશોના આધારભૂત અવિદ્યાનો નાશ થવાથી તે કલ્પશો પણ ક્રમસર નાશ પામે છે. માટે વિવેકખ્યાતિ અવિદ્યાના નાશ દ્વારા સર્વકલ્પશોના નાશનું કારણ છે. તે અસ્મિતાદિ કલ્પશો પ્રસુપ્ત, તનુ, વિચ્છિન્ન અને ઉદાર એમ ચાર ભેદવાળા છે, જેનું સ્વરૂપ ગ્રંથકારશ્રી સ્વયં આગળ બતાવે છે.

વિશેષાર્થ :-

શ્લોક-૧૨માં ગ્રંથકારશ્રીએ કહેલ કે સાત પ્રકારની પ્રાંતભૂમિપ્રજ્ઞાવાળી વિવેકખ્યાતિ કલ્પશોનો ઉચ્છેદ કરનારી છે, અને શ્લોક-૧૨ની ટીકામાં વિવેકખ્યાતિનું સ્વરૂપ બતાવતાં કહ્યું કે પ્રતિપક્ષના ભાવનથી અવિદ્યાનો વિલય થયે છે તે અંતર્મુખ થયેલી બુદ્ધિ વિવેકખ્યાતિરૂપ છે. તેથી પ્રતિપક્ષના ભાવનથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે અને તેનાથી વિવેકખ્યાતિ પ્રગટે છે, અને આ વિવેકખ્યાતિ સકલ સાલંબનસમાધિની અંતિમ ભૂમિકારૂપ છે તેમ બતાવેલ છે; જ્યારે પ્રસ્તુત શ્લોકમાં કહ્યું કે વિવેકખ્યાતિના બળથી અવિદ્યા નાશ પામે છે. તેથી સ્થૂલદૃષ્ટિથી પરસ્પર વિરોધ દેખાય; કેમ કે અવિદ્યાના નાશથી વિવેકખ્યાતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ કહ્યા પછી વિવેકખ્યાતિથી અવિદ્યા નાશ પામે છે તેમ કહી શકાય નહિ.

વસ્તુતઃ યોગીને પ્રથમ ભૂમિકાની પુરુષ અને પ્રકૃતિના ભેદજ્ઞાનરૂપ વિવેકખ્યાતિ ઉપદેશથી કે શાસ્ત્રશ્રવણથી પ્રગટે છે, અને તેથી યોગીને બોધ થાય છે કે પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી બુદ્ધિથી પુરુષ ભિન્ન છે, અને ત્યારપછી અનુભવ અને યુક્તિથી તેનો ઊહ કરવાથી શાસ્ત્રથી થયેલો બોધ કાંઈક સ્પષ્ટ-સ્પષ્ટતર થાય છે. ત્યારપછી યોગી અવિદ્યાના નાશ અર્થે પ્રતિપક્ષભાવનમાં ઉદ્યમ કરે

છે અને તેના બળથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે અને અવિદ્યાનો નાશ થયા પછી સાત પ્રકારની પ્રાંતભૂમિવાળી પ્રજ્ઞા પ્રગટે છે ત્યારે, યોગી શ્રેષ્ઠ કોટિની સમાધિવાળા બને છે. તે વખતની વિવેકખ્યાતિ વિશિષ્ટ કોટિની હોય છે, જેના બળથી સર્વક્લેશોનો ઉચ્છેદ થાય છે. તેથી પ્રસ્તુત શ્લોકમાં પ્રાથમિક ભૂમિકાની વિવેકખ્યાતિને ગ્રહણ કરીને કહ્યું કે વિવેકખ્યાતિથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે. આ અવિદ્યા સર્વક્લેશોનું આધારસ્થાન છે, તેથી અવિદ્યાનો નાશ થયા પછી અન્ય ક્લેશોનો આધાર નષ્ટ થયેલો હોવાથી અન્ય ક્લેશો અલ્પકાળમાં નાશ પામે છે. આથી યોગી પ્રાથમિક ભૂમિકાની વિવેકખ્યાતિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પ્રતિપક્ષભાવન દ્વારા અવિદ્યાનો નાશ કરે છે અને ત્યારપછી સાલંબનસમાધિનાં સર્વ આલંબનોમાં ઉદમ કરીને પ્રાંતભૂમિની પ્રજ્ઞાવાળી વિવેકખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરે છે. તેના બળથી સર્વ ક્લેશોનો નાશ થાય છે. જેને આશ્રયીને જૈનદર્શનની પ્રક્રિયા પ્રમાણે અસંગઅનુષ્ઠાનવાળા યોગીઓ પ્રાંતભૂમિકાવાળી પ્રજ્ઞાને પામેલા વિવેકખ્યાતિવાળા હોય છે એમ કહી શકાય છે, અને તેઓ મહાપરાક્રમ ફોરવીને સર્વક્લેશોનો નાશ કરે છે ત્યારે વીતરાગ સર્વજ્ઞ બને છે. ॥૧૩॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૩માં કહ્યું કે પ્રસુપ્ત, તનુ, વિચ્છિન્ન અને ઉદાર એવા અસ્મિતાદિ ક્લેશોનું અવિદ્યા ક્ષેત્ર છે. તેથી હવે પ્રસુપ્ત, તનુ, વિચ્છિન્ન અને ઉદાર એવા અસ્મિતાદિ ક્લેશોનું વાર્ણન ક્રમસર કરે છે -

શ્લોક :-

સ્વકાર્યં નારમ્હન્તે યે ચિત્તભૂમૌ સ્થિતા અપિ ।

વિના પ્રબોધકબલં તે પ્રસુપ્તાઃ શિશોરિવ ॥૧૪॥

અન્યથાર્થ :-

યે=જે ક્લેશો ચિત્તભૂમૌ=ચિત્તભૂમિમાં સ્થિતા અપિ=રહેલા પાણ પ્રબોધકબલં વિના=પ્રબોધક બળ વગર શિશોરિવ=બાળકના ક્લેશોની જેમ સ્વકાર્ય=સ્વકાર્યનો નારમ્હન્તે=આરંભ કરતા નથી તે=તે ક્લેશો પ્રસુપ્તાઃ=પ્રસુપ્ત છે.

॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ :-

જે ક્લેશો ચિત્તભૂમિમાં રહેલા, પણ પ્રબોધક બાળ વગર બાળકના ક્લેશોની જેમ સ્વકાર્યનો આરંભ કરતા નથી, તે ક્લેશો પ્રસુપ્ત છે. ॥૧૪॥

ટીકા :-

સ્વકાર્યમિતિ-યે ક્લેશાશ્ચિત્તભૂમૌ સ્થિતા અપિ સ્વકાર્ય નારમ્ભન્તે વિના પ્રબોધકસ્ય=ઉદ્બોધકસ્ય, બલમ્=ઉદ્દેકં, તે ક્લેશાઃ પ્રસુપ્તાઃ શિશોરિવ બાલકસ્યેવ ॥૧૪॥

ટીકાર્થ :-

યે ક્લેશા બાલકસ્યેવ ॥ જે ક્લેશો ચિત્તભૂમિમાં રહેલા પણ પ્રબોધકના બાળ વગર=ઉદ્બોધકના ઉદ્દેક વગર, સ્વકાર્યનો આરંભ કરતા નથી, તે ક્લેશો શિશુના ક્લેશોની જેમ=બાળકના ક્લેશોની જેમ, પ્રસુપ્ત છે. ॥૧૪॥

❖ સ્થિતા અપિ સ્વકાર્ય નારમ્ભન્તે - અહીં અપિ થી એ કહેવું છે કે જે ક્લેશો ચિત્તભૂમિમાં ન રહેલા હોય તે તો સ્વકાર્યનો આરંભ કરતા નથી, પરંતુ જે ક્લેશો ચિત્તભૂમિમાં રહેલા છે, તે ક્લેશો પણ પ્રબોધક વગર સ્વકાર્યનો આરંભ કરતા નથી.

ભાવાર્થ :-

(૧) પ્રસુપ્ત ક્લેશોનું સ્વરૂપ :-

બાળક અવસ્થામાં અમુક પ્રકારના કામાદિ વિકારો થતા નથી તેનું કારણ બાળકની નાની વય છે. તેથી યુવાવયના અભાવરૂપ પ્રબોધકના અભાવને કારણે તે પ્રકારના રાગાદિ ક્લેશો બાળક અવસ્થામાં ઊઠતા નથી. તે પ્રમાણે દરેક સંસારી જીવની ચિત્તની ભૂમિમાં રહેલા ક્લેશો ઉદ્બોધક સામગ્રીના અભાવને કારણે સ્વકાર્યનો આરંભ કરતા નથી.

જેમ - સ્ત્રીના ચિત્તમાં જે પ્રકારના ભયાદિ ભાવો થાય છે, તે પ્રકારના ભયાદિ ભાવો પુરુષને થતા નથી, તેનું કારણ સ્ત્રીદેહરૂપ ઉદ્બોધક સામગ્રીના અભાવને કારણે તે પ્રકારના ભયાદિ ક્લેશો પુરુષને ઉત્થિત થતા નથી, અને તે પુરુષ જ સ્ત્રીભાવને પામે ત્યારે તે સ્ત્રીદેહરૂપ ઉદ્બોધક સામગ્રીને કારણે તે

પ્રકારના ભયાદિ ક્લેશો ઉત્થિત થાય છે. તેથી પ્રબોધકના અભાવથી જે ક્લેશો વર્તમાનમાં વ્યક્ત થતા ન હોય તોપણ ચિત્તભૂમિમાં રહેલા છે, તે પ્રસુપ્ત ક્લેશો કહેવાય છે.

વિશેષાર્થ :-

જૈનદર્શનની પ્રક્રિયા અનુસાર આત્મામાં મતિજ્ઞાનના સંસ્કારરૂપે રાગાદિ ક્લેશો રહેલા છે, અને તે ક્લેશોના સંસ્કારોની ઉદ્દબોધક સામગ્રી અંતરંગ રીતે ઉદયમાન કર્મ છે, અને તે કર્મનો ઉદય દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર આદિ નિમિત્તોને પામીને વિપાકમાં આવે છે. તેથી બાલ્યાવસ્થામાં કામના વિકારોના સંસ્કારો આત્મામાં પડેલા હોવા છતાં દેહના તે પ્રકારના વિકાસના અભાવને કારણે ઉદ્દબોધક દેહરૂપ દ્રવ્યના અભાવને કારણે તે પ્રકારનાં કામના વિકારના આપાદક કર્મો સ્વકાર્ય કરવા સમર્થ બનતાં નથી. તેથી આત્મામાં કામના સંસ્કારો વિદ્યમાન હોવા છતાં તે સંસ્કારો પ્રસુપ્ત છે તેમ કહેવાય છે. તે રીતે જે જે સંસ્કારો સામગ્રીના અભાવને કારણે વર્તમાનમાં ઉત્થિત થતા ન હોય તે સર્વ વિકારો પ્રસુપ્ત રીતે ચિત્તભૂમિમાં પડેલા છે. ॥૧૪॥

શ્લોક :-

ભાવનાત્પ્રતિપક્ષસ્ય શિથિલીકૃતશક્તયઃ ।

તનવોઽતિબલાપેક્ષા યોગાભ્યાસવતો યથા ॥૧૫॥

અન્વયાર્થ :-

પ્રતિપક્ષસ્ય=પ્રતિપક્ષના ભાવનાત્=ભાવનથી શિથિલીકૃતશક્તયઃ=શિથિલ કરાયેલ શક્તિવાળા તનવઃ=તનુ ક્લેશો છે, યથા=જે પ્રમાણે યોગાભ્યાસવતઃ=યોગના અભ્યાસવાળા યોગીના અતિબલાપેક્ષા=અતિબળની અપેક્ષાવાળા રાગાદિ ક્લેશો છે અર્થાત્ અતિબળવાન સામગ્રીની અપેક્ષાથી કાર્ય કરવા સમર્થ બને એવા રાગાદિ ક્લેશો છે. ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ :-

પ્રતિપક્ષના ભાવનથી શિથિલ કરાયેલ શક્તિવાળા તનુ ક્લેશો છે, જે પ્રમાણે યોગના અભ્યાસવાળા યોગીના અતિબળની અપેક્ષાવાળા રાગાદિ ક્લેશો છે. ॥૧૫॥

ટીકા :-

ભાવનાદિતિ-ભાવનાદ્=અભ્યાસાત્, પ્રતિપક્ષસ્ય સ્વવિરોધપરિણામલક્ષણસ્ય શિથિલીકૃતા કાર્યસંપાદનં પ્રતિ શક્તિર્યેષાં તે તથા, તનવો=વાસનાવરોધતયા ચેતસ્યવસ્થિતાઃ, ન તુ બાલસ્યેવાનવરુદ્ધવાસનાત્મના, અતિબલાપેક્ષાઃ=સ્વકાર્યા-રમ્ભે પ્રભૂતસામગ્રીસાપેક્ષાઃ, ન તૂદ્બોધકમાત્રાપેક્ષાઃ, યોગાભ્યાસવતો યથા રાગાદયઃ ક્લેશાઃ ॥૧૫॥

ટીકાર્થ :-

ભાવનાદ્ ક્લેશાઃ ॥ સ્વવિરોધ પરિણામરૂપ પ્રતિપક્ષના=કલેશના વિરોધ પરિણામરૂપ પ્રતિપક્ષના, ભાવનથી=અભ્યાસથી, કાર્યસંપાદન પ્રત્યે શિથિલ કરાયેલ શક્તિ છે જેઓની તેવા કલેશો તનુ છે=વાસનાના અવરોધપણાથી ચિત્તમાં રહેલા છે, પરંતુ બાળકના કલેશોની જેમ અનવરુદ્ધ વાસનારૂપે રહેલા નથી. જે પ્રમાણે યોગના અભ્યાસવાળા યોગીના રાગાદિ કલેશો અતિબળની અપેક્ષાવાળા છે=સ્વકાર્યના આરંભમાં પ્રભૂત સામગ્રીની અપેક્ષાવાળા છે, પરંતુ ઉદ્બોધકમાત્રની અપેક્ષાવાળા નથી. ॥૧૫॥

ભાવાર્થ :-**(૨) તનુ કલેશોનું સ્વરૂપ :-**

રાગાદિ કલેશો આત્મા માટે અહિતકારી છે તેવો બોધ થવાથી જે યોગીઓ રાગાદિ કલેશના નાશના ઉપાયરૂપ પ્રતિપક્ષનું ભાવન કરે છે, તે પ્રતિપક્ષના ભાવનના અભ્યાસથી ચિત્તમાં વર્તતા કલેશો શિથિલ શક્તિવાળા થાય છે. તે કલેશના સંસ્કારો આત્મામાં વિદ્યમાન હોવા છતાં પ્રતિપક્ષના ભાવનના સંસ્કારોથી કાંઈક અવરુદ્ધ અવસ્થારૂપે રહેલા છે, તેથી તે કલેશના સંસ્કારોમાં કાર્યસંપાદનશક્તિ શિથિલ થયેલી છે. તેથી નિમિત્તમાત્રને પામીને તે સંસ્કારો ઊઠતા નથી, પરંતુ બલવાન સામગ્રી મળે તો તે સંસ્કારો ઊઠી શકે તેવા છે. તે કલેશોને તનુ કહેવામાં આવે છે.

આ તનુ કલેશો પ્રસુપ્ત કલેશો જેવા નથી; કેમ કે પ્રસુપ્ત કલેશોમાં અનવરુદ્ધ વાસનારૂપે કલેશો રહેલા છે, અને તનુ કલેશોમાં અવરુદ્ધ વાસનારૂપે કલેશો રહેલા છે.

આશય એ છે કે બાળકઅવસ્થામાં કામના વિકારો પ્રતિપક્ષના ભાવનથી અવરુદ્ધ થયેલા નથી, પરંતુ વયરૂપ ઉદ્બોધક સામગ્રીના અભાવને કારણે તે પ્રકારના વિકારો ઉલ્લસિત થતા નથી; જ્યારે યોગીપુરુષો કામના વિકારોનું પ્રતિપક્ષ ભાવન કરીને તે કામના વિકારોને અત્યંત શિથિલ કરે છે, તેથી બાહ્ય સામાન્ય ઉદ્બોધક સામગ્રી મળે તો તે વિકારો ઊઠતા નથી, પરંતુ બાહ્ય બળવાન સામગ્રી મળે તો તે વિકારો ઊઠી શકે છે.

બાળકઅવસ્થામાં તો પ્રતિપક્ષના ભાવનથી વિકારો શિથિલ થયેલા નહિ હોવાથી યુવાવસ્થારૂપ ઉદ્બોધક સામગ્રી મળે અને બાહ્ય વિકાર આપાદક સ્ત્રી આદિ નિમિત્તો મળે તો અવશ્ય વિકાર થાય છે; જ્યારે યોગીઓએ તો પ્રતિપક્ષના ભાવનથી વિકારોને શિથિલ કર્યા છે, તેથી વયરૂપ ઉદ્બોધક સામગ્રી વિદ્યમાન છે, અને બાહ્ય સામાન્ય સ્ત્રી આદિનું નિમિત્ત મળે તોપણ વિકારો થતા નથી, પરંતુ અતિબળવાન સામગ્રી મળે તો વિકાર થઈ શકે તેવા રાગાદિ ક્લેશો હોય છે. તે રાગાદિ ક્લેશો તનુ કહેવાય છે.

આનાથી એ ફલિત થાય છે કે રાગાદિના પ્રતિપક્ષભાવનથી તનુ થયેલા ક્લેશો બળવાન સામગ્રી ન મળે તો યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિમાં વિઘ્નભૂત થતા નથી, અને યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિમાં યોગી યત્ન કરીને તે તનુ થયેલ રાગાદિ ક્લેશોનો ક્રમસર નાશ કરી શકે છે. ॥૧૫॥

શ્લોક :-

અન્યેનોચ્ચૈર્બલવતાભિભૂતસ્વીયશક્તયઃ ।

તિષ્ઠન્તો હન્ત વિચ્છિન્ના રાગો દ્વેષોદયે યથા ॥૧૬॥ ।

અન્યથાથ :-

ઉચ્ચૈર્બલવતા અન્યેન=અત્યંત બળવાન એવા અન્ય વડે અર્થાત્ અત્યંત બળવાન એવા સ્વથી અતિરિક્ત ક્લેશવડે, અભિભૂતસ્વીયશક્તયઃ=અભિભૂત-સ્વશક્તિવાળા તિષ્ઠન્તો=ચિત્ભૂમિમાં રહેલા હન્ત=ખરેખર વિચ્છિન્ના=વિચ્છિન્ન ક્લેશો છે. યથા=જે પ્રમાણે દ્વેષોદયે=દ્વેષના ઉદયમાં રાગઃ=રાગ છે. ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ :-

અત્યંત બળવાન એવા સ્વથી અતિરિક્ત ક્લેશ વડે અભિભૂત-સ્વશક્તિવાળા, ચિત્તભૂમિમાં રહેલા, ખરેખર વિચ્છિન્ન ક્લેશો છે; જે પ્રમાણે દ્વેષના ઉદયમાં રાગ છે. ॥૧૬॥

ટીકા :-

અન્યેનેતિ-અન્યેન=સ્વાતિરિક્તેન, ઉચ્ચૈર્બલવતા=અતિશયિતબલેન, ક્લેશેન અભિભૂતસ્વીયશક્ત્યસ્તિષ્ઠન્તો હન્ત વિચ્છિન્નાઃ ક્લેશા ઉચ્યન્તે, યથા રાગો દ્વેષોદયે, ન હિ રાગદ્વેષયોઃ પરસ્પરવિરુદ્ધયોર્યુગપત્સમ્ભવોઽસ્તીતિ ॥૧૬॥

ટીકાર્થ :-

અન્યેન અસ્તીતિ ॥ અન્ય=સ્વથી અતિરિક્ત અત્યંત બળવાન એવા ક્લેશ વડે=અતિશયિત બળવાન એવા ક્લેશ વડે, અભિભૂત સ્વશક્તિવાળા રહેલા=ચિત્તભૂમિમાં રહેલા, ખરેખર વિચ્છિન્ન ક્લેશો કહેવાય છે, જે પ્રમાણે દ્વેષના ઉદયમાં રાગ; જે કારણથી પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા રાગ અને દ્વેષનો એકીસાથે સંભવ નથી.

इति शब्द दृष्टान्तना स्पष्टीकरणानी समाप्ति सूचक છે. ॥૧૬॥

ભાવાર્થ :-

(૩) વિચ્છિન્ન ક્લેશોનું સ્વરૂપ :-

ચિત્તભૂમિમાં રાગાદિ અનેક ક્લેશો વાસનારૂપે રહેલા છે, અને તે તે નિમિત્તને પામીને તે તે રાગાદિ ઉલ્લસિત થાય છે; અને જે વખતે જે ક્લેશ ઉલ્લસિત હોય તેનો પ્રતિપક્ષ એવો ક્લેશ વિદ્યમાન હોવા છતાં બળવાન એવા વર્તતા ક્લેશથી અભિભૂત શક્તિવાળો હોય છે, તેથી તે વખતે તે ક્લેશ ઉદ્ભુદ્ધ થતો નથી, તેને વિચ્છિન્ન ક્લેશ કહેવાય છે.

જેમકે આત્મામાં રાગના સંસ્કારો પડેલા છે, અને દ્વેષના સંસ્કારો પણ પડેલા છે, પરંતુ દ્વેષનો ઉદય વર્તતો હોય ત્યારે રાગનો ઉદય વ્યક્તરૂપે પ્રગટ થઈ શકતો નથી.

જેમ- કોઈને પોતાના પુત્ર પ્રત્યે રાગ વિદ્યમાન છે છતાં કોઈક નિમિત્તથી તેના પ્રત્યે ગુસ્સો ઉત્થિત થાય ત્યારે તે ગુસ્સાનો સહવર્તી રાગાંશ ઉત્થિત થતો નથી. અહીં અત્યંત બળવાન એવા દ્વેષના ઉદયથી અભિભૂત થયેલી શક્તિવાળો પુત્ર પ્રત્યેનો રાગનો પરિણામ ચિત્તભૂમિમાં વિદ્યમાન છે, તેને વિચ્છિન્ન ક્લેશ કહેવાય છે. ॥૧૬॥

શ્લોક :-

સર્વેષાં સન્નિધિં પ્રાપ્તા ઉદારાઃ સહકારિણામ્ ।

નિર્વર્તયન્તઃ સ્વં કાર્યં યથા વ્યુત્થાનવર્તિનઃ ॥૧૭॥

અન્યથાર્થ :-

સર્વેષાં સહકારિણામ્=સર્વ સહકારીઓની સન્નિધિં પ્રાપ્તાઃ=સંનિધિને પ્રાપ્ત થયેલા સ્વં કાર્યં=સ્વકાર્યને નિર્વર્તયન્તઃ=નિષ્પન્ન કરતા ક્લેશો ઉદારાઃ=ઉદાર છે. યથા=જે પ્રમાણે વ્યુત્થાનવર્તિનઃ=વ્યુત્થાનદશામાં રહેલા ક્લેશો. ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ :-

સર્વ સહકારીઓની સંનિધિને પ્રાપ્ત થયેલા સ્વકાર્યને નિષ્પન્ન કરતા ઉદાર ક્લેશો છે, જે પ્રમાણે-વ્યુત્થાનદશામાં રહેલા ક્લેશો. ॥૧૭॥

ટીકા :-

સર્વેષામિતિ-સર્વેષાં સહકારિણાં સન્નિધિં=સન્નિકર્ષ પ્રાપ્તાઃ સ્વં કાર્યં નિર્વર્તયન્ત ઉદારા ઉચ્યન્તે, યથા વ્યુત્થાનવર્તિનો=યોગપ્રતિપન્થિદશાવસ્થિતાઃ ॥૧૭॥

ટીકાર્થ :-

સર્વેષામ્ અવસ્થિતાઃ ॥ સર્વ સહકારીઓની સંનિધિને=સંનિકર્ષને, પામેલા, સ્વકાર્યને નિષ્પન્ન કરતા ક્લેશો ઉદાર કહેવાય છે, જે પ્રમાણે વ્યુત્થાનવર્તી ક્લેશો=યોગની પ્રતિપંથિદશામાં અવસ્થિત એવા ક્લેશો. ॥૧૭॥

ભાવાર્થ :-

(૪) ઉદાર ક્લેશોનું સ્વરૂપ :-

ચિત્તભૂમિમાં અવિદ્યા આદિ ક્લેશો સંસ્કારરૂપે પડેલા છે, અને સહકારી

સામગ્રીને પામીને જે કલેશો વર્તમાનમાં પોતાનું કાર્ય કરી રહ્યા છે અર્થાત્ ચિત્તભૂમિમાં તે પ્રકારના કલેશો ઉલ્લસિત થઈ રહ્યા છે, તે કલેશો ઉદાર કહેવાય છે.

જે પ્રમાણે-યોગમાર્ગને અનુકૂળ જેઓ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, તેવા પુરુષના ચિત્તમાં યોગમાર્ગની પ્રતિપંચિ દશા વર્તે છે, તે વ્યુત્થાનદશા કહેવાય છે; અને તે દશામાં વર્તતા કલેશો ઉદાર કહેવાય છે.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય છે કે કોઈ યોગી કલેશના નાશને અનુકૂળ યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ કરતા હોય ત્યારે તેમની ચિત્તભૂમિકામાં જે પ્રશસ્ત રાગાદિભાવો વર્તે છે, તે ઉદાર કલેશો નથી; કેમ કે પ્રશસ્ત રાગાદિભાવો કલેશોને નાશ કરવામાં પ્રવૃત્ત છે, પરંતુ જ્યારે તે પુરુષ સંસારનાં નિમિત્તોને પામીને રાગાદિ ભાવોમાં ઉપયુક્ત હોય છે, ત્યારે જે કલેશો વર્તે છે તે ઉદાર કલેશો છે. ॥૧૭॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૨માં કહેલ કે વિવેકખ્યાતિ કલેશોનો નાશ કરનારી છે, અને ત્યારપછી શ્લોક-૧૩માં વિવેકખ્યાતિ કઈ રીતે કલેશોનો નાશ કરે છે ? તેની સ્પષ્ટતા કરી. હવે તે કલેશો ક્યાં ક્યાં છે ? તે બતાવતાં કહે છે -

શ્લોક :-

અવિદ્યા ચાસ્મિતા ચૈવ રાગદ્વેષૌ તથાપરૌ ।

પञ्चમોऽભિનિવેશश्च क्लेशा एते प्रकीर्तिताः ॥૧૮॥

અન્વયાર્થ :-

અવિદ્યા=અવિદ્યા ચાસ્મિતા=અને અસ્મિતા તથાપરૌ ચૈવ રાગદ્વેષૌ=અને બીજા રાગ અને દ્વેષ પञ्चમોऽભિનિવેશश्च=અને પાંચમો અભિનિવેશ એતે=આ ક્લેશાઃ=કલેશો પ્રકીર્તિતાઃ=કહેવાયા છે. ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ :-

અવિદ્યા, અસ્મિતા, બીજા રાગ અને દ્વેષ અને પાંચમો અભિનિવેશ આ કલેશો કહેવાયા છે. ॥૧૮॥

ટીકા :-

અવિદ્યા ચેતિ-ક્લેશાનાં વિભાગોડયં, તદુક્તં-“અવિદ્યાસ્મિતારાગદ્વેષાભિનિવેશાઃ ક્લેશા” [૨-૩] ઇતિ ॥૧૮॥

ટીકાર્થ :-

ક્લેશાનાં ડયમ્ । આ=અવિદ્યાદિ, ક્લેશોનો વિભાગ છે.

તદુક્તમ્ – તે=અવિદ્યાદિ ક્લેશો કહ્યા તે, પાતંજલયોગસૂત્ર ૨/૩માં કહેવાયું છે –

“અવિદ્યા ક્લેશાઃ” ઇતિ ॥ “અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ ક્લેશો છે.”

ઇતિ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિસૂચક છે. ॥૧૮॥

અવતરણિકા :-

અવિદ્યા આદિ પાંચ ક્લેશોનું સ્વરૂપ ગ્રંથકારશ્રી પાતંજલમતાનુસાર બતાવે છે –

શ્લોક :-

વિપર્યાસાત્મિકાઽવિદ્યાઽસ્મિતા દૃગ્દર્શનૈકતા ।

રાગસ્તૃષ્ણા સુખોપાયે દ્વેષો દુઃખાહ્ગનિન્દનમ્ ॥૧૯॥

અન્યાર્થ :-

વિપર્યાસાત્મિકા અવિદ્યા=વિપર્યાસસ્વરૂપ અવિદ્યા છે, દૃગ્દર્શનૈકતા=દૃગ્ અને દર્શનની એકતા=દૃષ્ટા એવો પુરુષ અને દર્શન=દૃશ્ય એવી બુદ્ધિ, એ બંનેનું ભોગ્ય-ભોક્તૃત્વરૂપે એકતાનું અભિમાન, અસ્મિતા=અસ્મિતા છે, સુખોપાયે તૃષ્ણા રાગઃ=સુખના ઉપાયમાં તૃષ્ણા રાગ છે, દુઃખાહ્ગનિન્દનમ્ દ્વેષઃ=દુઃખના અંગોની=કારણોની, નિંદા દ્વેષ છે. ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ :-

વિપર્યાસસ્વરૂપ અવિદ્યા છે, દૃગ્ અને દર્શનની એકતા અસ્મિતા છે, સુખના ઉપાયમાં તૃષ્ણા રાગ છે, દુઃખના કારણોની નિંદા દ્વેષ છે. ॥૧૯॥

ટીકા :-

વિપર્યાસાત્મિકેતિ-વિપર્યાસોઽતસ્મિન્સ્તદ્ગ્રહસ્તદાત્મિકાઽવિદ્યા, યથાઽનિત્યેષુ ઘટાદિષુ નિત્યત્વસ્ય, અશુચિષુ કાયાદિષુ શુચિત્વસ્ય, દુઃખેષુ વિષયેષુ સુખરૂપસ્ય, અનાત્મનિ ચ શરીરાદાવાત્મત્વસ્ય અભિમાનઃ, તદુક્તં- “અનિત્યાશુચિદુઃખાનાત્મસુ નિત્યશુચિસુખાત્મખ્યાતિરવિદ્યા” [૨-૫] ઇતિ । દૃગ્દર્શનયોઃ=પુરુષરજસ્તમોઽ-નભિભૂતસાત્ત્વિકપરિણામયોઃ, ભોક્તૃભોગ્યત્વેનાવસ્થિતયોરેકતાઽસ્મિતા, તદુક્તં- “દૃગ્દર્શનશક્ત્યોરેકાત્મતૈવાસ્મિતા” [૨-૬] (ઇતિ) । સુખોપાયે=સુખસાધને, તૃષ્ણા=સુખજ્ઞસ્ય સુખાનુસ્મૃતિપૂર્વો લોભપરિણામો, રાગઃ, તદુક્તં- “સુખાનુશયી રાગઃ” [૨-૭] ઇતિ । દુઃખાદ્ગાનાં=દુઃખકારણાનાં, નિન્દનં=દુઃખાભિજ્ઞસ્ય તદનુસ્મૃતિ-પૂર્વકં વિગર્હણં, દ્વેષઃ, યત ઉક્તં- “દુઃખાનુશયી દ્વેષઃ” [૨-૮] ઇતિ ।।૧૧।।

ટીકાર્થ :-

વિપર્યાસો અભિમાનઃ, અતદ્દમાં તેના ગ્રહરૂપ વિપર્યાસ છે તત્સ્વરૂપ અવિદ્યા છે. જે પ્રમાણે - અનિત્ય એવા ઘટાદિમાં નિત્યપણાનું અભિમાન, અશુચિવાળી કાયાદિમાં શુચિપણાનું અભિમાન, દુઃખરૂપ એવા વિષયોમાં સુખરૂપનું અભિમાન, અને અનાત્મરૂપ શરીરાદિમાં આત્મપણાનું અભિમાન, અવિદ્યા છે.

તદુક્તમ્ - તે=અવિદ્યાના ભેદો બતાવ્યા તે, પાતંજલયોગસૂત્ર ૨/૫માં કહેવાયું છે -

“અનિત્ય અવિદ્યા” ઇતિ । “અનિત્ય, અશુચિ, દુઃખ અને અનાત્મામાં ક્રમસર નિત્ય, શુચિ, સુખ અને આત્મખ્યાતિરૂપ અવિદ્યા છે.”

ઇતિ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિસૂચક છે.

દૃગ્દર્શનયોઃ ઽસ્મિતા, ભોક્તા અને ભોગ્યપણાથી અવસ્થિત એવા દૃગ્ અને દર્શનમાં=પુરુષરૂપ દૃગ્ અને રજ અને તમથી અનભિભૂત એવા સાત્ત્વિક પરિણામરૂપ દર્શનમાં અર્થાત્ બુદ્ધિતત્ત્વમાં, એકતા અસ્મિતા છે.

તદુક્તમ્ - તે=અસ્મિતાનું સ્વરૂપ કહ્યું તે, પાતંજલયોગસૂત્ર ૨/૬માં કહેવાયું છે -

“દૃગ્ અસ્મિતા” (ઇતિ) “દૃગ્ અને દર્શનશક્તિની=પુરુષ અને બુદ્ધિતત્વની એકાત્મતા એ જ અસ્મિતા છે.”

ઇતિ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિસૂચક છે.

❖ મુદ્રિતપ્રતમાં “દૃદર્શનશક્ત્યોરેકાત્મતૈવાસ્મિતા’ પાઠ છે ત્યાં દૃદર્શનશક્ત્યોરે-કાત્મતૈવાસ્મિતેતિ પાઠ સંગત છે.

સુખોપાયે રાગઃ, સુખના ઉપાયમાં=સુખના સાધનમાં, તૃષ્ણા=સુખના જાણનારનો સુખની અનુસ્મૃતિપૂર્વક લોભનો પરિણામ, રાગ છે.

તદુક્તમ્ તે=સુખના ઉપાયમાં તૃષ્ણા રાગ છે તે પાતંજલયોગસૂત્ર ૨/૭માં કહેવાયું છે -

“સુખા રાગઃ” ઇતિ “સુખમાં અનુશયી=સુખમાં જે રાયવું, તે રાગ છે.”

ઇતિ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિસૂચક છે.

દુઃખાદ્ગાનાં દ્વેષઃ, દુઃખના અંગોનું=દુઃખના કારણોનું નિંદન=દુઃખના જાણનારનો દુઃખની અનુસ્મૃતિપૂર્વક વિગર્હણ, દ્વેષ છે.

તદુક્તમ્ - તે=દુઃખના કારણોનું નિંદન દ્વેષ છે તે, પાતંજલયોગસૂત્ર ૨/૮માં કહેવાયું છે.

“દુઃખા દ્વેષઃ” ઇતિ । “દુઃખનો અનુશયી=દુઃખમાં જે નિદાત્મક ક્રોધ તે દ્વેષ છે.”

ઇતિ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિસૂચક છે. ॥૧૯॥

ભાવાર્થ :-

પાતંજલમતાનુસાર કલેશોનું સ્વરૂપ :-

(૧) અવિધાનું સ્વરૂપ :-

પાતંજલમતાનુસાર વિપરીત બોધ અવિદ્યા છે.

જેમ - (૧) ‘અનિત્ય એવા ઘટાદિમાં નિત્યપણાની બુદ્ધિ’ તે અતદ્માં તદ્બુદ્ધિસ્વરૂપ હોવાથી અવિદ્યારૂપ છે. (૨) ‘અશુચિ એવી ક્રયાદિમાં શુચિપણાની બુદ્ધિ’ એ અતદ્માં તદ્બુદ્ધિસ્વરૂપ હોવાથી અવિદ્યારૂપ છે. (૩) ‘દુઃખરૂપ એવા વિષયોમાં સુખપણાની બુદ્ધિ’ એ અતદ્માં તદ્બુદ્ધિસ્વરૂપ હોવાથી અવિદ્યારૂપ

છે. (૪) 'શરીરાદિ અનાત્મામાં આત્મપણાની બુદ્ધિ' એ અતદ્માં તદ્બુદ્ધિસ્વરૂપ હોવાથી અવિદ્યારૂપ છે.

આનાથી એ ફલિત થાય છે કે (૧) સંસારી જીવો સંસારના અનિત્યભાવોને નિત્ય જાણીને ધનાદિના સંગ્રહમાં ઉદમ કરે છે તે વિપર્યાસબુદ્ધિ છે. (૨) વળી કોઈની કે પોતાની સુંદર કાયા દેખાતી હોય તે કાયા પરમાર્થથી મળ-મૂત્રાદિ અશુચિમય છે, છતાં તેને પવિત્ર માનીને તેના પ્રત્યે રાગ કરે છે, તે વિપર્યાસબુદ્ધિ છે. (૩) વળી સંસારના વિષયો સર્વ જીવોને ક્લેશ આપાદન કરનારા છે તેથી દુઃખરૂપ છે, તોપણ સુંદર વિષયોના ઉપભોગમાં સુખરૂપપણાની બુદ્ધિ થાય છે, તે વિપર્યાસબુદ્ધિ છે. (૪) વળી શરીર આદિ આત્મા=પોતે નથી, તોપણ પોતે શરીરરૂપ છે, તેમ માનીને શરીરની સારસંભાળમાં ઉદમ કરે છે. તે શરીરાદિમાં આત્મપણાની બુદ્ધિથી થાય છે, એ વિપર્યાસબુદ્ધિ છે.

આ ઉપરમાં બતાવાયેલ અવિદ્યાને કારણે અસ્મિતાદિ ક્લેશો થાય છે.

(૨) અસ્મિતાનું સ્વરૂપ :-

દગ્ અટલે દૃષ્ટા અને દૃષ્ટાથી જેનું દર્શન થાય તેવી જે બુદ્ધિ, તે બુદ્ધિ રજ અને તમથી અનભિભૂત એવા સાત્ત્વિક પરિણામરૂપ છે. પુરુષ બુદ્ધિનો ભોક્તા છે અને બુદ્ધિ પુરુષથી ભોગ્ય છે, તેથી પુરુષ અને બુદ્ધિ ભોક્તૃ અને ભોગ્યરૂપે અવસ્થિત છે. માટે તે બંને વચ્ચે ભેદ હોવા છતાં બુદ્ધિરૂપ જ પુરુષ છે, એવી જે એકતાની પ્રતીતિ થાય છે=બુદ્ધિને હું પુરુષ છું એવી એકતાની પ્રતીતિ થાય છે, તે અસ્મિતા છે.

(૩) રાગનું સ્વરૂપ :-

જે પુરુષને સુખનું જ્ઞાન છે, તે પુરુષને સુખની અનુસ્મૃતિથી=આ સુખનો ઉપાય છે તે રીતે અનુસ્મૃતિ થવાથી, તે સુખના ઉપાયમાં જે તૃષ્ણા થાય છે અર્થાત્ સુખના ઉપાયોને મેળવવાની ઇચ્છા થાય છે, તે રાગ છે.

(૪) દ્વેષનું સ્વરૂપ :-

જે પુરુષને દુઃખનું જ્ઞાન છે, તે પુરુષને દુઃખની અનુસ્મૃતિપૂર્વક દુઃખનાં સાધનોને જોઈને તેના પ્રત્યે નિંદાનો પરિણામ થાય છે અર્થાત્ આ પદાર્થો અનર્થકારી છે, એ પ્રકારનો નિંદાનો પરિણામ થાય છે, તે દ્વેષ છે. ॥૧૯॥

શ્લોક :-

વિદુષોઽપિ તથારૂઢઃ સદા સ્વરસવૃત્તિકઃ ।

શરીરાદ્યવિયોગસ્યાઅભિનિવેશોઽભિલાષતઃ ॥૨૦॥

અન્વયાર્થ :-

શરીરાદ્યવિયોગસ્ય=શરીરાદિના અવિયોગના અભિલાષતઃ=અભિલાષથી વિદુષોઽપિ=વિદ્વાનોને પણ તથારૂઢઃ=તે પ્રકારનો રૂઢ સદા=હંમેશાં સ્વરસવૃત્તિકઃ=સ્વરસવૃત્તિવાળો અભિનિવેશઃ=અભિનિવેશ છે. ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ :-

શરીરાદિના અવિયોગના અભિલાષથી વિદ્વાનોને પણ તે પ્રકારનો રૂઢ સદા સ્વરસવૃત્તિવાળો અભિનિવેશ છે. ॥૨૦॥

ટીકા :-

વિદુષોઽપીતિ-વિદુષોઽપિ=પણિડતસ્યાપિ, તથારૂઢઃ=પૂર્વજન્માનુભૂતમરણ-દુઃખાભાવવાસનાબલાદ્ ભૂયઃ સમુપજાયમાનઃ, શરીરાદીનામવિયોગસ્યાઅભિલાષતઃ શરીરાદિવિયોગો મે મા ભૂદિત્યેવંલક્ષણાદઅભિનિવેશો ભવતિ, સદા નિરન્તરં સ્વરસવૃત્તિકોઽનિચ્છાધીનપ્રવૃત્તિકઃ (નિમિત્તાનધીનપ્રવૃત્તિકઃ), તદુક્તં-“સ્વરસવાહી વિદુષોઽપિ તથારૂઢોઽઅભિનિવેશઃ” [૨-૧] ઇતિ ॥૨૦॥

ટીકાર્થ :-

વિદુષોઽપિ સમુપજાયમાનઃ, વિદ્વાનોને પણ=પંડિતોને પણ, તથારૂઢઃ=તે પ્રકારે રૂઢ=પૂર્વજન્મમાં અનુભવ કરાયેલા મરણના દુઃખના અભાવની વાસનાના બળથી ફરી ઉત્પન્ન થતો, અભિનિવેશ થાય છે, એમ સંબંધ છે.

આ અભિનિવેશ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે ? તે સ્પષ્ટ કરે છે -

શરીરાદીનામ્ ભવતિ, શરીરાદિના અવિયોગના અભિલાષથી આ અભિનિવેશ ઉત્પન્ન થાય છે='શરીરાદિનો વિયોગ મને ન થાઓ' એવા સ્વરૂપવાળા અભિલાષથી આ અભિનિવેશ ઉત્પન્ન થાય છે.

મારું મૃત્યુ ન થાય એ પ્રકારના આગ્રહરૂપ અભિનિવેશ કેવો છે ? તે સ્પષ્ટ કરવા કહે છે —

સદા પ્રવૃત્તિક્, સદા=નિરંતર, સ્વરસપ્રવૃત્તિવાળો છે=નિમિત્તને અનધીન પ્રવૃત્તિવાળો છે અર્થાત્ જેમ અન્ય આગ્રહ નિમિત્તને પામીને ઉલ્લસિત થાય છે, તેમ નિમિત્તને આધીન થનારો આ આગ્રહ નથી; પરંતુ સદા નિમિત્ત વગર સ્વરસપ્રવૃત્તિવાળો આ અભિનિવેશ છે.

તદુક્તમ્ — તે=વિદ્વાનોને પણ તથારૂઢ સ્વરસવાળો અભિનિવેશ છે તે, પાતંજલયોગસૂત્ર ૨/૯માં કહેવાયું છે —

“સ્વરસ અભિનિવેશઃ” ઇતિ ।। “વિદ્વાનોને પણ સ્વરસવાળી તથારૂઢ અભિનિવેશ છે.”

ઇતિ શબ્દ ઉદ્ગરણની સમાપ્તિસૂચક છે. ॥૨૦॥

❖ મુદ્રિતપ્રતમાં અને હસ્તપ્રતમાં અનિચ્છાધીનપ્રવૃત્તિક્: પાઠ છે, ત્યાં નિમિત્તાનધીન-પ્રવૃત્તિક્: પાઠ સંગત જણાય છે. તેથી તે પાઠ મુજબ અમે અહીં અર્થ કરેલ છે.

❖ વિદુષોઽપિ=પણિહતસ્યાઽપિ અહીં અપિથી એ કહેવું છે કે પંડિત ન હોય તેવા જીવોને તો સદા સ્વરસવૃત્તિવાળો તથારૂઢ અભિનિવેશ છે, પરંતુ પંડિતોને પણ સદા સ્વરસવૃત્તિવાળો તથારૂઢ અભિનિવેશ છે.

ભાવાર્થ :-

(૫) અભિનિવેશનું સ્વરૂપ :-

સામાન્યથી દરેક જીવે પૂર્વજન્મમાં મરણના દુઃખનો અનુભવ કર્યો છે, તેથી મરણના દુઃખના અભાવની ઇચ્છાની વાસના દરેક જીવ ઉપર પડેલી છે; કેમ કે દુઃખના અનુભવકાળમાં દુઃખના અભાવની ઇચ્છા હોય છે. તેથી પૂર્વભવમાં મરણના દુઃખના અનુભવકાળમાં જે મરણના દુઃખના અભાવની ઇચ્છા છે તેની વાસના પડે છે, અને તે વાસનાના બળને કારણે વર્તમાનમાં શરીરાદિના અવિયોગના અભિલાષથી મરણાદિ મને પ્રાપ્ત ન થાઓ એવો અભિનિવેશ વર્તે છે; અને આ અભિનિવેશન તત્વના જાણનારા વિદ્વાનોને પણ વર્તે છે અર્થાત્ ‘મને શરીરાદિનો વિયોગ ન થાઓ’ એવા પ્રકારના દૃઢ પરિણામરૂપ અભિનિવેશ વર્તે છે.

આ અભિનિવેશ સદા સ્વરસથી વર્તે છે અર્થાત્ જેમ સંસારના અન્ય અભિનિવેશો નિમિત્તને પામીને થાય છે, તેમ આ મૃત્યુ ન થાઓ એવા અભિનિવેશ નિમિત્તને પામીને થનારો નથી, પરંતુ સદા વર્તે છે.

જેમ -- હિંસકાદિ પ્રાણીઓને જોઈને તેના નિમિત્તે સંસારી જીવોને ભય ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ જ્યારે તે નિમિત્ત હોતું નથી ત્યારે હિંસક પ્રાણીઓનો ભય હોતો નથી; જ્યારે મૃત્યુ ન થાવ એવો અભિનિવેશ તો સદા સર્વ જીવોને વર્તે છે તે બતાવવા માટે કહ્યું કે નિરંતર નિમિત્તને અનધીન પ્રવૃત્તિવાળો મૃત્યુ ન થાવ એવો અભિનિવેશ સર્વ જીવોને છે, ફક્ત વિવેકખ્યાતિથી જે યોગીઓએ ક્લેશનો નાશ કર્યો છે, એવા યોગીઓને આ અભિનિવેશ નથી, તે સિવાય સંસારવર્તી સર્વજીવોને આ અભિનિવેશ છે.

વિશેષાર્થ :-

અભિનિવેશ એટલે આગ્રહ. જેમ-સંસારી જીવોને અતત્ત્વમાં અભિનિવેશ હોય છે, અને યોગીઓને તત્ત્વમાં અભિનિવેશ હોય છે=તત્ત્વમાં આગ્રહ હોય છે, તેમ 'મને મૃત્યુ ન થાઓ' એ પ્રકારે જીવનો જે દૃઢ આગ્રહ હોય છે, તેને અભિનિવેશ કહેલ છે. ॥૨૦॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૨માં ગ્રંથકારશ્રીએ કહ્યું કે પાતાંજલમતાનુસાર વિવેકખ્યાતિ ક્લેશોના નાશને કરનારી છે. ત્યારપછી તે ક્લેશોનું સ્વરૂપ શ્લોક-૨૦ સુધી બતાવ્યું. હવે તે ક્લેશોથી કઈ રીતે કર્મબંધ થાય છે ? તે બતાવવા અર્થે કહે છે -

શ્લોક :-

एभ्यः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मानुभूतिभाक् ।

तद्विपाकश्च जात्यायुर्भोगाख्यः सम्प्रवर्तते ॥२१॥

અવ્યયાર્થ :-

एभ्यः=આનાથી=પૂર્વમાં વર્ણવેલા અવિદ્યાદિ ક્લેશોથી દૃષ્ટાદૃષ્ટ-જન્માનુભૂતિભાક્=દૃષ્ટ-અદૃષ્ટ જન્મની અનુભૂતિને કરનાર એવો કર્માશયः

(ભવતિ)=કર્મશય (થાય છે.) ચ=અને જાત્યાયુર્ભોગાખ્યઃ=જાતિ, આયુ અને ભોગ નામનો તદ્વિપાકઃ=તેનો વિપાક=કર્મનો વિપાક સમ્પ્રવર્તતે=પ્રવર્તે છે. ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ :-

પૂર્વમાં વર્ણન કરાયેલા અવિદ્યાદિ ક્લેશોથી દૃષ્ટ-અદૃષ્ટ જન્મની અનુભૂતિને કરનાર એવો કર્મશય થાય છે, અને જાતિ, આયુ અને ભોગ નામનો કર્મનો વિપાક પ્રવર્તે છે. ॥૨૧॥

ટીકા :-

एभ्य इति-एभ्य=उक्तेभ्योऽविद्यादिभ्यः क्लेशेभ्यः, कर्माशयो भवति, दृष्टादृष्टजन्मनोरनुभूतिं भजति यः स तथा, तद्विपाकः=कर्मविपाकश्च जात्या-युर्भोगाख्यः संप्रवर्तते निरूपिततत्त्वमेतत् ॥२१॥

ટીકાર્થ :-

एभ्यः भवति, आनाथी=पूर्वમાં કહેવાયેલા અવિદ્યાદિ ક્લેશોથી, કર્મશય થાય છે.

તે કર્મશય કેવો છે ? તે સ્પષ્ટ કરે છે --

दृष्टादृष्ट एतत् ॥ दृष्ट-अदृष्ट जन्मनी अनुभूतिने જે ભજે છે તે તેવો છે=દૃષ્ટ-અદૃષ્ટ જન્માનુભૂતિને ભજનારો છે અર્થાત્ દૃષ્ટ-અદૃષ્ટ જન્માનુભૂતિને ભજનારો કર્મશય છે; અને જાતિ, આયુષ્ય અને ભોગ નામનો તેનો વિપાક=કર્મનો વિપાક પ્રવર્તે છે. આ=જાતિ-આયુ અને ભોગ નામનો કર્મનો વિપાક પ્રવર્તે છે એ, નિરૂપિતતત્ત્વવાળો છે=એનું તત્ત્વ ઇશાનુગ્રહ ૧૬મી બત્રીશીમાં ગ્રંથકારશ્રીએ નિરૂપણ કરેલું છે. ॥૨૧॥

ભાવાર્થ :-

પાતંજલમતાનુસાર ક્લેશોથી થતાં કર્મશયનું સ્વરૂપ :-

પૂર્વમાં પાતંજલમતાનુસાર અવિદ્યાદિ પાંચ ક્લેશો બતાવ્યા. તે ક્લેશોથી આત્મામાં કર્મશય પ્રગટે છે, અને તે કર્મશય, આ જન્મમાં અને પરજન્મમાં

જે અનુભૂતિઓ છે અર્થાત્ સંસારી જીવોને સુખ-દુઃખ અને ભોગાદિની જે અનુભૂતિઓ છે, તે અનુભૂતિઓ કરાવનાર છે.

વળી કર્માશયથી કર્મવિપાક પ્રવર્તે છે, અને આ કર્મનો વિપાક પાતંજલ-મતાનુસાર ત્રણ વિભાગમાં વિભક્ત છે -

(૧) જાતિ, (૨) આયુષ્ય અને (૩) ભોગ. તે જાતિકર્મ અનુસાર જીવને પશુજાતિ, મનુષ્યજાતિ આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે; અને તે આયુષ્ય કર્મઅનુસાર તે તે ભવમાં જીવ જીવે છે તે આયુષ્યનું ફળ છે; અને જે સુખ-દુઃખાદિ ભોગો જીવ કરે છે, તે ભોગકર્મનું ફળ છે. ॥૨૧॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૨૧માં કહ્યું કે ક્લેશોથી કર્માશય પ્રગટે છે અને તે કર્માશય જાતિ, આયુષ્ય અને ભોગફળવાળો છે. તેથી કોઈને ભ્રમ થાય કે કર્માશયમાં જે પુણ્યકર્મ છે તેનાથી મળેલા સુંદર જાતિ આદિ અને સુંદર ભોગો આદિ છે તે સુખરૂપ છે, એ પ્રકારના ભ્રમના નિવારણ માટે ક્લેશોનું ફળ જે કર્માશય છે. તે અનિષ્ટકારી છે, તે બતાવવા અર્થે કહે છે -

શ્લોક :-

परिणामाच्च तापाच्च संस्काराद् द्विविधोऽप्ययम् ।

गुणवृत्तिविरोधाच्च हन्त दुःखमयः स्मृतः ॥२२॥

અન્યથાર્થ :-

परिणामाच्च=પરિણામથી તાપાચ્ચ=તાપથી સંસ્કારાદ્=સંસ્કારથી ગુણવૃત્તિ-વિરોધાચ્ચ=અને ગુણવૃત્તિના વિરોધથી દ્વિવિધોઽપ્યયમ્=બંને પણ પ્રકારનો આ=દુઃખફળપણારૂપે અને આહ્લાદફળપણારૂપે બંને પણ પ્રકારનો કર્મવિપાક, હન્ત દુઃખમયઃ સ્મૃતઃ=ખરેખર દુઃખમય કહેવાયો છે. ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ :-

परिणामથી, તાપથી, સંસ્કારથી અને ગુણવૃત્તિના વિરોધથી, દુઃખ-ફળપણારૂપે અને આહ્લાદફળપણારૂપે બંને પણ પ્રકારનો કર્મવિપાક, દુઃખમય કહેવાયો છે.

ટીકા :-

પરિણામાચ્છેતિ-અયં કર્મવિપાકો દુઃખાહ્લાદફલત્વેન દ્વિવિધોઽપિ “તે હ્લાદપરિતાપફલા” [૨-૧૪] इत्यत्र तच्छब्दपरामृष्टानां जात्यायुर्भोगानां द्वैविध्यश्रवणात्, परिणामाच्च यथोत्तरं गद्धाभिवृद्धेस्तदप्राप्तिकृतदुःखा-परिहारलक्षणाद् दुःखान्तरजननलक्षणाच्च, तापाच्च उपभुज्यमानेषु सुखसाधनेषु सुखानुभवकालેऽपि सदावस्थिततत्प्रतिपन्थिद्वेषलक्षणात्, संस्काराच्च अभिमતાનभिमतविषयसन्निधानે સુખદુઃખસંવિદોરુપજાયમાનયોઃ સ્વક્ષેત્રે તથાવિધસંસ્કારતથાવિધાનુભવપરમ્પરયા સંસ્કારાનુચ્છેદલક્ષણાત્, ગુણવૃત્તિ-વિરોધાચ્ચ ગુણાનાં સત્ત્વરજસ્તમસાં, વૃત્તીનાં સુખદુઃખમોહરૂપાણાં, પરસ્પરાભિ-ભાવ્યાભિભાવકત્વેન વિરુદ્ધાનાં જાયમાનાનાં સર્વત્રૈવ દુઃખાનુવેધાચ્છેત્યર્થઃ, હન્ત દુઃખમયો=દુઃખૈકસ્વભાવઃ સ્મૃતઃ, તદુક્તં- “પરિણામતાપસંસ્કારદુઃખૈ(પરિણામ-તાપસંસ્કારૈઃ)ગુણવૃત્તિવિરોધાચ્ચ દુઃખમેવ સર્વં વિવેકિનઃ” [૨-૧૫] इति ॥૨૨॥

ટીકાર્થ :-

અયં શ્રવણાત્, આ=કર્મવિપાક, દુઃખફળપણારૂપે અને આહ્લાદફળ-પણારૂપે બંને પણ પ્રકારનો દુઃખમય કહેવાયો છે, એમ સંબંધ છે.

આ બે પ્રકારનો કર્મવિપાક કેમ દુઃખમય કહેવાયો છે ? તેમાં હેતુ કહે છે -

“આહ્લાદ-પરિતાપફળવાળો એવો તે=જાતિ, આયુષ્ય અને ભોગ નામનો કર્મવિપાક, છે” એ પ્રકારના પાતંજલ યોગસૂત્ર ૨/૧૪માં કહેલ તત્ શબ્દથી પરામર્શ કરાયેલ જાતિ, આયુષ્ય અને ભોગોના દ્વૈવિધ્યનું શ્રવણ છે.

હવે તે બંને પ્રકારનાં કર્મફળો દુઃખરૂપ કઈ રીતે છે ? તે બતાવતાં કહે છે -

પરિણામાચ્ચ લક્ષણાચ્ચ, (૧) અને પરિણામથી દુઃખરૂપ છે=ભોગની પ્રવૃત્તિ પછી ઉત્તરમાં ગૃહ્ણિની અભિવૃદ્ધિને કારણે, તેની અપ્રાપ્તિકૃત=ભોગની અપ્રાપ્તિકૃત દુઃખના અપરિહારસ્વરૂપ પરિણામથી અને દુઃખાંતરના જનનરૂપ પરિણામથી કર્મવિપાક દુઃખરૂપ છે, એમ સંબંધ છે.

તાપાચ્ચ દ્વેષલક્ષણાત્, (૨) અને તાપથી દુઃખરૂપ છે=ભોગવાતા એવા સુખનાં સાધનોમાં સુખના અનુભવકાળમાં પણ સદા અવસ્થિત

તેના વિરોધી ભાવો પ્રત્યે દ્વેષલક્ષણ તાપથી=સુખનાં સાધનોના વિરોધીભાવો પ્રત્યે દ્વેષલક્ષણ તાપથી, કર્મવિપાક દુઃખરૂપ છે એમ સંબંધ છે.

સંસ્કારાચ્ચ અનુચ્છેદલક્ષણાત્, (૩) અને સંસ્કારથી દુઃખરૂપ છે=અભિમત અને અનભિમત વિષયના સંનિધાનમાં ઉત્પન્ન થતી સુખ-દુઃખની સંવિત્તિના સ્વક્ષેત્રમાં=સ્વ આત્મામાં, તેવા પ્રકારના સંસ્કાર અને તેવા પ્રકારના અનુભવની પરંપરાથી સંસ્કારના અનુરોધરૂપ સંસ્કારથી કર્મવિપાક દુઃખરૂપ છે, એમ સંબંધ છે.

ગુણવૃત્તિવિરોધાચ્ચ इत्यर्थः, (૪) અને ગુણવૃત્તિના વિરોધથી દુઃખરૂપ છે=સત્ય, રજસ્ અને તમોગુણની પરસ્પર અભિભાવ્ય-અભિભાવકપણાથી વિરુદ્ધ થનારી એવી સુખ, દુઃખ અને મોહરૂપ વૃત્તિઓના સર્વત્ર જ દુઃખના અનુવેદથી કર્મવિપાક દુઃખરૂપ છે, એમ સંબંધ છે.

હવે તે સર્વનું યોજન કરતાં કહે છે -

હન્ત સ્મૃતઃ, પરિણામથી, તાપથી, સંસ્કારથી અને ગુણવૃત્તિના વિરોધથી આ=કર્મવિપાક, ખરેખર દુઃખમય=દુઃખ એક સ્વભાવવાળો, કહેવાયો છે એમ સંબંધ છે.

તદુક્તમ્ - તે=શ્લોકમાં કહ્યું તે, પાતંજલયોગસૂત્ર ૨/૧૫માં કહેવાયું છે -

“પરિણામ વિવેકિનઃ” ઇતિ ।। “પરિણામથી, તાપથી, સંસ્કારથી અને ગુણવૃત્તિના વિરોધથી વિવેકીને સર્વ દુઃખ જ છે=સર્વ કર્મવિપાક દુઃખરૂપ જ છે.”

ઇતિ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિસૂચક છે. ॥૨૨॥

❖ મુદ્રિત પુસ્તકમાં પાતંજલયોગસૂત્ર ૨-૧૫માં પરિણામતાપસંસ્કારદુઃખૈઃ છે, તે અશુદ્ધ જણાય છે. તેના સ્થાને પાતંજલયોગસૂત્ર ૨/૧૫માં પરિણામતાપસંસ્કારૈઃ પાઠ છે, તે શુદ્ધ છે, તે મુજબ અર્થ કરેલ છે.

❖ દ્વિવિધોઽપિ - અહીં અપિથી એ કહેવું છે કે પરિતાપરૂપફળવાળો કર્મવિપાક તો દુઃખરૂપ છે, પરંતુ પરિતાપફળવાળો અને આસ્લાદફળવાળો બંને પણ પ્રકારનો કર્મવિપાક દુઃખરૂપ છે.

ભાવાર્થ :-

દુઃખ અને આસ્લાદરૂપ બંને પણ પ્રકારનો કર્મવિપાક પરિણામથી, તાપથી, સંસ્કારથી અને ગુણવૃત્તિના વિરોધથી દુઃખરૂપ :-

શ્લોક-૨૧માં કહ્યું કે કલેશથી કર્માશય થાય છે અને તે કર્માશય જાતિ, આયુષ્ય અને ભોગફળવાળો છે, અને તે જાતિ, આયુષ્ય અને ભોગફળવાળો કર્મવિપાક આસ્લાદ અને પરિતાપરૂપ બે ફળવાળો છે અર્થાત્ કેટલાક કર્મના વિપાકથી જીવોને આસ્લાદરૂપ ફળ મળે છે, અને કેટલાક કર્મના વિપાકથી જીવોને પરિતાપરૂપ ફળ મળે છે.

આ આહ્લાદ અને પરિતાપફળવાળો બંને પણ પ્રકારનો કર્મનો વિપાક (૧) પરિણામથી, (૨) તાપથી, (૩) સંસ્કારથી અને (૪) ગુણવૃત્તિના વિરોધથી દુઃખમય છે.

(૧) પરિણામથી દુઃખમયતા :-

સંસારી જીવોને કર્મના વિપાકથી આસ્લાદ ઉત્પન્ન કરે તેવા ભોગોની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે તે ભોગોમાં ગૃહ્ણિની અભિવૃદ્ધિ થાય છે, તેથી અધિક અધિક મેળવવાની ઇચ્છા થાય છે, અને પોતાને મળ્યું છે તેનાથી અધિકની અપ્રાપ્તિકૃત દુઃખનો અપરિહાર તે ભોગસામગ્રીકાળમાં વર્તે છે. તેથી તે અપ્રાપ્તિકૃત દુઃખના અપરિહારરૂપ પરિણામથી તે ભોગસુખો દુઃખરૂપ છે. વળી તે ભોગની પ્રવૃત્તિથી શરીરનો ક્ષય, શરીરમાં રોગ આદિ થાય છે, વળી પાપકર્મ બંધાય છે, તેથી ભવાંતરમાં દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે રૂપ દુઃખાંતરજનનપરિણામથી સંસારના ભોગો દુઃખરૂપ છે.

(૨) તાપથી દુઃખમયતા :-

સંસારી જીવોને પુણ્યના ઉદયથી સુખનાં સાધનો મળ્યાં હોય અને તે જીવો તેનો ઉપભોગ કરતા હોય ત્યારે સુખનો અનુભવ થતો હોય છે; તોપણ તે વખતે તે સુખની વ્યાઘાતક સામગ્રી પ્રત્યે અંતરમાં સદા અવસ્થિત દ્વેષનો ઉલ્લેખ વર્તે છે. તેથી સુખમાં પણ દ્વેષથી સંતપ્ત એવું ચિત્ત હોવાથી તે સુખ દુઃખરૂપ છે.

(૩) સંસ્કારથી દુઃખમયતા :-

સંસારી જીવોને અભિમત વિષયોનું સંનિધાન થાય ત્યારે સુખનું સંવેદન થાય છે, અને અનભિમત વિષયોનું સંનિધાન થાય છે ત્યારે દુઃખનું સંવેદન થાય છે, અને તે સંવેદનો તેવા જ પ્રકારના સંસ્કારો આધાન કરે છે અર્થાત્ સુખ પ્રત્યેના પક્ષપાતવાળા અને દુઃખ પ્રત્યેના વિમુખભાવવાળા સંસ્કારો આધાન કરે છે. તેથી તે જીવ ફરી ફરી તે સામગ્રીમાં તે પ્રકારના અનુભવની પરંપરા પ્રાપ્ત કરે છે, જેથી તે પરંપરા દ્વારા તે પ્રકારના સંસ્કારોનો પ્રવાહ તે જીવમાં સદા ચાલે છે. તેથી તેવા સંસ્કારો આત્મામાંથી જતા નથી, અને આત્મા વિચિત્ર એવા કુસંસ્કારવાળો બને છે. આ અપેક્ષાએ કર્મવિપાકરૂપ સંસારના સુખ અને દુઃખ સર્વ દુઃખરૂપ છે.

(૪) ગુણવૃત્તિના વિરોધથી દુઃખમયતા :-

સંસારીજીવો કર્મની પ્રકૃતિથી ભોગાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, જે કર્મની પ્રકૃતિ ત્રણ ગુણોવાળી છે : (૧) સત્ત્વ, (૨) રજસૂ અને (૩) તમસૂ.

(૧) સત્ત્વગુણનું કાર્ય સુખ છે, (૨) રજોગુણનું કાર્ય દુઃખ છે અને (૩) તમોગુણનું કાર્ય મોહ છે. તેથી સત્ત્વ, રજસૂ અને તમો ગુણની સુખ, દુઃખ અને મોહરૂપ ત્રણ વૃત્તિઓ છે, અને તે ત્રણે વૃત્તિઓ પરસ્પર એકબીજાનો અભિભવ કરે છે, તેથી તે ત્રણે વૃત્તિઓ જીવમાં અભિભાવ્ય - અભિભાવકભાવથી વિરુદ્ધ થનારી છે; માટે જે વૃત્તિ બલિષ્ઠ હોય તે અન્ય વૃત્તિનો અભિભવ કરે છે. આ રીતે ગુણવૃત્તિઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાને કારણે સત્ત્વગુણના અનુભવકાળમાં, રજોગુણના અને તમોગુણના દુઃખનો અનુવેદ છે. તેથી સંસારનું સુખ કે દુઃખ દુઃખરૂપ છે.

આશય એ છે કે સત્ત્વગુણના પ્રકર્ષવાળી પ્રકૃતિ વર્તતી હોય ત્યારે જીવોને ઉત્તમ ભોગસામગ્રીથી સુખનો અનુભવ થાય છે, છતાં તે વખતે પણ રાજસી અને તામસીવૃત્તિ તેની પ્રકૃતિમાં રહેલી છે; અને તે રાજસી અને તામસીવૃત્તિ સત્ત્વગુણનો સતત અભિભવ કરે છે, ફક્ત તે સત્ત્વગુણ પ્રકર્ષવાળો હોવાથી તેની વિરુદ્ધ એવી રજોગુણ અને તમોગુણવાળી પ્રકૃતિ દ્વારા તેનો સર્વથા અભિભવ થતો નથી. તેથી સત્ત્વગુણની પ્રધાનતાને કારણે જીવોને સુખનો અનુભવ થાય છે; તોપણ તે સુખના કાળમાં વર્તતી રજોગુણ અને તમોગુણવાળી

પ્રકૃતિથી સત્ત્વગુણનો કાંઈક અભિભવ થવાને કારણે તે સંસારનું સુખ પણ દુઃખથી આકાંત છે. આથી સંસારી જીવો જ્યારે સુખનો અનુભવ કરતા હોય ત્યારે રજોગુણવાળી પ્રકૃતિને કારણે ક્યારેક શ્રાંતતા આદિ દુઃખોનો અનુભવ કરે છે, તો ક્યારેક તમોગુણવાળી પ્રકૃતિને કારણે મોહવાળા પણ થાય છે. તેથી સંસારના સુખનો અનુભવ પણ વિરુદ્ધ વૃત્તિઓથી હણાયેલો હોવાને કારણે દુઃખરૂપ છે.

સારાંશ :-

ક્લેશોથી ઉત્પન્ન થનાર કર્માશય જાતિ, આયુષ્ય અને ભોગફળવાળો છે. તેમાં પુણ્યના ઉદયથી મળેલાં જાતિ, આયુષ્ય અને ભોગ આસ્લાદકારી છે, અને પાપના ઉદયથી મળેલાં જાતિ, આયુષ્ય અને ભોગ પરિતાપકારી છે. જોકે તે સ્થૂલવ્યવહારથી આસ્લાદ કરનારા અને પરિતાપ કરનારા છે, પરમાર્થથી તો આસ્લાદકારી પણ કર્મનો વિપાક જીવ માટે દુઃખરૂપ જ છે.

કેમ દુઃખરૂપ છે ? તે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોનારને દેખાય છે. તે બતાવવા માટે પાતંજલદર્શનકાર કહે છે -

પરિણામને કારણે, તાપને કારણે, સંસ્કારને કારણે અને ગુણવૃત્તિના વિરોધને કારણે અનુકૂળરૂપે વેદન થતો પણ કર્મનો વિપાક પરમાર્થથી દુઃખરૂપ છે. માટે ક્લેશોના ફળરૂપ કર્મનો વિપાક જીવ માટે અત્યંત પરિહાર્ય છે. ॥૨૨॥

અવતરણિકા :-

પાતંજલદર્શનકાર ક્લેશનાશનો ઉપાય જે બતાવે છે તેનું નિરૂપણ કરવાનું શ્લોક-૧૨થી ગ્રંથકારશ્રીએ શરૂ કરેલ તે કથન પૂર્ણ થાય છે. હવે તે કથનનું નિગમન કરતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

શ્લોક :-

इत्थं दृग्दृश्ययोगात्माऽऽविद्यको भवविप्लवः ।

नाशात्रश्यत्यविद्याया इति पातञ्जला जगुः ॥२३॥

અવ્યયાર્થ :-

इत्थं=આ રીતે=શ્લોક-૧૨થી શ્લોક-૨૨ સુધી વર્ણવેલ કર્મ્યુ એ રીતે,

(દુઃખરૂપ અને) દૃઢદૃશ્યયોગાત્માઽઽવિદ્યકઃ=દૃગ્ અને દૃશ્યનો સંયોગ કારણ છે જેને એવો આવિદ્યક=અવિદ્યાથી રચિત, ભવવિપ્લવઃ=સંસારનો પ્રપંચ અવિદ્યાયાઃ=અવિદ્યાના નાશાત્=નાશથી, નશ્યતિ=નાશ પામે છે, ઇતિ પાતઞ્જલાઃ=એ પ્રમાણે પાતંજલદર્શનકારો જગુઃ=કહે છે. ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ :-

શ્લોક-૧૨થી શ્લોક-૨૨ સુધી વર્ણન કર્યું એ રીતે, (દુઃખરૂપ અને) દૃગ્ અને દૃશ્યનો સંયોગ કારણ છે જેને એવો અવિદ્યાથી રચિત સંસારનો પ્રપંચ અવિદ્યાના નાશથી, નાશ પામે છે, એ પ્રમાણે પાતંજલ-દર્શનકારો કહે છે. ॥૨૩॥

ટીકા :-

ઇત્યમિતિ-ઇત્યં દુઃખરૂપો, દૃઢદૃશ્યયોઃ=પુરુષબુદ્ધિતત્ત્વયોઃ, યોગો વિવેકા-ખ્યાતિપૂર્વકઃ સંયોગ આત્મા કારણં યસ્ય સ તથા, આવિદ્યકઃ=અવિદ્યારચિતો ભવવિપ્લવઃ=સંસારપ્રપંચોઽવિદ્યાયા નાશાત્રશ્યતિ, અવિદ્યાનાશાત્ત્વ-કાર્યદૃઢદૃશ્યસંયોગનાશો તત્કાર્યભવપ્રપંચનાશોપપત્તેરિતિ પાતઞ્જલા જગુઃ= ભણિતવન્તઃ ॥૨૩॥

ટીકાર્થ :-

ઇત્યં ભણિતવન્તઃ ॥ આ રીતે=શ્લોક-૧૨થી ૨૨ સુધી વર્ણન કર્યું એ રીતે, દુઃખરૂપ, અને દૃગ્ અને દૃશ્યનો યોગ આત્મા=પુરુષ અને બુદ્ધિતત્ત્વનો વિવેકઅખ્યાતિપૂર્વકનો સંયોગ સ્વરૂપ, કારણ છે જેને તે તેવો છે=દૃગ્-દૃશ્યયોગાત્મા છે, એવો આવિદ્યક=અવિદ્યાથી રચાયેલો, ભવવિપ્લવ= સંસારપ્રપંચ, અવિદ્યાના નાશથી નાશ પામે છે; કેમ કે અવિદ્યાના નાશથી સ્વકાર્ય એવા દૃગ્ અને દૃશ્યનો સંયોગ નાશ થયે છતે=અવિદ્યાનું કાર્ય એવા દૃગ્ અને દૃશ્યનો સંયોગ નાશ થયે છતે, તેના કાર્યરૂપ ભવપ્રપંચના નાશની ઉપપત્તિ છે=દૃગ્ અને દૃશ્યના સંયોગના કાર્યરૂપ ભવપ્રપંચના નાશની ઉપપત્તિ છે, એ પ્રમાણે પાતંજલોએ કહ્યું છે. ॥૨૩॥

ભાવાર્થ :-

પાતંજલમતાનુસાર અવિદ્યાના નાશથી દૃગ્ અને દૃશ્યના સંયોગનો નાશ થવાથી ભવપ્રપંચના નાશની સંગતિ :-

પાતંજલદર્શનકારના મત પ્રમાણે દૃગ્=પુરુષ અને દૃશ્ય=બુદ્ધિતત્ત્વ એ બેના સંયોગથી અવિવેક ખ્યાતિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને અવિવેકખ્યાતિને કારણે જીવમાં અવિદ્યા ઉત્પન્ન થાય છે અને અવિદ્યાથી ભવપ્રપંચ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી અવિદ્યાના નાશથી આ ભવપ્રપંચનો નાશ થાય છે; કેમ કે અવિદ્યાના નાશથી તેના કાર્યરૂપ દૃગ્ અને દૃશ્યના સંયોગનો નાશ થાય છે અને દૃગ્-દૃશ્યના સંયોગના નાશને કારણે તેના કાર્યરૂપ ભવપ્રપંચ નાશ થાય છે.

તેથી એ ફલિત થાય કે અવિદ્યાથી રચાયેલો આ ભવ પ્રપંચ છે. શ્લોક-૧૩માં કહેલ એ પ્રમાણે વિવેકખ્યાતિથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે, અને તે વિવેકખ્યાતિ તત્ત્વના યથાર્થ બોધસ્વરૂપ છે. તે તત્ત્વના યથાર્થ બોધસ્વરૂપ વિવેકખ્યાતિ જ્યારે તે પ્રકારે તત્ત્વની પરિણતિવાળી થાય છે, ત્યારે શ્લોક-૧૨માં કહેલ તેવી પ્રકૃષ્ટ વિવેકખ્યાતિ પ્રગટે છે, અને તે વિવેકખ્યાતિ જ્યારે અનુપપ્લવવાળી બને છે ત્યારે કલ્પેશોનો ઉચ્છેદ કરનારી છે. તે વિવેકખ્યાતિ સાત પ્રકારની પ્રાંતભૂપ્રજ્ઞારૂપ છે. વળી, યોગીને સંસારના પારમાર્થિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાને કારણે સંસારના ભાવો પ્રત્યે અત્યંત વિમુખભાવ થાય તેવા પ્રકારના સ્વરૂપવાળી આ વિવેકખ્યાતિ છે. જૈનદર્શનકાર તેને જીવની અસંગઅવસ્થા સ્વરૂપ કહે છે.

આ રીતે વિવેકખ્યાતિથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે, અને ક્રમસર અન્ય સર્વ કલ્પેશોનો નાશ થાય છે ત્યારે, દૃષ્ટા એવો પુરુષ અને દૃશ્ય એવું બુદ્ધિતત્ત્વ, એ બેના યોગના કારણે અવિદ્યાથી રચિત એવો ભવનો પ્રપંચ અત્યાર સુધી જીવમાં વર્તે છે તેનો નાશ થાય છે, એ પ્રકારે પાતંજલદર્શનકારો કહે છે. ॥૨૩॥

અવતરણિકા :-

एतद् दूषयति -

અવતરણિકાર્થ :-

આને દૂષિત કરે છે=શ્લોક-૧૨થી શ્લોક-૨૩ સુધી કલ્પેશનાશનો ઉપાય પાતંજલદર્શનકારોએ કહ્યો, એને દૂષિત કરે છે -

ભાવાર્થ :-

શ્લોક-૧૨થી શ્લોક-૨૩ સુધી પાતંજલદર્શનકારોએ ક્લેશનાશના ઉપાયરૂપે વિવેકખ્યાતિને બતાવી, તે ગ્રંથકારશ્રીને અભિમત છે; પરંતુ પાતંજલદર્શનકારો પુરુષને કૂટસ્થ નિત્ય માને છે, તેથી નિત્યમુક્ત એવા પુરુષમાં ક્લેશનાશના ઉપાયની સંગતિ થાય નહિ. તે બતાવવા અર્થે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે --

શ્લોક :-

નૈત્સાધ્વપુમર્થત્વાત્ પુંસઃ કૈવલ્યસંસ્થિતેઃ ।

ક્લેશાભાવેન સંયોગાજન્મોચ્છેદો હિ ગીયતે ॥૨૪॥

અન્વયાર્થ :-

ન એતત્ સાધુ=આ પાતંજલમત, સુંદર નથી; પુંસઃ કૈવલ્યસંસ્થિતેઃ=કેમ કે પુરુષને કૈવલ્યની સંસ્થિતિ હોવાને કારણે=પુરુષ સદા પ્રકૃતિથી પૃથગ્રૂપે સંસ્થિત હોવાને કારણે, અપુમર્થપણું છે=ક્લેશનાશનું પુરુષના પ્રયત્નથી અસાધ્યપણું છે, હિ=જે કારણથી ક્લેશાભાવેન=ક્લેશના અભાવને કારણે સંયોગાજન્મોચ્છેદો=સંયોગનો અજન્મ ઉચ્છેદ ગીયતે=કહેવાય છે. ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ :-

આ=પાતંજલમત સુંદર નથી; કેમ કે પુરુષને કૈવલ્યની સંસ્થિતિ હોવાને કારણે અપુમર્થપણું છે, જે કારણથી ક્લેશના અભાવને કારણે સંયોગનો અજન્મ ઉચ્છેદ કહેવાય છે. ॥૨૪॥

ટીકા :-

નૈતદિતિ-ન એતત્=પાતંજલમતં, સાધુ=ન્યાય્યં, પુંસઃ કૈવલ્યસંસ્થિતેઃ સદાતનત્વેનાપુમર્થત્વાત્=પુરુષપ્રયત્નાસાધ્યત્વાત્, હિ=યતઃ ક્લેશાભાવેન સંયોગસ્યાવિદ્યકસ્ય સ્વયમેવ નિવૃત્તસ્યાજન્મ=અનુત્પાદ, ઉચ્છેદો ગીયતે, તદેવ ચ પુરુષસ્ય કૈવલ્યં વ્યપદિશ્યત ઇતિ ન પુનર્મૂર્તદ્રવ્યત્સંયોગપરિત્યાગોઽસ્ય યુજ્યતે, કૂટસ્થત્વહાનિપ્રસઙ્ગાત્ ઇતિ હિ પરસિદ્ધાન્તઃ, તદુક્તં-“તદભાવાત્સંયોગાભાવો હાનમ્” [૨-૨૫] ઇતિ ॥૨૪॥

ટીકાર્થ :-

ન એતત્ અસાધ્યત્વાત્, આ=પાતંજલમત, સુંદર નથી=વ્યાય્ય નથી; કેમ કે પુરુષના કેવલ્યની સંસ્થિતિનું સદાતનપણું હોવાથી અપુમર્થપણું છે=કલેશનાશનું પુરુષના પ્રયત્નથી અસાધ્યપણું છે.

હિ=યત: પરસિદ્ધાન્ત:, જે કારણથી કલેશના અભાવને કારણે સ્વયં જ નિવૃત્ત એવા આવિધક સંયોગનો=અવિધાથી રચિત સંયોગનો, અજન્મ=અનુત્પાદ, ઉચ્છેદ કહેવાયો છે, અને તે જ=આવિધક સંયોગનો ઉચ્છેદ જ, પુરુષનું કેવળપણું વ્યપદેશ કરાય છે, એથી વળી મૂર્ત દ્રવ્યની જેમ સંયોગનો પરિત્યાગ આને=પુરુષને, ઘટતો નથી; કેમ કે કૂટસ્થપણાની હાનિનો પ્રસંગ છે, એ પ્રકારે પરનો સિદ્ધાંત છે=પાતંજલદર્શનકારનો સિદ્ધાંત છે.

તદુક્તમ્ - તે=શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં કહ્યું તે, પાતંજલયોગસૂત્ર ૨/૨૫માં કહેવાયું છે -

“તદભાવાત્ કૈવલ્યમ્” ઇતિ ॥ “તેના અભાવથી=અવિધાના અભાવથી, સંયોગનો અભાવ=અવિધાથી રચિત એવા સંયોગનો અભાવ, હાન છે.”

ઇતિ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિસૂચક છે. ॥૨૪॥

ભાવાર્થ :-

પાતંજલમતાનુસાર નિત્યમુક્ત એવા પુરુષમાં કલેશનાશના ઉપાયની અસંગતિ :-

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ગ્રંથકારશ્રીએ પરનો સિદ્ધાંત બતાવેલ છે અર્થાત્ પાતંજલ-દર્શનકારનો સિદ્ધાંત બતાવેલ છે, અને તે સિદ્ધાંત પ્રમાણે પુરુષ સદાતન કેવલ સંસ્થિત છે=અન્ય સર્વ પદાર્થથી હમોશ માટે પૃથગરૂપે સંસ્થિત છે, અને પુરુષ કેવલરૂપે સંસ્થિત હોવાને કારણે પુરુષમાં કલેશ જ નથી, માટે કલેશનો નાશ કરવો એ પુરુષના પ્રયત્નથી સાધ્ય નથી. તેથી કલેશનો નાશ એ અપુરુષાર્થરૂપ છે, માટે પાતંજલદર્શનકારનો મત સાધ્ય નથી; કેમ કે પાતંજલદર્શનકારે વિવેકખ્યાતિને કલેશના ઉચ્છેદનો ઉપાય બતાવ્યો છે. વસ્તુતઃ કલેશનો નાશ એ

પુરુષના પ્રયત્નનો વિષય જ ન હોય તો તેનો ઉપદેશ આપવો એ ન્યાય્ય=સંગત, કહેવાય નહિ, એ પ્રકારનો ગ્રંથકારનો આશય છે.

પાતંજલદર્શનકારના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ક્લેશોનો અભાવ થાય તો આવિદ્યક સંયોગ સ્વયં નિવૃત્ત થાય છે અર્થાત્ અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલો આ સંયોગ છે, અને તે સંયોગ ભવપ્રપંચરૂપ છે, અને ક્લેશોનો અભાવ થાય તો અવિદ્યાથી થયેલો તે સંયોગ સ્વયં નિવૃત્ત થાય છે, તે અજન્મ છે=ભવના પ્રપંચનો અનુત્પાદ છે; અને આ ભવના પ્રપંચનો અનુત્પાદ ઉચ્છેદ કહેવાય છે=સંસારનો ઉચ્છેદ કહેવાય છે; અને તે સંસારનો ઉચ્છેદ એ જ પુરુષનું કેવલપણું વ્યપદેશ કરાય છે અર્થાત્ પુરુષ પહેલા પણ કેવલ હતો પરંતુ અન્યસંયોગવાળો ન હતો, આમ છતાં ક્લેશના અભાવને કારણે સંસારના પ્રપંચનો અભાવ થયો, તે અભાવને જ પુરુષ કેવલ છે એ પ્રકારે વ્યપદેશ કરાય છે. આમ કહીને પાતંજલદર્શનકાર કહે છે કે મૂર્ત દ્રવ્યની જેમ આત્માને સંયોગનો પરિત્યાગ ઘટતો નથી અર્થાત્ જેમ એક મૂર્ત દ્રવ્યને અન્ય મૂર્ત દ્રવ્યનો સંયોગ થાય, અને પછી તે સંયોગનો પરિત્યાગ થાય, તેવો સંયોગનો પરિત્યાગ આત્માને ઘટતો નથી; કેમ કે તેમ સ્વીકારવામાં આવે તો આત્માના કૂટસ્થપણાની હાનિ થાય.

આશય એ છે કે આત્માની સાથે અવિદ્યાથી રચિત સંસારના પ્રપંચનો સંયોગ હતો, અને પછી તેનો વિયોગ થયો, તેમ સ્વીકારવામાં આવે તો આત્મા કૂટસ્થ સિદ્ધ થાય નહિ; પરંતુ પૂર્વમાં સંયોગવાળો હતો, અને પછી સંયોગના અભાવવાળો છે તેમ માનવું પડે. તેથી આત્માને પરમાર્થથી સદા માટે આવિદ્યક સંયોગ નથી, છતાં ક્લેશના અભાવને કારણે આવિદ્યક સંયોગ આત્મામાંથી નિવર્તન પામે છે, એ પ્રકારનો વ્યવહાર થાય છે. વસ્તુતઃ આત્માની સાથે કોઈ સંયોગ હતો અને તેનો પરિત્યાગ થયો તેવું નથી, પરંતુ આત્મા સદા કેવલ હતો, આમ છતાં પ્રકૃતિમાંથી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ અને તે બુદ્ધિમાંથી ક્લેશો ઉત્પન્ન થયા અને તે ક્લેશોનો નાશ થવાથી આવિદ્યક સંયોગ સ્વયં નિવૃત્ત પામ્યો, અને તે ક્લેશોના હાનને જ પુરુષ કેવલ થયો એ પ્રકારનો વ્યપદેશ કરાય છે. પરમાર્થથી પુરુષ સદા કેવલ જ છે, અન્ય સંયોગવાળો નથી, આ પ્રકારે પાતંજલદર્શનકારનો સિદ્ધાંત છે.

તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે પાતંજલદર્શનકાર કહે છે તેમ સ્વીકારવાથી પુરુષનું સદાતન કેવલપણું પ્રાપ્ત થાય. તેથી કેવલ એવો પુરુષ ક્લેશહાન માટે પ્રયત્ન કરે છે તેમ કહી શકાય નહિ; કેમ કે પુરુષને આવિઘક સંયોગની પ્રાપ્તિ જ નથી, તેથી આવિઘક સંયોગના નિવર્તન માટે પુરુષે પ્રયત્ન કર્યો છે તેમ કહેવાય નહિ. જો પુરુષ અવિઘાથી રચિત ભવના પ્રપંચના નાશ માટે પ્રયત્ન કરતો ન હોય, અને સદાતન કેવલરૂપે રહેતો હોય, તો તે પુરુષને ક્લેશનાશના ઉપાયનો ઉપદેશ આપવો અને કહેવું કે વિવેકખ્યાતિથી ક્લેશોનો નાશ થાય છે, તે સર્વ કથન વાગ્જાળ=વાણીના જાળા, જેવું બને. ॥૨૪॥

અવતરણિકા :-

एतदेवाह -

અવતરણિકાર્થ :-

આને જ કહે છે=શ્લોક-૨૪માં કહ્યું કે અપુમર્યપણું હોવાને કારણે પાતંજલમત સુંદર નથી એને જ, સ્પષ્ટ કરે છે -

શ્લોક :-

तात्त्विको नात्मनो योगो ह्येकान्तापरिणामिनः ।

कल्पनामात्रमेवं च क्लेशास्तद्धानमप्यहो ॥२५॥

અન્વયાર્થ :-

हि एकान्तापरिणामिनः आत्मनः=ખરેખર એકાંત અપરિણામી એવા આત્માને યોગ:=યોગ=સંબંધ અર્થાત્ ભવપ્રપંચનો સંબંધ, તાત્ત્વિકો ન=તાત્ત્વિક નથી, एवं च=અને એ રીતે અહો=અર્થાત્ આશ્ચર્ય છે કે ક્લેશાઃ તદ્ધાનમપિ=ક્લેશો (અને) ક્લેશોનો હાન પણ=ક્લેશોનો નાશ પણ, कल्पनामात्रम्=કલ્પનામાત્ર છે. ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ :-

ખરેખર એકાંત અપરિણામી એવા આત્માને યોગ=ભવપ્રપંચનો સંબંધ, તાત્ત્વિક નથી, અને એ રીતે અહો !=આશ્ચર્ય છે, ક્લેશો અને ક્લેશોનો હાન પણ કલ્પનામાત્ર છે. ॥૨૫॥

ટીકા :-

તાત્ત્વિક્ક ઇતિ-તાત્ત્વિક્ક:=પારમાર્થિકો, નાત્મનો હિ યોગ:=સંબન્ધઃ, એકાન્તાપરિણામિનઃ સતો યુજ્યતે, એવં ચાહો ઇત્યાશ્ચર્યે ક્લેશાસ્તદ્ધાનમપિ કલ્પનામાત્રમ્, ઉપચરિતસ્ય ભવપ્રપન્ચસ્ય પ્રકૃતિગતત્વં વિનાપિ અવિદ્યામાત્ર-નિર્મિતત્વેન બૌદ્ધનયેન વેદાન્તિનયેનાપિ ચ વક્તું શક્યત્વાત્, મુખ્યાર્થસ્ય ચ ભવન્મતનીત્યાદ્યાપ્યસિદ્ધત્વાદિત્યર્થઃ ॥૨૫॥

ટીકાર્થ :-

તાત્ત્વિક્કઃ શક્યત્વાત્, એકાંત અપરિણામી છતા એવા આત્માને યોગ=સંબંધ અર્થાત્ અવિદ્યાથી રચિત એવા સંસારનો સંબંધ, તાત્ત્વિક્ક= પારમાર્થિક, ઘટતો નથી. અહો, એ આશ્ચર્ય અર્થમાં છે, અને એ રીતે=આત્માને પારમાર્થિક સંબંધ ઘટતો નથી એ રીતે, ક્લેશો અને ક્લેશોનો હાન પણ= અવિદ્યાથી રચિત સંયોગના નાશના ઉપાયભૂત ક્લેશોનો હાન પણ, કલ્પનામાત્ર છે; કેમ કે ઉપચરિત એવા ભવપ્રપંચનું પ્રકૃતિગતપણા વગર પણ અવિદ્યામાત્ર-નિર્મિતપણાથી બૌદ્ધના નયથી કે વેદાંતીના નયથી પણ કહેવા માટે શક્યપણું છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે ભવપ્રપંચને પ્રકૃતિગત માન્યા વગર કઈ રીતે સ્વીકારી શકાય ? તેથી બીજો હેતુ કહે છે -

મુખ્યાર્થસ્ય ઇત્યર્થઃ ॥ મુખ્યાર્થનું તમારા મતની નીતિથી હજુ પણ અસિદ્ધપણું છે, એ પ્રકારે અર્થ છે. ॥૨૫॥

❖ ક્લેશાસ્તદ્ધાનમપિ કલ્પનામાત્રમ્ - અહીં અપિથી એ કહેવું છે કે દેખાતો ભવપ્રપંચ તો કલ્પનામાત્ર છે, પરંતુ ક્લેશો અને ક્લેશોનો નાશ પણ કલ્પનામાત્ર છે.

❖ ઉપચરિતસ્ય ભવપ્રપન્ચસ્ય પ્રકૃતિગતત્વં વિનાપિ - અહીં અપિથી એ કહેવું છે કે ઉપચરિત ભવપ્રપંચનું તો પ્રકૃતિગતત્વ સ્વીકારીને કહેવા માટે શક્યપણું છે, પરંતુ ઉપચરિત ભવપ્રપંચનું પ્રકૃતિગતત્વ વગર પણ અવિદ્યાનિર્મિતપણાથી કહેવા માટે શક્યપણું છે.

❖ બૌદ્ધનયેન વેદાન્તિનયેનાપિ - અહીં અપિથી એ કહેવું છે કે સાંખ્યનયથી તો ઉપચરિતભવપ્રપંચનું પ્રકૃતિગતત્વ કહેવા માટે શક્યપણું છે, પરંતુ ઉપચરિતભવ-

પ્રપંચનું પ્રકૃતિગતત્વ વગર પણ અવિદ્યાનિર્મિતપણાથી બૌદ્ધના નયથી કે વેદાંતીના નયથી પણ કહેવા માટે શક્યપણું છે.

ભાવાર્થ :-

એકાંત અપરિણામી એવા આત્માને ભવપ્રપંચનો યોગ અતાત્વિક, અને કલેશો અને કલેશોનો નાશ પણ કલ્પનામાત્ર :-

શ્લોક-૨૪માં ગ્રંથકારશ્રીએ કહ્યું કે પાતંજલદર્શનકારના મત પ્રમાણે આત્મા કૂટસ્થ નિત્ય છે, તેથી તેઓ કહે છે કે ભવપ્રપંચરૂપ સંયોગનો પરિત્યાગ મૂર્ત દ્રવ્યની જેમ પુરુષને ઘટતો નથી, માટે પુરુષ સદા ભવપ્રપંચના સંયોગ વગરનો છે. હવે જે પુરુષ ભવપ્રપંચના સંયોગ વગરનો હોય તે પુરુષને ભવપ્રપંચના નાશ માટે કલેશહાનમાં યત્ન કરવાનું કહેવું, અને કલેશહાનનો ઉપાય વિવેકખ્યાતિ છે, એ સર્વ કથન પાતંજલ મત પ્રમાણે કહી શકાય નહિ, માટે તેમનો મત સુંદર નથી. કેમ સુંદર નથી તે કથનને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે -

આત્મા એકાંતે અપરિણામી હોય તો આત્માને ભવપ્રપંચનો યોગ તાત્વિક નથી; આમ છતાં કલ્પનામાત્રથી આત્માને ભવપ્રપંચનો યોગ છે તેમ સ્વીકારીને, તેના નાશનો ઉપાય કલેશહાન છે, અને કલેશો પાંચ પ્રકારના છે, ઇત્યાદિ સર્વ કથન કલ્પનામાત્રરૂપ છે; કેમ કે પાતંજલના મતે ભવપ્રપંચ પ્રકૃતિનો છે, પુરુષનો નથી, છતાં ભવપ્રપંચને પ્રકૃતિગત સ્વીકારીને પુરુષમાં તેનો ઉપચાર પાતંજલદર્શનકાર કરે છે, અને ભવપ્રપંચના નાશનો ઉપદેશ આપે છે. તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

જો ભવપ્રપંચ પુરુષમાં વાસ્તવિક ન હોય તો પ્રકૃતિગત ભવપ્રપંચ નથી તેમ સ્વીકારીને અવિદ્યામાત્રનિર્મિત=અજ્ઞાનમાત્રનિર્મિત, બૌદ્ધદર્શનકાર ભવપ્રપંચને કહે છે, તે પ્રમાણે પાતંજલદર્શનકાર સ્વીકારી શકે; અથવા તો વેદાંતદર્શનકાર બ્રહ્મસ્વરૂપ જગતને માને છે, અને કહે છે કે 'બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા' અર્થાત્ બ્રહ્મથી અતિરિક્ત જગતમાં કાંઈ નથી, ફક્ત અવિદ્યાને કારણે આ ભવપ્રપંચ દેખાય છે, અને અવિદ્યાના નાશથી ભવપ્રપંચનો નાશ થવાથી સાધક આત્મા બ્રહ્મમાં વિલય પામે છે, તેમ વેદાંતદર્શનકાર માને છે, તે પ્રમાણે પાતંજલદર્શનકાર સ્વીકારી શકે. તેથી પુરુષથી અતિરિક્ત પ્રકૃતિને માનવાની જરૂર રહે નહિ,

અને પ્રકૃતિગત ભવપ્રપંચને માનવાની જરૂર રહે નહિ, માત્ર અજ્ઞાનને કારણે આ ભવપ્રપંચ દેખાય છે, અને અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવાથી ભવપ્રપંચની નિવૃત્તિ થાય છે, તેમ પાતંજલદર્શનકારે સ્વીકાવું જોઈએ; કેમ કે મુખ્ય એવો ભવપ્રપંચ જેમ જૈનદર્શનકાર માને છે, તેવો ભવપ્રપંચ પાતંજલદર્શનની નીતિથી અસિદ્ધ છે.

આશય એ છે કે આત્માને અન્યના સંયોગને કારણે સંસારની પ્રાપ્તિ થઈ અને અન્યના વિયોગને કારણે સંસારનો અંત થયો, એ પ્રકારના મુખ્ય અર્થને સ્થાપન કરનાર એવો ભવપ્રપંચ પાતંજલદર્શનકાર સ્વીકારતા નથી, પરંતુ આત્માને કૂટસ્થ નિત્ય કહે છે, અને દેખાતા સંસારના પ્રપંચના અનુભવની સંગતિ કરવા માટે પ્રકૃતિગત ભવપ્રપંચને સ્વીકારે છે, તેને ગ્રંથકાર કહે છે કે પ્રકૃતિગત ભવપ્રપંચ સ્વીકારીને ઉપચારથી પુરુષમાં ભવપ્રપંચ સ્વીકારવો હોય તો અવિદ્યા માત્ર નિર્મિત ભવપ્રપંચ સ્વીકારીને બૌદ્ધમત કે વેદાંતીમત તેની સંગતિ કરે છે તેમ પાતંજલમત પણ કરી શકે છે, અને તેમ કરવાથી ભવપ્રપંચના કારણીભૂત એવી પ્રકૃતિ છે અને તેમાંથી બુદ્ધિ આદિ થયા છે ઇત્યાદિ કલ્પના કરવાની આવશ્યકતા રહે નહીં, જેથી લાઘવની પ્રાપ્તિ થાય છે.

વસ્તુતઃ જૈનદર્શનકાર કહે છે કે આત્મા જો કેવલ હોય તો મુક્તઅવસ્થાસદૃશ સંસારમાં પણ આત્મા પ્રાપ્ત થાય, અને તેવો જો આત્મા હોય તો તેને સાધના કરવાની આવશ્યકતા રહે નહિ, અને સંસારીજીવોને જે ભવપ્રપંચ દેખાય છે તે દેખાવો જોઈએ નહિ; પરંતુ સંસારી અવસ્થામાં આત્મા અન્યના સંયોગવાળો છે, તેથી મુક્તઅવસ્થા કરતાં તેનું વિલક્ષણસ્વરૂપ સંસારમાં ઉપલબ્ધ છે, અને સાધના કરીને અન્ય સંયોગનો નાશ કરવાથી ભવપ્રપંચનો નાશ થાય છે, અને કેવલ આત્મા થાય છે તેમ સ્વીકારીએ તો, અનુભવને અનુરૂપ સર્વ પદાર્થ સંગત થાય છે. પરંતુ પાતંજલદર્શનકાર તે પ્રકારનો પદાર્થ સ્વીકારતા નથી, અને આત્માને કૂટસ્થ નિત્ય કહીને ભવનો પ્રપંચ ઉપચારથી આત્માને છે તેમ કહે છે, અને ઉપચારથી જો આત્માને ભવપ્રપંચ સ્વીકારવો હોય તો અવિદ્યા માત્ર નિર્મિત ભવપ્રપંચ સ્વીકારવામાં કોઈ બાધ નથી પરંતુ લાઘવની પ્રાપ્તિ છે; કેમ કે પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિગત ભવપ્રપંચ માનવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી, એ પ્રકારનો ગ્રંથકારશ્રીનો આશય છે. ॥૨૫॥

અવતરણિકા :-

કાલ્પનિકત્વે નૈવૈતન્મતં અન્યદપિ, इत्थं दूषयन्नाह -

અવતરણિકાર્થ :-

કાલ્પનિકપણામાં આ મત=પૂર્વમાં વર્ણન કરાયેલ પાતંજલમત, (અને) અન્ય પણ નથી જ, એ પ્રમાણે દૂષણ આપતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

ભાવાર્થ :-

શ્લોક-૨૪માં કહ્યું કે પાતંજલમત પ્રમાણે આત્માને મૂર્ત દ્રવ્યની જેમ સંયોગનો પરિત્યાગ ઘટતો નથી; કેમ કે તેમ સ્વીકારવાથી આત્માના કૂટસ્થપણાની હાનિ છે, અને શ્લોક-૨૫માં ગ્રંથકારશ્રીએ કહ્યું કે આ રીતે પાતંજલમતવાળા આત્માને એકાંતે અપરિણામી સ્વીકારે તો આત્માને અવિઘાથી રચિત સંયોગ પારમાર્થિક સિદ્ધ થાય નહિ. તેથી જો ભવપ્રપંચ કાલ્પનિક સ્વીકારવામાં આવે તો પાતંજલનો મત નથી જ, અને અન્ય પણ પાતંજલમતવાળા જે કહે છે તે નથી જ, એ પ્રકારે દૂષણ આપતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

શ્લોક :-

नृपस्येवाभिधानाद्यः सातबन्धः प्रकीर्तितः ।

अहिशङ्काविषज्ञानाच्चेतरोऽसौ निरर्थकः ॥२६॥

અન્વયાર્થ :-

નૃપસ્યેવાભિધાનાત્=રાજાની જેમ કહેવાથી યઃ=જે સાતબન્ધઃ=સાતબંધ પ્રકીર્તિતઃ=કહેવાયો છે ચ=અને અહિશંકાવિષજ્ઞાનાત્=સાપની શંકાને કારણે વિષના જ્ઞાનથી ઇતરઃ=ઈતર=અસાતબંધ પ્રકીર્તિતઃ=કહેવાયો છે, અસૌ નિરર્થકઃ=એ નિરર્થક છે=ભવપ્રપંચનું કાલ્પનિકપણું હોતે છતે પાતંજલમત અને અન્ય જે પ્રસ્તુત શ્લોકમાં કહ્યું એ નિરર્થક છે, એમ અવતરણિકા સાથે સંબંધ છે. ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થ :-

રાજાની જેમ કહેવાથી જે સાતબંધ કહેવાયો છે, અને સાપની શંકાને કારણે વિષના જ્ઞાનથી અસાતબંધ કહેવાયો છે, એ નિરર્થક છે. ॥૨૬॥

ટીકા :-

નૃપસ્યેતિ-નૃપસ્યેવ=તથાવિધનરપતેરિવ, અભિધાનાત્=રાજાડયમિતિ
ભગનરૂપાત્, યઃ સાતબન્ધઃ સુખસંબન્ધરૂપઃ પ્રકીર્તિતઃ નિત્યેડપ્યાત્મનિ પરૈઃ,
અહિનાડદષ્ટસ્યાપિ તથાવિધપ્રઘટ્ટકવશાદહિશઙ્કાવિષજ્ઞાનાચ્ચેતરઃ=અસાતબન્ધઃ,
અસૌ નિરર્થકઃ, કલ્પનામાત્રસ્યાર્થાસાધકત્વાદેવ ।

ટીકાર્થ :-

નૃપસ્યેવ અસાધકત્વાદેવ । નિત્ય પણ આત્મા હોતે છતે પર વડે=
પાતંજલદર્શનકાર વડે, રાજાની જેમ=તેવા પ્રકારના રાજાની જેમ અર્થાત્
વાસ્તવિક રાજા નથી પરંતુ કોઈકે આ રાજા છે તેમ કહ્યું તે કથનથી પોતે
રાજા છે તેવા પ્રકારના રાજાની જેમ, અભિધાનથી=આ રાજા છે એ
પ્રકારના કથનથી, જે સુખસંબંધરૂપ સાતબંધ કહેવાયો છે; અને સાપથી
નહિ દંશાયેલાને પણ તેવા પ્રકારના પ્રઘટ્ટકના વશથી=કોઈ અંધારામાં
સાપ સદૃશ દોરડા આદિ ઉપર પગના પ્રક્ષેપરૂપ તેવા પ્રકારના પ્રઘટ્ટકના
વશથી, સાપની શંકાને કારણે વિષના જ્ઞાનથી ઈતર=અસાતબંધ, કહેવાયો
છે; આ=પાતંજલદર્શનકાર વડે કહેવાયેલો સાતબંધ અને અસાતબંધ,
નિરર્થક છે; કેમ કે કલ્પનામાત્રનું અર્થઅસાધકપણું જ છે=જો આત્મા
એકાંતે નિત્ય હોય તો તેને સુખસંબંધરૂપ સાતબંધ અને દુઃખસંબંધરૂપ
અસાતબંધ ન હોય, તો પછી સાતાબંધ આવો છે અને અસાતાબંધ આવો
છે એ કહેવું નિરર્થક છે.

❖ નિત્યેડપ્યાત્મનિ પરૈઃ - અહીં અપિ થી એ કહેવું છે કે આત્માને અનિત્ય માને તો
તો આત્માને સાતબંધ અને અસાતબંધ પાતંજલદર્શનકાર સ્વીકારી શકે, પરંતુ નિત્ય
પણ આત્મામાં સાતબંધ અને અસાતબંધ પાતંજલદર્શનકાર વડે કહેવાયેલ છે, એ
નિરર્થક છે.

❖ અહિનાડદષ્ટસ્યાપિ - અહીં અપિ થી એ કહેવું છે કે સાપથી દંશાયેલાને તો
તથાવિધ પ્રઘટ્ટકવશ સાપની શંકા થાય, પરંતુ સાપથી નહિ દંશાયેલાને પણ તેવા
પ્રકારના પ્રઘટ્ટકવશ સાપની શંકાથી વિષનું જ્ઞાન થાય છે.

ભાવાર્થ :-

ભવપ્રપંચનું કાલ્પનિકપણું હોતે છેતે પાતાંજલદર્શનકાર વડે કહેવાયેલો સાતબંધ અને અસાતબંધ નિરર્થક :-

સંસારીજીવોને અનુભવાતાં સુખો અને દુઃખો કેવાં છે ? તેનું વર્ણન કરતાં પાતાંજલમતવાળા કહે છે -

જેમ કોઈ પુરુષને કોઈએ કહ્યું કે આ પુરુષ રાજા છે, પરમાર્થથી તે રાજા નથી, આમ છતાં તેને ભ્રમ થયો કે હું રાજા છું, તો તેવા પ્રકારના રાજાના અભિમાનથી તેને સાતબંધ થાય છે; તેના જેવી સંસારીજીવોને અનુભવાતી સાતા છે. વળી કોઈ પુરુષ અંધારામાં જતો હોય અને તેવા પ્રકારના સંયોગને વશ કોઈ દોરડા આદિ વસ્તુ ઉપર તેનો પગ પડે, અને સાપથી તે પુરુષ દંશાયેલો નથી છતાં ખોતાને સાપે દંશ આપ્યો છે તેવી શંકા થવાને કારણે તે પુરુષને અસ્વસ્થતા થાય છે; તેના જેવી સંસારી જીવોને અનુભવાતી અસાતા છે. આમ કહીને સંસારનાં સુખો અને દુઃખો આત્માનું પારમાર્થિકસ્વરૂપ નથી, એમ પાતાંજલદર્શનકાર કહે છે.

જૈનદર્શનકારને પણ સંસારનું સુખ પરમાર્થથી તેવું જ અભિમત છે, પરંતુ પાતાંજલદર્શનકાર આત્માને એકાંતે નિત્ય માને છે. તેથી સંસાર અવસ્થામાં આત્મા કેવલ છે અર્થાત્ પ્રકૃતિથી પૃથક્ છે તેથી મુક્તઅવસ્થાસદૃશ સંસાર અવસ્થામાં પણ આત્માની અવસ્થા છે. તેથી આ સંસાર પાતાંજલમતાનુસાર પ્રકૃતિગત છે, આત્મગત નથી. માટે અવતરણિકામાં કહ્યું તે પ્રમાણે આત્માને ઉપદેશ આપવાનું કહેનાર પાતાંજલમત પરમાર્થથી નથી; કેમ કે આત્મા સદા મુક્ત હોય તો કોઈ આત્મા સંસારગત નથી, અને સંસારગત વ્યવસ્થા કહેનાર પણ કોઈ મત નથી, તેમ સાતબંધ અને અસાતબંધ એ પણ પરમાર્થથી નથી; કેમ કે જે વસ્તુ ન હોય અને કલ્પનામાત્રથી તેનું કથન કરવામાં આવે તો તે વસ્તુ અર્થસાધક બને નહિ. આ પ્રકારે અવતરણિકા સાથે પ્રસ્તુત શ્લોકનો સંબંધ છે, અને તે શ્લોકસ્પર્શી ટીકાનું કથન અહીં પૂરું થાય છે.

ઉત્થાન :-

પૂર્વમાં શ્લોકસ્પર્શી ટીકામાં ગ્રંથકારશ્રીએ સ્પષ્ટ કર્યું કે પાતાંજલદર્શનકાર

જે સાતબંધ અને અસાતબંધ કહે છે તે નિરર્થક છે; કેમ કે કલ્પનામાત્ર અર્થસાધક અને નહિ. ત્યાં અથથી પાતંજલદર્શનકાર કહે છે -

ટીકા :-

અથ પ્રકૃતૌ કર્તૃત્વભોક્તૃત્વાભિમાનોપવર્ણનમાત્રમેતત્, તન્નિરાસાર્થમેવ ચ સકલશાસ્ત્રાર્થોપયોગ ઇતિ કો દોષઃ? તત્ત્વાર્થસિદ્ધ્યર્થમુપચારાશ્રયણસ્યાપિ અદુષ્ટત્વાદિતિ ચેત્, ન, તત્ત્વાર્થસ્યૈવાત્મનશ્ચિદ્ભૂપત્વે મુક્ત્યવસ્થાયાં વિષય-પરિચ્છેદકત્વસ્યાપ્યાપત્તેઃ, જ્ઞાનસ્ય જ્ઞાનત્વવત્સવિષયકત્વસ્યાપિ સ્વભાવત્વાત્, અન્તઃકરણાભાવેઽર્થપરિચ્છેદાભાવસ્ય ચ નિરાવરણજ્ઞાને તસ્યાહેતુત્વેન વક્તુમ-શક્યત્વાત્, દિદૃક્ષાઽભાવેઽપિ દર્શનાનિવૃત્તેઃ, પ્રાકૃતાપ્રાકૃતજ્ઞાનયોઃ સવિષયક-ત્વાવિષયકત્વસ્વભાવભેદકલ્પનસ્ય ચાન્યાય્યત્વાત્, આત્મચૈતન્યેઽવિષયકત્વ-સ્વાભાવ્યવત્ સવિષયકત્વસ્વાભાવ્યકલ્પને બાધકાભાવાત્ ।

ટીકાર્થ :-

અથ ઇતિ ચેત્, ન, પ્રકૃતિમાં જે કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ છે તેનું અભિમાન પુરુષને થાય છે તેનું વર્ણનમાત્ર આ છે=શ્લોકમાં બતાવેલ સાતબંધ અને અસાતબંધ એ વર્ણનમાત્ર છે, અને તેના નિરાસ માટે જ=પ્રકૃતિગત જે કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ છે તેનું અભિમાન પુરુષને થાય છે તેના નિરાસ માટે જ, સકલશાસ્ત્રાર્થનો ઉપયોગ છે=સકલશાસ્ત્રના વર્ણનનું પ્રયોજન છે. એથી શું દોષ છે? અર્થાત્ પાતંજલદર્શનકાર સાતબંધ અને અસાતબંધનું સ્વરૂપ બતાવીને તે સાતબંધ અને અસાતબંધ ઉપચરિત છે એમ સ્વીકારે છે તેમ સ્વીકારવામાં શું દોષ છે? અર્થાત્ કોઈ દોષ નથી; કેમ કે તત્ત્વાર્થની સિદ્ધિ માટે=આત્માનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ સદા કેવલરૂપ છે પરંતુ પ્રકૃતિથી બદ્ધ નથી, એ રૂપ તત્ત્વાર્થની સિદ્ધિ માટે, ઉપચારના આશ્રયણનું પાણ=સંસારમાં અનુભવાતો સાતબંધ અને અસાતબંધ ઉપચારરૂપ છે એ બતાવવાના આશ્રયણનું પાણ, અદુષ્ટપાણું છે, એ પ્રમાણે પાતંજલ-દર્શનકાર કહે, તો તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે - ન=પાતંજલદર્શનકારનું આ કથન યુક્ત નથી.

કેમ યુક્ત નથી ? તેમાં હેતુ કહે છે. —

તત્ત્વાર્થસ્ય આપ્તેઃ, તત્ત્વાર્થ જ એવા આત્માનું=પ્રસ્તુત કથનથી જે તત્ત્વાર્થની સિદ્ધિ કરવી છે એ રૂપ તત્ત્વાર્થ જ એવા આત્માનું, ચિદ્રૂપપણું હોતે છતે, મુક્તિ અવસ્થામાં વિષયના પરિચ્છેદકપણાની પણ આપતિ છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે મુક્ત અવસ્થામાં આત્મા ચિદ્રૂપ હોવા છતાં વિષયનું જ્ઞાન કરતો નથી તેમ સ્વીકારીએ તો શું વાંધો છે ? તેથી અન્ય હેતુ કહે છે—

જ્ઞાનસ્ય સ્વભાવત્વાત્, જ્ઞાનના જ્ઞાનત્વની જેમ સવિષયકત્વનું પણ સ્વભાવપણું છે.

અહીં પૂર્વપક્ષી કહે કે જ્ઞાનનું સવિષયકત્વસ્વભાવપણું હોવા છતાં મુક્ત અવસ્થામાં અંતઃકરણનો અભાવ હોવાને કારણે અર્થનો બોધ થતો નથી, એમ સ્વીકારી શકાય. તેનું નિરાકરણ કરવા માટે અન્ય હેતુ કહે છે —

અન્તઃકરણાભાવે અશક્યત્વાત્, અને અંતઃકરણના અભાવમાં અર્થના પરિચ્છેદના અભાવનું=વિષયના બોધના અભાવનું, નિરાવરણ જ્ઞાનમાં તેનું અહેતુપણું હોવાને કારણે=અંતઃકરણનું અહેતુપણું હોવાને કારણે, કહેવા માટે અશક્યપણું છે.

અહીં પૂર્વપક્ષી કહે કે સંસાર અવસ્થામાં દિદક્ષા હોવાથી પુરુષની વિષયના પરિચ્છેદમાં પ્રવૃત્તિ છે, મુક્ત અવસ્થામાં દિદક્ષાનો અભાવ હોવાથી પુરુષની વિષયને જાણવા માટેની પ્રવૃત્તિ નથી, તેથી મુક્ત અવસ્થામાં વિષયનો બોધ નથી. તેના નિવારણ માટે ગ્રંથકારશ્રી અન્ય હેતુ કહે છે —

દિદક્ષાભાવેઽપિ અનિવૃત્તેઃ, દિદક્ષાના અભાવમાં પણ=મુક્ત અવસ્થામાં આત્માને વિષયોને જાણવાની ઈચ્છારૂપ દિદક્ષાનો અભાવ હોવા છતાં પણ, દર્શનની અનિવૃત્તિ છે=નિરાવરણ એવા આત્માને જ્ઞેયના દર્શનની અનિવૃત્તિ છે.

અહીં પૂર્વપક્ષી કહે કે પ્રાકૃતજ્ઞાન સવિષયક છે=પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી બુદ્ધિથી થતું જ્ઞાન સવિષયક છે, અને અપ્રાકૃતજ્ઞાન અવિષયક છે=પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલું નહિ પરંતુ આત્માના ચૈતન્ય સ્વભાવને કારણે જે આત્મામાં વર્તતું જ્ઞાન છે તે અવિષયક છે. માટે સંસાર અવસ્થામાં વિષયનું પરિચ્છેદન

છે, અને મુક્ત અવસ્થામાં વિષયનું પરિચ્છેદન, નથી તેમ સ્વીકારી શકાશે. તેના નિરાકરણ માટે અન્ય હેતુ કહે છે.

પ્રાકૃતાપ્રાકૃત અન્યાય્યત્વાત્, અને પ્રાકૃતજ્ઞાનના અપ્રાકૃતજ્ઞાનના સવિષયકત્વ-અવિષયકત્વસ્વભાવના-અભેદની કલ્પનાનું અન્યાય્યપણું છે.

પ્રાકૃતજ્ઞાનના અપ્રાકૃતજ્ઞાનના સવિષયકત્વ-અવિષયકત્વ સ્વભાવ-ભેદ-કલ્પનાનું અન્યાય્યપણું કેમ છે ? તે બતાવવા માટે ગ્રંથકારશ્રી અન્ય હેતુ કહે છે -

આત્મચૈતન્યે બાધકાભાવાત્ । આત્મચૈતન્યમાં અવિષયકત્વસ્વાભાવ્યની જેમ સવિષયકત્વસ્વાભાવ્યની કલ્પનામાં બાધકનો અભાવ છે.

❖ તત્ત્વાર્થસિદ્ધ્યર્થમુપચારાશ્રયણસ્યાપિ - અહીં અપિ થી એ કહેવું છે કે તત્ત્વાર્થની સિદ્ધિ માટે અનુપચરિત અર્થના કથનનું તો અદુષ્ટપણું છે, પરંતુ તત્ત્વાર્થની સિદ્ધિ માટે ઉપચારના આશ્રયપણાનું પણ અદુષ્ટપણું છે.

❖ મુક્ત્યવસ્થાયાં વિષયપરિચ્છેદકત્વસ્યાપ્યાપત્તે: - અહીં અપિ થી એ કહેવું છે કે મુક્તિઅવસ્થામાં ચિદ્રૂપપણાની તો પ્રાપ્તિ છે, પરંતુ મુક્તિ અવસ્થામાં વિષયના પરિચ્છેદકત્વની પણ પ્રાપ્તિ છે.

❖ જ્ઞાનસ્ય જ્ઞાનત્વત્સવિષયકત્વસ્યાપિ સ્વભાવત્વાત્ - અહીં અપિ થી એ કહેવું છે કે જ્ઞાનનો જ્ઞાનત્વ સ્વભાવ તો છે પરંતુ સવિષયકત્વ સ્વભાવ પણ છે.

❖ દિદૃક્ષાઽભાવેઽપિ - મુક્તિઅવસ્થામાં દિદૃક્ષા હોય તો તો દર્શનની અનિવૃત્તિ છે, પરંતુ દિદૃક્ષાના અભાવમાં પણ દર્શનની અનિવૃત્તિ છે.

ભાવાર્થ :-

પ્રસ્તુત શ્લોકની અવતરણિકામાં ગ્રંથકારશ્રીએ કહેલ કે આત્માને ભવપ્રપંચ ન હોય તો કાલ્પનિક એવા ભવપ્રપંચને સ્વીકારવાથી પાતંજલમત પણ રહે નહિ; કેમ કે ભવપ્રપંચ કાલ્પનિક હોય તો ભવમાં કોઈ પુરુષ નથી કે જે આ મતનું સ્થાપન કરે. વળી પાતંજલદર્શનકારે જે સાતબંધ અને અસાતબંધનું કથન કર્યું તે પણ નિરર્થક છે; કેમ કે ભવપ્રપંચ કાલ્પનિક હોય તો સાતબંધ નથી અને અસાતબંધ નથી. તેથી સાતબંધ રાજાના અભિમાન જેવું છે અને અસાતબંધ સાપની શંકાથી થયેલા વિષજ્ઞાન જેવું છે, એ કહેવું અર્થ વગરનું છે.

સ્વકથન અર્થ વગરનું નથી, એની પુષ્ટિ માટે પાતંજલદર્શનકારે આપેલ યુક્તિઓનું ગ્રંથકારશ્રી દ્વારા નિરાકરણ :-

પોતાનું કથન અર્થ વગરનું નથી, એ બતાવવા માટે અથ થી પાતંજલદર્શનકાર કહે છે --

પ્રકૃતિમાંથી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થયેલી છે, અને તેમાં પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તેથી જડ પણ બુદ્ધિ ચેતન જેવી ભાસે છે અને તે બુદ્ધિરૂપ પ્રકૃતિ કર્તા અને ભોક્તા છે; પરંતુ બુદ્ધિમાં પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડતું હોવાને કારણે ‘હું કરું છું’ અને ‘હું ભોગવું છું’ એવું પુરુષને અભિમાન થાય છે, તેથી પુરુષને સાતબંધ અને અસાતબંધની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ ઉપચારથી કહેલ છે. અને તે સાતબંધ નૃપના અભિમાનસદૃશ છે અને અસાતબંધ સાપની શંકાને કારણે થયેલા વિષના જ્ઞાનસદૃશ છે, તેમ બતાવીને પુરુષને કર્તૃત્વના અને ભોક્તૃત્વના અભિમાનથી નિવૃત્તિ કરાવવા માટે સકલ શાસ્ત્રાર્થનો ઉપયોગ છે. તેથી પાતંજલદર્શનકારે જે સાતબંધ અને અસાતબંધનું વર્ણન કર્યું તે સ્વીકારવામાં શું દોષ છે ? અર્થાત્ કોઈ દોષ નથી; કેમ કે તેમ સ્વીકારવાથી આત્મારૂપ તત્ત્વાર્થની સિદ્ધિ થાય છે, અને આત્મારૂપ તત્ત્વાર્થની સિદ્ધિ માટે ઉપચારના આશ્રયણમાં દોષ નથી.

આશય એ છે કે આત્મા છે, તે દેખાતો પદાર્થ નથી, અને સર્વજનોને જે કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વનું સંવેદન થાય છે તે બુદ્ધિનું કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ છે. તેથી બુદ્ધિથી અતિરિક્ત આત્મા છે તેની સિદ્ધિ થાય નહિ; અને આત્માની સિદ્ધિ કરવા માટે પાતંજલદર્શનકારે ઉપચારનું આશ્રયણ કરેલ છે, અર્થાત્ ખરેખર આત્માને સાતબંધ-અસાતબંધ નથી, પરંતુ બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા આત્માને બુદ્ધિ જે કરે છે તે હું કરું છું એવું જે અભિમાન થાય છે, તે અભિમાનનું નિવર્તન કરાવીને આત્માને બોધ કરાવવો છે કે આ બુદ્ધિથી અતિરિક્ત એવો આપણો આત્મા છે, તે આત્મા બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલો હોવાને કારણે તેને સાતબંધ અને અસાતબંધનો અનુભવ થાય છે. વસ્તુતઃ તે સાતબંધ અને અસાતબંધ અભિમાનમાત્રરૂપ છે.

જેમ -- કોઈ રાજા ન હોય અને તેને રાજા કહેવાથી અભિમાન થાય, હું રાજા છું. તેના જેવો બુદ્ધિમાં આત્મા પ્રતિબિંબિત થયેલો હોવાને કારણે પુરુષને

સાતબંધનો અનુભવ થાય છે, અને સાપની શંકાના કારણે થયેલા વિષના જ્ઞાન જેવો અસાતબંધનો અનુભવ થાય છે. આમ કહેવાથી બુદ્ધિતત્ત્વથી અતિરિક્ત આત્મા છે તેની સિદ્ધિ થાય છે. તેથી આત્મારૂપ તત્ત્વની સિદ્ધિ માટે ઉપચારનું આશ્રયણ કરવામાં આવે તે દોષ નથી; અને આત્માની સિદ્ધિ કરીને આત્માને જે અભિમાનિક કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વની બુદ્ધિ થઈ છે, તે અભિમાનના નિવર્તન માટે શાસ્ત્રવચનનો ઉપયોગ છે, માટે જે સાતબંધ અને અસાતબંધનું વર્ણન કર્યું છે તે નિરર્થક છે તેમ કહી શકાય નહિ. એ પ્રકારે પાતંજલદર્શનકારનો આશય છે. તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

પૂર્વપક્ષીનું=પાતંજલદર્શનકારનું, આ કથન યુક્ત નથી. કેમ યુક્ત નથી ? તેમાં યુક્તિ બતાવતાં કહે છે -

જો આત્મારૂપ તત્ત્વની સિદ્ધિ માટે પાતંજલદર્શનકાર ઉપચારનું આશ્રયણ કરતા હોય, તો તેમને અભિમત તત્ત્વાર્થરૂપ આત્મા ચિદ્રૂપે અભિમત છે; અને આત્મા ચિદ્રૂપ હોય તો મુક્ત અવસ્થામાં વિષયનો પરિચ્છેદ કરનાર આત્મા છે તેમ તેમણે સ્વીકારવું જોઈએ. વસ્તુતઃ પાતંજલદર્શનકાર આત્માની સિદ્ધિ કરે છે, અને કહે છે કે આત્મા ચિદ્રૂપ છે, બુદ્ધિ જડ છે, અને ચૈતન્યરૂપ આત્માના પ્રતિબિંબથી બુદ્ધિ ચૈતન્યરૂપ ભાસે છે. અને ચિદ્રૂપ આત્મા વિષયોનું જ્ઞાન કરનાર નથી. તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

જો પાતંજલદર્શનકાર આત્માને ચિદ્રૂપ માને છે, તો સાધના કરીને મુક્ત થયેલા આત્માઓને પણ સંસારના સર્વ વિષયોનો બોધ છે તેમ તેઓએ સ્વીકારવું જોઈએ; પરંતુ તેઓ તો મુક્તઅવસ્થામાં આત્માને ચિદ્રૂપ સ્વીકારે છે, અને મુક્ત અવસ્થામાં આત્મા જ્ઞેય એવા વિષયોનો પરિચ્છેદ કરનાર નથી તેમ કહે છે, તે તેમનું વચન યુક્ત નથી. કેમ યુક્ત નથી ? તેમાં ગ્રંથકારશ્રી યુક્તિ બતાવે છે -

ચિદ્રૂપ એવા આત્માના જ્ઞાનનો જેમ જ્ઞાનત્વ સ્વભાવ છે, તેમ સવિષયકત્વ પણ સ્વભાવ છે.

આશય એ છે કે જ્ઞાન જ્ઞાનત્વવાળું છે માટે જ્ઞાન કહેવાય છે. જો જ્ઞાનમાં જ્ઞાનત્વ ન હોય તો આ જ્ઞાન છે તેમ કહી શકાય નહિ. તેમ તે જ્ઞાનનો કોઈ વિષય હોય તો તે વિષયના બોધરૂપ જ્ઞાન છે તેમ કહી શકાય, પરંતુ જ્ઞાનનો

કોઈ વિષય ન હોય તેવું જ્ઞાન છે તેમ કહી શકાય નહિ. માટે જ્ઞાનમાં જેમ જ્ઞાનત્વ છે તેમ સવિષયકત્વ સ્વભાવ પણ છે. માટે મુક્તઅવસ્થામાં આત્મા ચિદ્રૂપ છે તેમ પાતંજલદર્શનકાર સ્વીકારતા હોય, તો આત્મા જ્ઞેય એવા વિષયોનો જાણનાર છે, તેમ તેઓએ સ્વીકારવું જોઈએ.

અહીં પાતંજલદર્શનકાર કહે કે મુક્તઅવસ્થામાં અંતઃકરણનો અભાવ હોવાને કારણે વિષયોનો બોધ થતો નથી, અને સંસારઅવસ્થામાં અંતઃકરણ છે, તેથી જ્ઞાન જ્ઞેયનું પરિચ્છેદન કરે છે. તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે —

નિરાવરણ જ્ઞાનમાં વિષયનો બોધ કરવા માટે અંતઃકરણની આવશ્યકતા નથી. માટે અંતઃકરણ નહિ હોવાને કારણે મુક્તઅવસ્થામાં રહેલા આત્માનું જ્ઞાન જ્ઞેયને જાણતું નથી, તેમ કહી શકાય નહિ.

આશય એ છે કે સંસારઅવસ્થામાં સંસારીજીવોનું જ્ઞાન કર્મોથી આવૃત છે, તેથી સંસારીજીવોને બોધ કરવા અર્થે મનરૂપ અંતઃકરણની આવશ્યકતા છે, મન દ્વારા વિષયોનું જ્ઞાન કરે છે; અને મુક્ત થયેલા આત્માઓ કર્મોના આવરણ વગરના છે, તેથી તેમને જ્ઞેયનું જ્ઞાન કરવા માટે મનરૂપ અંતઃકરણની આવશ્યકતા નથી. તેથી મુક્તઅવસ્થામાં આત્માને વિષયોનો બોધ છે, તેમ સ્વીકારવામાં કોઈ વિરોધ નથી.

અહીં પૂર્વપક્ષી કહે કે સંસારઅવસ્થામાં જીવોને વસ્તુના સ્વરૂપને જાણવા પ્રત્યે દિદક્ષા છે. તેથી તેઓ વસ્તુના સ્વરૂપને જાણવા માટે ઉદ્યમ કરીને વિષયોનું જ્ઞાન કરે છે. મુક્તઅવસ્થામાં આત્માને વસ્તુના સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છા નથી. તેથી તેઓને સંસારના પદાર્થોને જાણવાની દિદક્ષા નથી, તેથી સંસારના વિષયોનું જ્ઞાન તેમને થતું નથી. માટે મુક્ત અવસ્થામાં આત્મા ચિદ્રૂપ હોવા છતાં વિષયોનો બોધ નથી, તેમ સ્વીકારવામાં કોઈ દોષ નથી. તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે —

મુક્તઅવસ્થામાં દિદક્ષાનો અભાવ હોવા છતાં પણ દૃશ્ય એવા બાહ્ય પદાર્થોના દર્શનની અનિવૃત્તિ છે.

આશય એ છે કે સંસારી જીવોનું જ્ઞાન કર્મથી અવરાયેલું છે, અને દિદક્ષાને કારણે જાણવા માટે યત્ન કરે છે ત્યારે, તે આવરણ કાંઈક ખસવાથી વિષયોનો

બોધ થાય છે; અને મુક્તઅવસ્થામાં કર્મરૂપ આવરણ નહિ હોવાને કારણે મુક્ત અવસ્થામાં રહેલા આત્માઓમાં રહેલી પદાર્થના દર્શનની શક્તિ નહિ હણાયેલી હોવાથી તેઓને પદાર્થનું દર્શન સદા થાય છે, તેમ માનવું ઉચિત છે માટે મુક્ત આત્માઓને વિષયોનું પરિચ્છેદન સ્વીકારવામાં કોઈ દોષ નથી.

અહીં પાતંજલદર્શનકાર કહે કે પ્રાકૃતજ્ઞાન સવિષયકત્વસ્વભાવવાળું છે અને અપ્રાકૃતજ્ઞાન અવિષયકત્વસ્વભાવવાળું છે. તેથી સંસારી જીવોને જ્ઞેયનો પરિચ્છેદ છે, મુક્ત આત્માઓને જ્ઞેયનો પરિચ્છેદ નથી.

પાતંજલદર્શનકારનો આશય એ છે કે પ્રકૃતિથી જન્ય જે બુદ્ધિ છે તે બુદ્ધિમાં પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડે છે તે બુદ્ધિવાળું જ્ઞાન સવિષયક છે. તેથી સંસારઅવસ્થામાં રહેલા જીવોને પોતાનું જ્ઞાન સવિષયક છે એવો અનુભવ થાય છે; અને મુક્ત આત્માઓમાં જે ચૈતન્યસ્વભાવ છે તે પ્રકૃતિજન્ય જ્ઞાન નથી, પરંતુ આત્માના સ્વરૂપરૂપ છે; અને તે જ્ઞાન કોઈ વિષયને ગ્રહણ કરતું નથી, તેમ સ્વીકારીએ તો, મુક્ત આત્માઓને ચિદ્રૂપ સ્વીકારવા છતાં વિષયોનો પરિચ્છેદ નથી, તેમ સ્વીકારી શકાશે. તેનું નિરાકરણ કરતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે—

પ્રાકૃતજ્ઞાન સવિષયક છે અને અપ્રાકૃતજ્ઞાન અવિષયક છે તેવા પ્રકારના ભેદની કલ્પનાનું અન્યાય્યપણું છે; કેમ કે જ્ઞાન શબ્દ જ તે અર્થને બતાવે છે કે કોઈક વસ્તુનો બોધ છે. તેથી સંસારઅવસ્થામાં જે જ્ઞાન છે તે કોઈક વિષયનો બોધ કરે છે, તેમ મુક્ત અવસ્થામાં જે જ્ઞાન છે તે કોઈક વિષયનો બોધ કરે છે, તેમ માનવું ઉચિત ગણાય. માટે સંસારઅવસ્થામાં પ્રાકૃતજ્ઞાન છે તે સવિષયકત્વ-સ્વભાવવાળું છે, અને મુક્તઅવસ્થામાં અપ્રાકૃતજ્ઞાન છે તે અવિષયકત્વ-સ્વભાવવાળું છે, તેવી ભેદકલ્પના કરવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. માટે તે પ્રકારના ભેદની કલ્પના અન્યાય્ય છે=અસંગત છે.

પૂર્વમાં કહ્યું કે પ્રાકૃતજ્ઞાન સવિષયકત્વસ્વભાવવાળું છે અને અપ્રાકૃતજ્ઞાન અવિષયકત્વસ્વભાવવાળું છે તેવા ભેદની કલ્પના અન્યાય્ય છે. તે કેમ અન્યાય્ય છે ? તેમાં ગ્રંથકારશ્રી હેતુ કહે છે —

આત્મચૈતન્યમાં અવિષયકત્વસ્વાભાવ્યની જેમ સવિષયકત્વસ્વાભાવ્યની કલ્પનામાં બાધકનો અભાવ છે.

આશય એ છે કે પાતંજલદર્શનકાર આત્માના ચૈતન્યમાં અવિષયકત્વસ્વભાવની કલ્પના કરે છે, પરંતુ આત્માના ચૈતન્યમાં સવિષયકત્વસ્વભાવની કલ્પના કરવામાં કોઈ બાધક ન હોય તો, સંસારી જીવોનું જ્ઞાન જેમ સવિષયકત્વસ્વભાવવાળું છે તેમ મુક્ત આત્માનું જ્ઞાન પણ સવિષયકત્વસ્વભાવવાળું છે તેમ સ્વીકારવાથી જ્ઞાનમાં બે સ્વભાવની કલ્પના કરવાનું ગૌરવ પ્રાપ્ત થતું નથી; અને જો આત્મચૈતન્યમાં સવિષયકત્વ-સ્વાભાવ્યની કલ્પનામાં કોઈ બાધક પ્રાપ્ત થતું હોય, તો પાતંજલદર્શનકાર કહે છે તેમ જ્ઞાનના બે સ્વભાવની કલ્પના થઈ શકે, અને જો કોઈ બાધકની પ્રાપ્તિ ન હોય, તો જેમ સંસારી અવસ્થામાં જ્ઞાનજ્ઞેયના વિષયને સ્પર્શીને જ્ઞાનરૂપે પ્રતીત છે, તેમ મુક્તિ અવસ્થાનું જ્ઞાન પણ જ્ઞેયને સ્પર્શીને જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તેમ સ્વીકારવું ઉચિત ગણાય.

ઉત્થાન :-

તત્ત્વાર્થની સિદ્ધિ માટે ઉપચારના આશ્રયણનું અદ્વષ્ટપણું હોવાથી સાતબંધનું અને અસાતબંધનું પાતંજલદર્શનકારે જે વર્ણન કરેલું તે દોષરૂપ નથી એમ પૂર્વમાં પાતંજલદર્શનકારે સ્થાપન કરેલું. તેને ગ્રંથકારશ્રીએ કહેલ કે જો તત્ત્વાર્થરૂપ આત્મા તમને ચિદ્રૂપ અભિમત હોય તો મુક્તિઅવસ્થામાં આત્માને વિષયનો બોધ છે તેમ સ્વીકારવું જોઈએ, અને તેના માટે અત્યાર સુધી અનેક યુક્તિઓ આપી, અને સ્થાપન કર્યું કે મુક્તિઅવસ્થામાં આત્માને જ્ઞેયનું પરિચ્છેદન છે. તેને જ દૃઢ કરવા માટે મુક્તિઅવસ્થામાં આત્માને જ્ઞેયનું પરિચ્છેદન છે તેની સિદ્ધિ પાતંજલદર્શનકારના વચનથી બતાવવા અર્થે કિઞ્ચથી કહે છે -

ટીકા :-

કિઞ્ચ વિવેકાઽખ્યાતિરૂપસંયોગાભાવોઽપિ વિવેકખ્યાતિરૂપ એવેતિ વિષયગ્રાહકચૈતન્યસ્ય સ્વતન્ત્રનીત્યૈવોપપત્તેઃ મુક્તાવપિ નિર્વિષયચિન્માત્ર-તત્ત્વાર્થાસિદ્ધિઃ, તદુક્તં હરિભદ્રાચાર્યૈઃ -

“આત્મદર્શનતશ્ચ સ્યાન્મુક્તિર્યત્તન્ત્રનીતિતઃ ।

તદસ્ય જ્ઞાનસદ્ભાવસ્તન્ત્રયુક્ત્યૈવ સાધિતઃ” ॥ [યોગબિન્દુ ૪૫૭] ઇતિ ।

નનુ વિવેકખ્યાતિરપિ અન્તઃકરણધર્મ એવ, તસ્મિંશ્ચ પ્રકૃતૌ પ્રવિલીને ન તદ્ધર્મસ્થિત્યવકાશઃ, ન ચૈવં સંયોગોન્મજ્જનપ્રસન્ગઃ, પરેષાં ઘટવિલયદશાયાં

ઘટપ્રાગભાવાનુન્મજ્જનવદુપપત્તેઃ, इत्थं च प्रकृतेरेव तत्त्वतः संयोगहानं, આત્મનસ્તૂપચારાદિતિ નાસ્માકમયમુપાલમ્ભઃ શોભત इति चेत्, न, उपचारस्यापि सम्बन्धाविनाभावस्याश्रयणे चिन्मात्रधर्मकत्वत्यागात्सर्वज्ञत्वस्वभावपरित्यागस्य स्ववासनामात्रविजृम्भितत्वादित्याचार्याणामाशयात् ।।२६।।

ટીકાર્થ :-

કિञ્ચ તત્ત્વાર્થાસિદ્ધિઃ, વળી વિવેકઅખ્યાતિરૂપ સંયોગનો અભાવ પણ વિવેકખ્યાતિરૂપ જ છે, એથી વિષયગ્રાહક ચૈતન્યની સ્વતંત્ર નીતિથી જ=સ્વના શાસ્ત્રની નીતિથી, ઉપપત્તિ હોવાને કારણે=પાતંજલદર્શનકારની નીતિથી જ ઉપપત્તિ હોવાને કારણે, મુક્તિમાં પણ નિર્વિષય ચિન્માત્ર તત્ત્વાર્થની અસિદ્ધિ છે.

તદુક્તં हरिभद्राचार्यैः ते=પાતંજલદર્શનકારની નીતિથી જ વિષયગ્રાહક ચૈતન્યની ઉપપત્તિ છે એમ પૂર્વમાં કહ્યું તે, પૂ. આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ વડે યોગબિંદુ શ્લોક-૪૫૭માં કહેવાયું છે.

“આત્મદર્શન સાધિતઃ” इति “જે કારણથી તંત્રનીતિથી=પાતંજલદર્શનની શાસ્ત્રનીતિથી, આત્મદર્શનને કારણે મુક્તિ થાય છે તે કારણથી તંત્રયુક્તિથી જ=પાતંજલદર્શનના શાસ્ત્રની ઉપપત્તિથી જ, આના=આત્માના, જ્ઞાનનો સદ્ભાવ મુક્તિઅવસ્થામાં સાધિત છે.”

इति शब्द उद्धरणानी समाप्तिसूचक છે.

વિવેકખ્યાતિથી મોક્ષ થાય છે, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે મુક્તિઅવસ્થામાં જ્ઞાન સવિષયક છે, તેમ ગ્રંથકારશ્રીએ પૂર્વમાં સ્થાપન કર્યું. તેનું નિરાકરણ કરવા અર્થે નનુથી પાતંજલદર્શનકાર કહે છે -

ननु अवकाशः, વિવેકખ્યાતિ પણ અંતઃકરણનો ધર્મ જ છે, અને પ્રકૃતિમાં તેનો પ્રવિલય થયે છે=પ્રકૃતિમાં અંતઃકરણનો પ્રવિલય થયે છે, તેના ધર્મની સ્થિતિનો અવકાશ નથી=અંતઃકરણના ધર્મરૂપ વિવેકખ્યાતિની સ્થિતિનો અવકાશ નથી.

न चैवं उपपत्तेः, અને આ રીતે=પૂર્વમાં કહ્યું કે વિવેકઅખ્યાતિરૂપ જે

સંયોગનો અભાવ તદ્દરૂપ વિવેકખ્યાતિ છે, અને તે વિવેકખ્યાતિ અંતઃકરણનો ધર્મ હોવાથી મુક્તિઅવસ્થામાં તે ધર્મ રહેતો નથી અર્થાત્ વિવેકખ્યાતિ મુક્તિઅવસ્થામાં રહેતી નથી એ રીતે, સંયોગના ઉન્મજ્જનનો=આવિર્ભાવનો પ્રસંગ છે=વિવેકઅખ્યાતિરૂપ સંયોગની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ છે એમ ન કહેવું (એ પ્રમાણે પાતંજલદર્શનકાર કહે છે) કેમ કે પરને=નૈયાયિકને, ઘટવિલય-દશામાં ઘટના પ્રાગભાવના અનુન્મજ્જનની જેમ ઉપપત્તિ છે=વિવેક-અખ્યાતિરૂપ સંયોગના ઉન્મજ્જનના અભાવની ઉપપત્તિ છે.

इत्थं च इति चेत्, न, અને આ રીતે=વિવેકખ્યાતિ અંતઃકરણનો ધર્મ છે એમ પૂર્વમાં કહ્યું એ રીતે, પ્રકૃતિનો જ તત્ત્વથી સંયોગહાન છે. વળી આત્માને ઉપચારથી છે=આત્માને ઉપચારથી વિવેકઅખ્યાતિરૂપ સંયોગહાન છે. એથી અમને=પાતંજલદર્શનકારને, આ ઉપાલંભ શોભતો નથી= “વિવેકખ્યાતિથી મુક્તિ થાય છે, એ પ્રકારની પાતંજલની નીતિથી જ મુક્તિઅવસ્થામાં વિષયગ્રાહક ચૈતવ્યની સંગતિ છે, એ પ્રકારનો ઉપાલંભ” પૂર્વમાં ગ્રંથકારશ્રીએ આપ્યો એ અમને શોભતો નથી; એ પ્રમાણે જે પાતંજલદર્શનકાર કહે તો તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે એ બરાબર નથી.

કેમ બરાબર નથી ? તેમાં હેતુ કહે છે -

उपचारस्यापि त्यागात्, સંબંધના અવિનાભાવરૂપ ઉપચારના પણ આશ્રયણમાં ચિન્માત્રધર્મકત્વનો ત્યાગ છે.

અહીં પાતંજલદર્શનકાર કહે છે કે સંસારદશામાં યોગીને સર્વજ્ઞત્વસ્વભાવ પ્રગટે છે, અને જ્યારે સાધના કરીને આત્મા મુક્ત થાય છે ત્યારે મુક્તિદશામાં સર્વજ્ઞત્વસ્વભાવનો પરિત્યાગ થાય છે. તેથી મુક્તિદશામાં રહેવું જ્ઞાન શેયનું પરિચ્છેદન કરવું નથી. માટે મુક્તદશામાં ચિન્માત્ર ધર્મનો ત્યાગ નથી. તેનું નિરાકરણ કરવા માટે ગ્રંથકારશ્રી હેતુ કહે છે -

सर्वज्ञत्वं आशयात् ।। સર્વજ્ઞત્વસ્વભાવના પરિત્યાગનું=મુક્તિઅવસ્થામાં સર્વજ્ઞત્વસ્વભાવના પરિત્યાગનું, સ્વવાસનામાત્ર વિજૃંભિતપણું હોવાથી, (મુક્તિઅવસ્થામાં વિષયોનું પરિચ્છેદન નથી, એમ જે પાતંજલદર્શનકાર કહે છે તે ઉચિત નથી.) એ પ્રકારનો પૂ. આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજનો આશય છે. ॥૨૬॥

❖ વિવેકાઘ્યાતિરૂપસંયોગાભાવોડપિ - અહીં અપિથી એ કહેવું છે કે આત્માના અને પ્રકૃતિના ભેદનું જ્ઞાન તો વિવેકઘ્યાતિરૂપ છે, પરંતુ વિવેકઅઘ્યાતિરૂપ જે ભવપ્રપંચનો સંયોગ છે તેનો અભાવ પણ વિવેકઘ્યાતિરૂપ છે.

❖ મુક્તાવપિ નિર્વિષયચિન્માત્રતત્ત્વાર્થાસિદ્ધિઃ - અહીં અપિથી એ કહેવું છે કે સંસાર અવસ્થામાં તો નિર્વિષય ચિન્માત્ર તત્ત્વાર્થની અસિદ્ધિ છે, પરંતુ મુક્તિમાં પણ નિર્વિષય ચિન્માત્ર તત્ત્વાર્થની અસિદ્ધિ છે.

❖ વિવેકાઘ્યાતિરપિ અન્તઃકરણધર્મ એવ - અહીં અપિથી એ કહેવું છે કે બુદ્ધિમાંથી ઉત્પન્ન થતા અન્ય ધર્મો તો અંતઃકરણના ધર્મો છે, પરંતુ વિવેકઘ્યાતિ પણ અંતઃકરણનો ધર્મ છે.

❖ ઉપચારસ્યાપિ સમ્બન્ધાવિનાભાવસ્ય - અહીં અપિથી એ કહેવું છે કે સંયોગરૂપ સંબંધમાં તો સંયોગનો અવિનાભાવ છે, પરંતુ આત્મામાં ઉપચારથી સંયોગનો હાન સ્વીકારવામાં પણ સંબંધનો અવિનાભાવ છે.

ભાવાર્થ :-

પાતંજલદર્શનકાર આત્માની સિદ્ધિ માટે સાતબંધ અને અસાતબંધરૂપ ઉપચારનો આશ્રયણ કરતા હોય, અને તેનાથી ચિદ્રૂપ એવા આત્માની સિદ્ધિ કરતા હોય તો મુક્તિઅવસ્થામાં પણ આત્મા વિષયોનું પરિચ્છેદન કરે છે તેમ તેઓએ સ્વીકારવું જોઈએ. એમ પૂર્વમાં ગ્રંથકારશ્રીએ યુક્તિથી સ્થાપન કર્યું તેની પુષ્ટિ કરવા અર્થે કિઞ્ચથી કહે છે -

પાતંજલદર્શનકારના વચનથી મુક્તિઅવસ્થામાં આત્માને જ્ઞેયના પરિચ્છેદનની સંગતિ :-

પાતંજલદર્શનકાર જે વિવેકઘ્યાતિ માને છે તે વિવેકઘ્યાતિની પ્રાપ્તિ પૂર્વે જે વિવેકઅઘ્યાતિરૂપ સંયોગ આત્મા સાથે હતો તેના અભાવરૂપ વિવેકઘ્યાતિ છે. તેથી એ ફલિત થાય છે કે પૂર્વમાં વિવેકઅઘ્યાતિરૂપ સંયોગ હતો તેના અભાવરૂપ વિવેકઘ્યાતિ સાધનાથી પ્રાપ્ત થઈ અને તે મુક્તિઅવસ્થામાં પણ વિદ્યમાન છે; કેમ કે વિવેકઅઘ્યાતિરૂપ સંયોગ મુક્તિઅવસ્થામાં વિદ્યમાન નથી તેથી અર્થથી વિવેકઅઘ્યાતિના અભાવરૂપ વિવેકઘ્યાતિ મુક્તિઅવસ્થામાં છે તેમ સ્વીકારવું પડે અને વિવેકઘ્યાતિ યથાર્થ વિષયને ગ્રહણ કરનાર છે. તેથી

પાતંજલદર્શનની નીતિથી મુક્તિઅવસ્થામાં વિષયગ્રાહક ચૈતન્યની સિદ્ધિ થાય છે. નિર્વિષયકચિન્માત્રરૂપ આત્મા સિદ્ધ થતો નથી, માટે મુક્તિઅવસ્થામાં આત્મા વિષયને ગ્રહણ કરતો નથી માત્ર ચિન્માત્રરૂપ રહે છે તેમ માની શકાય નહીં. વળી પોતાના કથનની પુષ્ટિ અર્થે ગ્રંથકારશ્રીએ પૂ. આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિમહારાજના યોગબિંદુ ગ્રંથ શ્લોક-૪૫૭ની સાક્ષી આપી, તેનો ભાવ આ પ્રમાણે છે —

પાતંજલદર્શનની તંત્રનીતિ પ્રમાણે આત્મદર્શનથી મુક્તિ થાય છે, તેથી પાતંજલદર્શનની તંત્રયુક્તિથી જ મુક્ત આત્માને જ્ઞાનનો સદ્ભાવ સિદ્ધ થાય છે; કેમ કે આત્મદર્શનથી મુક્તિ થઈ છે, અને મુક્તિઅવસ્થામાં આત્માનું દર્શન વિદ્યમાન છે. તેથી મુક્ત આત્માનું જ્ઞાન વિષયગ્રાહક છે તેમ સિદ્ધ થાય છે.

અહીં નનુ થી પાતંજલદર્શનકાર કહે છે કે વિવેકખ્યાતિ પણ અંતઃકરણનો ધર્મ છે, અને તે અંતઃકરણ પ્રકૃતિમાં વિલીન થયે છતે વિવેકખ્યાતિરૂપ ધર્મ રહેતો નથી. તેથી મુક્તિઅવસ્થામાં આત્માના દર્શનરૂપ વિવેકખ્યાતિ નથી= પ્રકૃતિથી ભિન્ન એવા આત્માના દર્શનરૂપ વિવેકખ્યાતિ નથી. માટે મોક્ષમાં નિર્વિષયક ચિન્માત્ર આત્મા છે એમ સ્વીકારી શકાય છે.

વળી અંતઃકરણનો પ્રકૃતિમાં વિલય થાય છે તેમ સ્વીકારવાથી મુક્તિઅવસ્થામાં વિવેકખ્યાતિનો અભાવ થવાથી ફરી વિવેકઅખ્યાતિના સંયોગની પ્રાપ્તિરૂપ દોષ આવશે નહિ, તે બતાવવા અર્થે પાતંજલદર્શનકાર કહે છે અર્થાત્ વિવેકખ્યાતિ પ્રગટે છે ત્યારે પૂર્વમાં વિવેકઅખ્યાતિનો જે સંયોગ હતો તેનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ વિવેકઅખ્યાતિરૂપ સંયોગનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, અને વિવેકખ્યાતિ પ્રગટ્યા પછી મુક્તિઅવસ્થામાં વિવેકખ્યાતિનો અભાવ સ્વીકારવામાં આવે તો ફરી વિવેકઅખ્યાતિરૂપ સંયોગની પ્રાપ્તિ થશે, એ પ્રકારની આપત્તિ કેમ નહિ આવે તે બતાવવા પાતંજલદર્શનકાર કહે છે —

જેમ નૈયાયિકો ઘટની ઉત્પત્તિ પૂર્વે ઘટનો પ્રાગભાવ સ્વીકારે છે, અને ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે ઘટના પ્રાગભાવનો નાશ થાય છે, પરંતુ ઘટનો નાશ થાય છે ત્યારે ફરી ઘટનો પ્રાગભાવ પ્રગટ થતો નથી તેમ માને છે; તેમ સાધના પૂર્વે યોગીમાં વિવેકઅખ્યાતિરૂપ સંયોગ હતો, અને વિવેકખ્યાતિ પ્રગટી

ત્યારે ઘટના પ્રાગભાવ તુલ્ય વિવેકઅખ્યાતિરૂપ જે સંયોગ હતો તેનો નાશ થાય છે અને જેમ ઘટના નાશથી ઘટનો પ્રાગભાવ ફરી પ્રગટ થતો નથી તેમ મુક્તિઅવસ્થામાં વિવેકખ્યાતિનો નાશ થાય છે ત્યારે ફરી વિવેકઅખ્યાતિરૂપ સંયોગ પ્રાપ્ત થતો નથી, એ પ્રમાણે પાતંજલદર્શનકાર કહે છે.

વળી નનુ થી પાતંજલદર્શનકારે સ્થાપન કર્યું કે વિવેકખ્યાતિ પણ અંતઃકરણનો ધર્મ છે, અને અંતઃકરણ પ્રકૃતિમાં વિલય થાય છે ત્યારે સંસારનો ઉચ્છેદ થાય છે. તેથી મુક્તિઅવસ્થામાં અંતઃકરણના ધર્મરૂપ વિવેકખ્યાતિ નથી. એ રીતે શું પ્રાપ્ત થાય ? એ બતાવતાં પાતંજલદર્શનકાર કહે છે -

આ રીતે પ્રકૃતિનો જ તત્ત્વથી સંયોગહાન છે=વિવેકઅખ્યાતિરૂપ જે સંયોગ હતો અને તેના કારણે આ ભવપ્રપંચ હતો, અને સાધનાથી જ્યારે સંયોગનો નાશ થાય છે તે સંયોગનો નાશ તત્ત્વથી પ્રકૃતિનો છે, આત્માનો સંયોગહાન નથી, પરંતુ આત્મામાં સંયોગનો નાશ થયો એ પ્રકારનો ઉપચાર કરવામાં આવે છે. એથી અમને આ ઉપાલંભ શોભન નથી અર્થાત્ પૂર્વમાં ગ્રંથકારશ્રીએ કહ્યું કે વિવેકઅખ્યાતિરૂપ સંયોગનો અભાવ વિવેકખ્યાતિરૂપ છે, અને વિવેકખ્યાતિથી મુક્તિ થાય છે. તેથી મુક્તિઅવસ્થામાં વિવેકખ્યાતિ હોવાને કારણે નિર્વિષય ચિન્માત્ર તત્ત્વાર્થની અસિદ્ધિ છે, એ પ્રકારનો ઉપાલંભ અમને શોભતો નથી. એ પ્રકારે પાતંજલદર્શનકાર કહે તો તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

પાતંજલદર્શનકારનું આ કથન યુક્ત નથી; કેમ કે સંબંધની સાથે અવિનાભાવ એવા ઉપચારનું આશ્રયણ કરાયે છતે, ચિન્માત્રધર્મકત્વનો=ચૈતન્યમાત્રધર્મપણાનો ત્યાગ પ્રાપ્ત થાય છે.

આશય એ છે કે 'મજ્ઞાઃ ક્રોશન્તિ' એ પ્રકારના ઉપચારમાં આકોશ કરનાર પુરુષની સાથે માંચડાનો સંબંધ છે, તેથી પુરુષ આકોશ કરે છે છતાં માંચડા આકોશ કરે છે એમ કહેવાય છે. તેમ પાતંજલદર્શનકારના કથન અનુસાર પ્રકૃતિનો સંયોગહાન હોય અને આત્માને ઉપચારથી કહેવાતું હોય તો પ્રકૃતિ સાથે આત્માનો પૂર્વમાં સંબંધ હતો તેમ માનવું પડે. તેથી સંબંધની સાથે અવિનાભાવવાળા એવા ઉપચારનું આશ્રયણ કરીને પાતંજલદર્શનકાર કહે કે આત્માનો ઉપચારથી સંયોગહાન છે, તો પાતંજલદર્શનકારે માનવું પડે કે

આત્માનો પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ છે, માટે પ્રકૃતિમાં થયેલા સંયોગહાનનો આત્મામાં ઉપચાર કરાય છે. અને તેમ પાતંજલદર્શનકાર સ્વીકારે તો આત્માનો પ્રકૃતિની સાથે સંયોગ છે તેમ માનવું પડે માટે આત્મા ચિન્માત્રધર્મવાળો નથી પરંતુ ચિન્ધર્મવાળો પણ=ચૈતન્યધર્મવાળો પણ, છે, અને પ્રકૃતિની સાથે સંયોગધર્મવાળો પણ છે, તેમ પાતંજલદર્શનકારે સ્વીકારવું પડે. અને તેમ સ્વીકારે તો સંસાર-અવસ્થામાં પ્રકૃતિની સાથે આત્માનો સંબંધ છે, અને પ્રકૃતિમાં વિવેકઅપ્યાતિરૂપ સંયોગનો હાન થાય છે, તે સંયોગનો હાન આત્મામાં ઉપચારથી કહેવાય છે, તેમ પાતંજલદર્શનકાર સ્વીકારી શકે પરંતુ પાતંજલદર્શનકાર તો પ્રકૃતિની સાથે આત્માનો સંબંધ સ્વીકારતા નથી. તેથી જો આત્માનો પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ ન હોય તો સંબંધની સાથે અવિનાભાવ એવા ઉપચારનું આશ્રયણ તેઓ કરી શકે નહિ. એ પ્રકારનો ગ્રંથકારશ્રીનો આશય છે.

વળી પાતંજલદર્શનકાર કહે છે કે યોગી યોગસાધના કરે છે ત્યારે યોગસાધનાના બળથી સર્વજ્ઞસ્વભાવ પ્રગટ થાય છે, અને જ્યારે બુદ્ધિ પ્રકૃતિમાં વિલય પામે છે ત્યારે પ્રકૃતિના સંયોગનો નાશ થવાથી પ્રકૃતિને કારણે જે સર્વજ્ઞસ્વભાવ હતો તે સર્વજ્ઞસ્વભાવનો પરિત્યાગ થાય છે. માટે મુક્તિઅવસ્થામાં ચિન્માત્રધર્મપણું છે, પરંતુ વિષયોના પરિચ્છેદરૂપ સર્વજ્ઞસ્વભાવ નથી. પાતંજલદર્શનકારનું આ કથન સ્વવાસનામાત્ર વિજૃંભિત છે; કેમ કે આવરણના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલું નિરાવરણ જ્ઞાન મુક્તિઅવસ્થામાં છે, માટે મુક્તિઅવસ્થામાં તે જ્ઞાન સર્વ જ્ઞેયોનું પરિચ્છેદન કરે છે એમ સ્વીકારવું ઉચિત છે એ પ્રકારનો પૂ. આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજનો આશય છે. માટે મુક્તિઅવસ્થામાં ચિન્માત્રધર્મકત્વ સ્વીકારી શકાય નહિ; પરંતુ સર્વજ્ઞતા સ્વભાવ જ સ્વીકારવો જોઈએ એમ ગ્રંથકારશ્રીનો આશય છે. ॥૨૬॥

અવતરણિકા :-

સંસાર ક્લેશરૂપ છે અને ક્લેશહાનનો ઉપાય જૈનદર્શનકાર શું કહે છે ? તે શ્લોક-૧માં બતાવ્યું. ત્યારપછી સર્વથા તર્કવાદી એવા બૌદ્ધો ક્લેશહાનનો ઉપાય શું કહે છે ? તે શ્લોક-૨થી ૫માં બતાવ્યું, અને શ્લોક-૬થી ૧૧માં તે મતમાં ગ્રંથકારશ્રીએ દૂષણ બતાવ્યાં. ત્યારપછી પાતંજલદર્શનકાર

ક્લેશહાનનો ઉપાય શું કહે છે ? તે શ્લોક-૧૨થી ૨૩માં બતાવ્યું, અને શ્લોક-૨૪થી ૨૭માં તે મતમાં ગ્રંથકારશ્રીએ દૂષણ બતાવ્યાં. હવે તાર્કિક એવા નૈયાયિકો ક્લેશહાનનો ઉપાય શું કહે છે ? તે ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે-

શ્લોક :-

પુરુષાર્થાય દુઃખેડપિ પ્રવૃત્તેર્જ્ઞાનદીપતઃ ।

હાનં ચરમદુઃખસ્ય ક્લેશસ્યેતિ તુ તાર્કિકાઃ ॥૨૭॥

અન્યથાથ :-

જ્ઞાનદીપતઃ=જ્ઞાનદીપથી પુરુષાર્થાય=પુરુષાર્થ માટે દુઃખેડપિ=દુઃખમાં પણ પ્રવૃત્તેઃ=પ્રવૃત્તિ હોવાને કારણે (ચરમદુઃખની ઉત્પત્તિને અનુકૂળ વ્યાપાર એ ક્લેશહાનનો ઉપાય છે. એનાથી) ચરમદુઃખસ્ય ક્લેશસ્ય હાનં=ચરમદુઃખરૂપ ક્લેશનો હાન છે, इति તુ તાર્કિકાઃ=એ પ્રમાણે તાર્કિકો કહે છે. ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ :-

જ્ઞાનદીપથી પુરુષાર્થ માટે દુઃખમાં પણ પ્રવૃત્તિ હોવાને કારણે (ચરમદુઃખની ઉત્પત્તિને અનુકૂળ વ્યાપાર એ ક્લેશહાનનો ઉપાય છે. એનાથી) ચરમદુઃખરૂપ ક્લેશનો હાન છે, એ પ્રમાણે તાર્કિકો કહે છે. ॥૨૭॥

ટીકા :-

પુરુષાર્થાયેતિ-જ્ઞાનદીપતઃ=તત્ત્વજ્ઞાનપ્રદીપાદ્, અજ્ઞાનધ્વાન્તનાશાત્ પુરુષાર્થાય=પુરુષાર્થનિમિત્તં, દુઃખેડપિ પ્રવૃત્તેઃ, રાજસેવાદૌ તથાદર્શનાત્, ચરમદુઃખસ્ય ક્લેશસ્ય સ્વયમુત્પાદિતસ્ય હાનમિતિ તુ તાર્કિકા નૈયાયિકાઃ, અતીતસ્ય સ્વત્ એવોપરતત્વાત્, અનાગતસ્ય હાતુમશક્યત્વાત્, વર્તમાનસ્યાપિ વિરોધિગુણપ્રાદુર્ભાવેનૈવ નાશાત્, ચરમદુઃખમુત્પાદ્ય તન્નાશસ્યૈવ પુરુષાર્થકત્વાદિતિ ભાવઃ ॥૨૭॥

ટીકાર્થ :-

જ્ઞાનદીપતઃ : પ્રવૃત્તેઃ, જ્ઞાનદીપથી=તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ દીપકથી, અજ્ઞાનરૂપ અંધકારનો નાશ થવાને કારણે પુરુષાર્થ માટે=સર્વ ક્લેશના નાશરૂપ મોક્ષ

પુરુષાર્થ નિમિત્તે, દુઃખમાં પણ પ્રવૃત્તિ હોવાથી અર્થાત્ ચરમદુઃખરૂપ ક્લેશમાં પણ પ્રવૃત્તિ હોવાથી, ક્લેશનાશનો ઉપાય ચરમદુઃખની ઉત્પત્તિને અનુકૂળ વ્યાપાર છે, એ પ્રમાણે અધ્યાહાર છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે પુરુષાર્થ નિમિત્તે દુઃખમાં પ્રવૃત્તિ છે તે કેમ નક્કી થઈ શકે ? તેથી હેતુ કહે છે -

રાજસેવાદૌ દર્શનાત્, રાજસેવાદિમાં તે પ્રકારે દર્શન છે=ધનપ્રાપ્તિરૂપ પુરુષાર્થ માટે રાજાની સેવારૂપ કષ્ટમાં પ્રવૃત્તિનું દર્શન છે.

આ રીતે ક્લેશનાશનો ઉપાય ચરમદુઃખમાં પ્રવૃત્તિ છે તેમ સ્થાપન કરીને નૈયાયિકો શું કહે છે ? તે બતાવતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

ચરમ નૈયાયિકાઃ, સ્વયં ઉત્પાદિત એવા ચરમદુઃખરૂપ ક્લેશનો હાન થાય છે=સ્વતઃ હાન થાય છે, એ પ્રમાણે તાર્કિકો=નૈયાયિકો, કહે છે.

ચરમ દુઃખનાં ઉત્પાદનમાં યત્ન છે, નાશમાં યત્ન કેમ નથી તે સ્પષ્ટ કરતાં નૈયાયિક કહે છે -

અતીતસ્ય નાશાત્, અતીત એવા દુઃખનું સ્વતઃ જ ઉપરતપણું હોવાથી=સ્વતઃ જ વિનાશ હોવાથી, તેના નાશ માટે યત્ન નથી, અનાગત એવા દુઃખનો નાશ કરવા માટે અશક્યપણું હોવાથી અનાગત એવા દુઃખના નાશ માટે યત્ન નથી, વર્તમાનનું પણ દુઃખ વિરોધીગુણના પ્રાદુર્ભાવથી જ નાશ થાય છે=દુઃખના વિરોધી એવા સુખરૂપ ગુણના પ્રાદુર્ભાવથી જ નાશ થાય છે, માટે વર્તમાનના દુઃખના નાશમાં પણ યત્ન નથી.

તો પછી દુઃખના નાશના અર્થો જીવોની શામાં પ્રવૃત્તિ છે ? તે બતાવવા અર્થે નૈયાયિકો કહે છે -

ચરમદુઃખ ઇતિ ભાવઃ ॥ ચરમદુઃખને ઉત્પન્ન કરીને તેના નાશનું જ પુરુષાર્થકપણું હોવાથી ચરમદુઃખની ઉત્પત્તિને અનુકૂળ એવો વ્યાપાર દુઃખના નાશનો ઉપાય છે, એ પ્રમાણે ભાવ છે. ॥૨૭॥

❖ દુઃખેડિપિ પ્રવૃત્તેઃ - અહીં અપિથી એ કહેવું છે કે કામપુરુષાર્થ નિમિત્તે સુખમાં તો પ્રવૃત્તિ છે, પરંતુ મોક્ષપુરુષાર્થ નિમિત્તે દુઃખમાં પણ પ્રવૃત્તિ છે.

❖ રાજસેવાદૌ - અહીં આદિથી ધનાર્જનનું ગ્રહણ કરવું.

❖ વર્તમાનસ્યાપિ - અહીં અપિથી એ કહેવું છે કે અતીત, અનાગત દુઃખના નિવર્તન માટે તો યત્ન નથી, પરંતુ વર્તમાનના પણ દુઃખનો વિરોધીગુણના પ્રાદુર્ભાવથી નાશ થાય છે, માટે વર્તમાનના દુઃખનાં નિવર્તનમાં પણ યત્ન નથી.

ભાવાર્થ :-

નૈયાયિકોના મતે ચરમદુઃખની નિષ્પત્તિને અનુકૂળ વ્યાપાર કલેશનાશનો ઉપાય :-

કોઈ પુરુષને યોગી આદિના સંપર્કથી તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ દીપક પ્રગટે તો અજ્ઞાનરૂપ અંધકારનો નાશ થાય છે, તેથી દેખાતો સંસાર કલેશરૂપ છે તેવો બોધ થાય છે. તેવો બોધ થયા પછી તે યોગી કલેશના નાશરૂપ પુરુષાર્થ માટે દુઃખમાં પણ પ્રવૃત્તિ કરે છે=ચરમદુઃખની નિષ્પત્તિ માટે પણ પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેથી કલેશનાશનો ઉપાય ચરમદુઃખની નિષ્પત્તિને અનુકૂળ વ્યાપાર છે, એમ તાર્કિક એવા નૈયાયિકો કહે છે.

અહીં કોઈ કહે કે દુઃખ અર્થે કોઈ વિચારક પ્રવૃત્તિ કરે નહિ, પરંતુ સુખ અર્થે પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેથી સુખરૂપ મોક્ષ પુરુષાર્થ માટે કલેશનાશમાં પ્રવૃત્તિ છે, પરંતુ ચરમદુઃખની ઉત્પત્તિમાં કોઈ વિચારકની પ્રવૃત્તિ નથી. તેના નિરાકરણ માટે નૈયાયિકો યુક્તિ આપે છે -

રાજસેવાદિમાં તે પ્રકારે દેખાય છે અર્થાત્ ધનરૂપ પુરુષાર્થ માટે કષ્ટરૂપ એવા રાજસેવાદિમાં વિચારક જીવો પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમ મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થ માટે કષ્ટરૂપ એવા ચરમદુઃખમાં પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે, એમ નૈયાયિકો કહે છે.

ચરમદુઃખમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી કલેશનાશ કઈ રીતે થાય છે ? તે બતાવે છે-

વિવેકી પુરુષ ચરમદુઃખમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેથી તેના પ્રયત્નથી સ્વયં ઉત્પાદિત એવા ચરમદુઃખરૂપ કલેશનો નાશ થાય છે અર્થાત્ કલેશનો સ્વયં નાશ થાય છે, એ પ્રમાણે તાર્કિક એવા નૈયાયિકો કહે છે, અને તેમાં યુક્તિ આપે છે -

અતીત દુઃખ તો વર્તમાનમાં નથી, પરંતુ વર્તમાનમાં ઉપરત=શાંત થયેલ છે, માટે તેના નાશ માટે યત્ન થઈ શકે નહિ. અનાગત દુઃખ હજુ ઉત્પન્ન થયું નથી, તેથી તેના નાશ માટે પણ યત્ન થઈ શકે નહિ. વર્તમાનનું જે દુઃખ વિદ્યમાન છે, તે વિરોધીગુણના પ્રાદુર્ભાવથી નાશ થાય છે, તેથી વર્તમાનના

દુઃખના નાશ માટે પણ યત્ન થતો નથી, પરંતુ વિરોધીગુણના પ્રાદુર્ભાવ માટે યત્ન થાય છે.

જેમ - કોઈને વર્તમાનમાં વ્યાધિકૃત દુઃખ વર્તતું હોય તો વ્યાધિના નાશથી ઉત્પન્ન થતા અવ્યાધિરૂપ ગુણના પ્રાદુર્ભાવથી તે વર્તમાનના દુઃખનો નાશ થાય છે, પરંતુ તે રીતે વર્તમાનના દુઃખનો નાશ કરવા માત્રથી સર્વ કલેશોનો ઉચ્છેદ થતો નથી; કેમ કે આ રીતે વિરોધીગુણના પ્રાદુર્ભાવથી વર્તમાનના દુઃખનો નાશ થયેલો હોવા છતાં તે ચરમદુઃખનો નાશ નથી, માટે ફરી દુઃખો આવી શકે છે. તેથી સર્વથા દુઃખના નાશના અર્થી જીવો શામાં ઉદ્યમ કરે છે ? તે બતાવવા અર્થે કહે છે-

ચરમદુઃખને ઉત્પન્ન કરીને તેનો નાશ કરવો એ જ મોક્ષપુરુષાર્થ છે. તેથી સર્વ કલેશના નાશરૂપ મોક્ષપુરુષાર્થ માટે ચરમદુઃખમાં ઉદ્યમ કરવો જોઈએ, એ પ્રકારનો નૈયાયિકનો આશય છે. ॥૨૭॥

અવતરણિકા :-

एतदपि मतं दूषयति -

અવતરણિકાર્થ :-

આ પણ મતને દૂષિત કરે છે -

❖ एतदपि मतं दूषयति - અહીં અપિથી એ કહેવું છે કે પૂર્વમાં બૌદ્ધમત અને પાતંજલમતને તો ગ્રંથકારશ્રીએ દૂષિત કર્યા, પરંતુ આ પણ મતને=નૈયાયિકના પણ મતને, ગ્રંથકારશ્રી દૂષિત કરે છે.

ભાવાર્થ :-

નૈયાયિકો મોક્ષને દુઃખાભાવરૂપ સ્વીકારે છે, પરંતુ સુખરૂપ સ્વીકારતા નથી, અને સંસારને કલેશરૂપ=દુઃખરૂપ, સ્વીકારે છે. સંસારમાં દુઃખોની પરંપરા અનાદિકાળથી ચાલે છે, પરંતુ ચરમદુઃખની પ્રાપ્તિ થઈ નથી; પરંતુ કોઈક જીવને વિવેક પ્રગટે તો કલેશ વગરના એવા મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થ માટે ચરમદુઃખમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેથી ચરમદુઃખની નિષ્પત્તિના ઉત્તરમાં સર્વ કલેશના અભાવરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ નૈયાયિકો કહે છે. નૈયાયિકના એ મતને પણ ગ્રંથકારશ્રી દૂષિત કરે છે.

શ્લોક :-

બ્રૂતે હન્ત વિના કશ્ચિદદોઽપિ ન મદોદ્ધતમ્ ।

સુખં વિના ન દુઃખાર્થ કૃતકૃત્યસ્ય હિ શ્રમઃ ॥૨૮॥

અન્યથાર્થ :-

હન્ત=ખરેખર મદોદ્ધતમ્ વિના=મદથી ઉદ્ધત થયેલા વગર અદોઽપિ=આ પણ વચન=નૈયાયિક કહે છે એ પણ વચન, કશ્ચિદ્=કોઈ ન બ્રૂતે=બોલે નહિ, હિ=જે કારણથી કૃતકૃત્યસ્ય=કૃતકૃત્યનો સુખં વિના=સુખને છોડીને દુઃખાર્થ=દુઃખ માટે શ્રમઃ ન=શ્રમ નથી. ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ :-

ખરેખર મદથી ઉદ્ધત થયેલા વગર નૈયાયિક કહે છે એ પણ વચન કોઈ બોલે નહિ, જે કારણથી કૃતકૃત્યનો સુખને છોડીને દુઃખ માટે શ્રમ નથી. ॥૨૮॥

ટીકા :-

બ્રૂત ઇતિ-અદોઽપિ વચનં મદોદ્ધતં વિના કશ્ચિદિત્યનન્તરમપેર્ગમ્યમાનત્વાત્ કશ્ચિદપિ ન બ્રૂતે, હિ=યતઃ, કૃતકૃત્યસ્ય સુખં વિના સ્વસુખાતિશાયિતસુખં વિના દુઃખાર્થ શ્રમો નાસ્તિ, રાજસેવાદાવપિ હિ સુખાર્થ પ્રવૃત્તિર્દૃશ્યતે, કટુકૌષ્ઠપાનાદાવપિ આગામિસુખાશયૈવ, અન્યથા વિવેકિનો દુઃખજિહા-સોર્મરણાદાવપિ પ્રવૃત્ત્યાપત્તેઃ, ન ચ મોક્ષે સુખમિષ્યતે ભવદિભઃ, ઇતિ વ્યર્થઃ સર્વઃ પ્રયાસઃ ॥૨૮॥

ટીકાર્થ :-

અદોઽપિ ન બ્રૂતે, મદથી ઉદ્ધત થયેલા વગર આ પણ વચન=નૈયાયિક કહે છે એ પણ વચન, કોઈ પણ બોલે નહિ. શ્લોકમાં કશ્ચિદ્ પછી અપિ નું ગમ્યમાનપણું છે=અધ્યાહારપણું છે.

મદથી ઉદ્ધત થયેલા વગર કોઈપણ આ વચન કેમ બોલે નહિ ? તેમાં હેતુ કહે છે -

હિ=યત: શ્રમો નાસ્તિ, જે કારણથી કૃતકૃત્યનો=યોગમાર્ગની સાધના કરીને અંતિમ ભૂમિકાને પામેલા એવા કૃતકૃત્યનો, સુખને છોડીને=સ્વસુખથી અતિશયિત સુખને છોડીને, દુઃખ માટે શ્રમ નથી.

રાજસેવાદૌ પ્રયાસ: ।। હિ=જે કારણથી રાજસેવાદિમાં પણ સુખને માટે પ્રવૃત્તિ દેખાય છે, કટુક ઔષધપાનાદિમાં પણ આગામી સુખાશયવાળી જ પ્રવૃત્તિ દેખાય છે; કેમ કે અત્યથા=કટુક ઔષધપાનાદિમાં આગામી સુખના આશયથી પ્રવૃત્તિ છે તેમ ન સ્વીકારો અને દુઃખનાશ માટે પ્રવૃત્તિ છે તેમ સ્વીકારો તો, દુઃખના ત્યાગની ઈચ્છાવાળા એવા વિવેકીની મરણાદિમાં પણ પ્રવૃત્તિની આપત્તિ છે; અને મોક્ષમાં તમારા વડે=નૈયાયિકો વડે, સુખ ઈચ્છાતું નથી, માટે સર્વ પ્રયાસ વ્યર્થ છે=ક્લેશના નાશનો અને ક્લેશનાશના અર્થે ચરમદુઃખની ઉત્પત્તિનો સર્વ પ્રયાસ વ્યર્થ છે. ।।૨૮।।

❖ અદોઽપિ વચનમ્ - અહીં અપિ થી એ કહેવું છે કે આત્માને એકાંતે અપરિણામી સ્વીકારીને આત્મા નિત્યમુક્ત છે એમ કહીને મોક્ષમાર્ગના ઉપદેશને કહેનાર પાતંજલદર્શનકારનું વચન તો મદથી ઉદ્ધત થયેલા વગર કોઈ ન બોલે, પરંતુ નૈયાયિકનું આ પણ વચન મદથી ઉદ્ધત થયેલા વગર કોઈ ન બોલે.

❖ કશ્ચિદપિ ન બ્રૂતે - અહીં અપિ થી એ કહેવું છે કે અવિચારક આવું વચન બોલે, પરંતુ કોઈપણ વિચારક આવું વચન ન બોલે.

❖ રાજસેવાદાવપિ - અહીં રાજસેવાદિમાં આદિથી ધનાર્જનનું ગ્રહણ કરવું અને અપિ થી એ કહેવું છે કે મોક્ષપુરુષાર્થમાં તો સુખાર્થ પ્રવૃત્તિ છે, પરંતુ રાજસેવાદિમાં પણ સુખાર્થ પ્રવૃત્તિ દેખાય છે.

❖ કટુકૌષધપાનાદાવપિ - કટુકૌષધપાનાદિમાં આદિથી શરીરના આરોગ્ય માટે કરાતા શિરાવેધ, અંગણેદ આદિનું ગ્રહણ કરવું, અને અપિ થી એ કહેવું છે કે મધુર ઔષધપાનાદિમાં તો આગામી સુખના આશયથી પ્રવૃત્તિ છે, પરંતુ કટુક ઔષધપાનાદિમાં પણ આગામી સુખના આશયથી પ્રવૃત્તિ છે.

❖ મરણાદાવપિ - અહીં અપિ થી એ કહેવું છે કે દુઃખનો ત્યાગ કરવાની ઈચ્છાવાળાની આજીવિકાદિ દુઃખના ત્યાગ અર્થે રાજસેવાદિમાં તો પ્રવૃત્તિ છે, પરંતુ મરણાદિમાં પણ પ્રવૃત્તિની આપત્તિ છે. મરણાદિમાં આદિથી મરણ અર્થે વિષયાનાદિનું ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :-

નૈયાયિકો ક્લેશનાશનો ઉપાય ચરમદુઃખની ઉત્પત્તિને અનુકૂળ વ્યાપાર છે, એમ કહે છે. તેનું ગ્રંથકારશ્રી દ્વારા ગિરાકરણ :-

ક્લેશનાશનો ઉપાય ચરમદુઃખની ઉત્પત્તિને અનુકૂળ વ્યાપાર છે તેમ નૈયાયિકો કહે છે, અને તેમ કહેવા પાછળનો તેમનો આશય એ છે કે મુક્તિ દુઃખના અત્યંત અભાવરૂપ છે, પરંતુ સુખરૂપ નથી, અને દુઃખનો અત્યંત અભાવ ચરમદુઃખ ઉત્પન્ન થાય તો જ થઈ શકે; કેમ કે સંસારમાં જે જે દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે તે તે દુઃખો તે તે ક્ષણમાં અનુભવાય છે, અને ઉત્તરક્ષણમાં તેનો નાશ થાય છે, તોપણ તે દુઃખનો નાશ થવા છતાં અન્ય અન્ય દુઃખોનો પ્રવાહ ચાલે છે. તેથી સંસારમાં જે જે દુઃખો આવે છે તે તે પ્રતિક્ષણ અનુભવ કરાવીને ઉત્તરક્ષણમાં સ્વતઃ જાય છે, પરંતુ તે દુઃખ ચરમદુઃખ નહિ હોવાથી ઉત્તર ઉત્તરનાં દુઃખો ઉત્પન્ન થયા કરે છે; પરંતુ ચરમદુઃખ ઉત્પન્ન થયા પછી બીજી ક્ષણમાં તે દુઃખનો નાશ થાય છે પછી દુઃખ ઉત્પન્ન થતું નથી. તેથી દુઃખના અત્યંત અભાવરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિનો ઉપાય ચરમદુઃખની ઉત્પત્તિને અનુકૂળ એવો વ્યાપાર છે. તે વ્યાપારથી ઉત્પન્ન થયેલું ચરમદુઃખ ઉત્તરક્ષણમાં નાશ પામે છે, તેથી ચરમદુઃખના નાશથી સર્વથા ક્લેશના અભાવરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારનું નૈયાયિકોનું વચન છે, જે વચન કોઈપણ વિચારક કહે નહિ, પરંતુ તત્ત્વને જોવામાં જેમની દૃષ્ટિ મોહ પામેલી છે તેવા મદથી ઉદ્ધત થયેલ પુરુષ આવું વચન કહે, એમ ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

કેમ આવું વચન વિચારક પુરુષ કહે નહિ ? તેમાં ગ્રંથકારશ્રી યુક્તિ આપે છે -

જે યોગી સાધના કરીને યોગની પૂર્ણતાને પામવાની તૈયારીમાં છે, તેવા કેવલજ્ઞાનને પામેલા કૃતકૃત્ય યોગી છે, તેઓને તે વખતે જે સુખ છે તેને છોડીને દુઃખના નાશ માટે તેઓ યોગનિરોધ માટે પ્રયત્ન કરતા નથી અર્થાત્ કેવલજ્ઞાનકાળમાં જે સુખ છે તેનાથી અધિક સુખ યોગનિરોધકાળમાં છે, તેના માટે શ્રમ કરે છે; પરંતુ ચરમક્લેશરૂપ દુઃખ માટે શ્રમ કરતા નથી.

આશય એ છે કે સંસારઅવસ્થામાં મોહની આકુળતાકૃત જે દુઃખ છે, તે દુઃખ વીતરાગ થવાથી નાશ થાય છે, અને કેવળીને મોહની આકુળતાનો સદા અભાવ હોવાથી જે સુખ વર્તે છે, તેના કરતાં યોગનિરોધકાળમાં યોગોથી થતા શ્રમના અભાવને કારણે અતિશયિત સુખ થાય છે, તેના માટે કૃતકૃત્ય એવા પણ કેવળી પ્રયત્ન કરે છે; પરંતુ ચરમદુઃખ માટે કોઈ પ્રયત્ન કરતા નથી. યોગનિરોધ માટે કરાતાં પ્રયત્નના ફળરૂપે સંસારઅવસ્થામાં જે કર્મકૃત કલેશ હતો તેનો સંપૂર્ણ અભાવ થવાથી પૂર્ણ સુખરૂપ ફળ મળે છે. તેથી પૂર્ણ સુખ પ્રાપ્ત કરવા અર્થે જ કેવળીનો યોગનિરોધ માટે શ્રમ છે, પરંતુ ચરમદુઃખ માટે શ્રમ નથી.

વળી નૈયાયિકે શ્લોક-૨૭માં કહેલ કે પુરુષાર્થ માટે દુઃખમાં પણ પ્રવૃત્તિ થાય છે, અને તેમાં યુક્તિ આપેલ કે રાજસેવાદિમાં દુઃખના નિમિત્તે પ્રવૃત્તિ દેખાય છે. તે વચન પણ તેમનું યુક્ત નથી તે બતાવવા માટે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

રાજસેવાદિમાં પણ સુખ માટે જ પ્રવૃત્તિ દેખાય છે.

આશય એ છે કે અર્થપુરુષાર્થ માટે રાજસેવાદિરૂપ શ્રમમાં જે પ્રવૃત્તિ દેખાય છે, તે પ્રવૃત્તિ પણ ધનપ્રાપ્તિ દ્વારા ભોગાદિના સુખ માટે થાય છે, પરંતુ દુઃખ માટે પ્રવૃત્તિ થતી નથી. તેથી નૈયાયિક રાજસેવાદિના દૃષ્ટાંતથી યોગીની ચરમદુઃખમાં પ્રવૃત્તિ છે તેમ સ્થાપન કરે છે, તે વચન અયુક્ત છે.

વળી કટુક ઔષધ-પાનાદિમાં પણ આગામી સુખના આશયવાળી પ્રવૃત્તિ છે, માત્ર દુઃખમાં પ્રવૃત્તિ નથી. તેથી જો મોક્ષ સુખરૂપ હોય તો આગામી મોક્ષરૂપ સુખના અર્થે ચરમદુઃખમાં પ્રવૃત્તિ છે તેમ સ્વીકારી શકાય; પરંતુ નૈયાયિકો તો મોક્ષને સુખરૂપ માનતા નથી, પરંતુ દુઃખના અત્યંત અભાવરૂપ મોક્ષ માને છે, અને દુઃખના અત્યંત અભાવ માટે ચરમદુઃખમાં પ્રવૃત્તિ છે તેમ કહે છે. આથી તેમનું તે વચન ઉન્મત્તના પ્રલાપ જેવું છે; કેમ કે કટુક ઔષધપાનાદિમાં પણ જે વિચારકો પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે કટુક ઔષધપાનાદિની પ્રવૃત્તિ દુઃખરૂપ હોવા છતાં તે કટુક ઔષધપાનાદિની પ્રવૃત્તિ આગામી સુખ માટે કરે છે.

ગ્રંથકારશ્રી સ્વકથનની પુષ્ટિ માટે કહે છે -

વળી કટુક ઔષધપાનાદિની પ્રવૃત્તિ આગામી સુખ માટે ન હોય તો દુઃખનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છાવાળા એવા વિવેકી પુરુષોની મરણાદિમાં પણ પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ; પરંતુ દુઃખનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છાવાળા વિવેકી પુરુષો દુઃખના કારણીભૂત રોગને દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ મરણાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરતા નથી; કેમ કે મરણાદિમાં આગામી સુખ નથી, અને કટુક ઔષધ-પાનાદિથી રોગની નિવૃત્તિને કારણે આગામી સુખ થાય છે. તેથી આગામી સુખ અર્થે જ દુઃખમાં પ્રવૃત્તિ સ્વીકારી શકાય.

વળી નૈયાયિકો વડે મોક્ષમાં સુખ ઇચ્છાતું નથી, તેથી મોક્ષ માટે કરાતો સર્વ પ્રયાસ વ્યર્થ છે; કેમ કે વિચારક એવા સંસારી જીવોની જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ છે તે સુખાર્થે છે, દુઃખાર્થે નથી, કે દુઃખના અત્યંત નાશાર્થે પણ નથી, પરંતુ દુઃખના અત્યંત નાશપૂર્વક કાંઈક સુખને માટે છે. માટે મોક્ષને માત્ર દુઃખાભાવરૂપ નહિ, પરંતુ સંપૂર્ણ સુખરૂપ સ્વીકારીએ તો મોક્ષના ઉપાયની પ્રવૃત્તિ સંગત થાય, અન્યથા નહિ, એ પ્રકારનો ગ્રંથકારશ્રીનો આશય છે. ॥૨૮॥

અવતરણિકા :-

કિञ्च ચરમદુઃખત્વં તત્ત્વજ્ઞાનજન્યતાવચ્છેદકમપિ ન સમ્ભવતીત્યાહ -

અવતરણિકાર્થ :-

વળી ચરમદુઃખત્વ તત્ત્વજ્ઞાનજન્યતાવચ્છેદક પાણ સંભવતું નથી इति=एतद्= એને, કહે છે -

❖ તત્ત્વજ્ઞાનજન્યતાવચ્છેદકમપિ ન - અહીં અપિ થી એ કહેવું છે કે ચરમદુઃખત્વ મોક્ષપુરુષાર્થનું કારણ તો થતું નથી, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનજન્યતાવચ્છેદક પણ થતું નથી.

ભાવાર્થ :-

નૈયાયિકો સર્વથા ક્લેશનાશરૂપ=સર્વથા દુઃખના અભાવરૂપ, મોક્ષ સ્વીકારે છે, પરંતુ સુખરૂપ મોક્ષ સ્વીકારતા નથી; અને સર્વથા દુઃખના અભાવનું કારણ ચરમદુઃખની ઉત્પત્તિ છે, તેમ કહે છે; કેમ કે ઉત્પન્ન થયેલું ચરમદુઃખ પછીની ક્ષણમાં અભાવરૂપે થાય છે. તેથી ક્લેશનાશનો ઉપાય ચરમદુઃખની ઉત્પત્તિને અનુકૂળ વ્યાપાર સ્વીકારે છે, અને ચરમદુઃખની ઉત્પત્તિને અનુકૂળ વ્યાપાર તત્ત્વજ્ઞાનથી થાય છે તેમ કહે છે.

આશય એ છે કે જે યોગીને જ્ઞાન થાય છે કે સંસાર કલેશથી ભરપૂર છે અને કલેશનાશરૂપ મોક્ષ છે, માટે જો કલેશવગરની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો ચરમકલેશ નિષ્પન્ન કરવા માટે યત્ન કરવો જોઈએ, તે યોગીઓ શાસ્ત્રવચન અનુસાર તે પ્રકારનો યત્ન કરે છે જેથી જેના પછી કલેશ નથી એવા ચરમકલેશને પ્રાપ્ત કરે છે. માટે ચરમકલેશ તત્ત્વજ્ઞાનથી જન્ય બન્યું, તેથી ચરમકલેશમાં તત્ત્વજ્ઞાનજન્યતા છે; અને ચરમકલેશમાં ચરમદુઃખત્વ છે અને તે ચરમદુઃખત્વ તત્ત્વજ્ઞાનજન્યતાનો અવચ્છેદક છે, એમ નૈયાયિકો માને છે. તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે ચરમદુઃખત્વ તત્ત્વજ્ઞાનજન્યતાવચ્છેદક પણ સંભવતું નથી. કેમ સંભવતું નથી ? તે શ્લોકમાં ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે.

શ્લોક :-

ચરમત્વં ચ દુઃખત્વવ્યાપ્યા જાતિર્ન જાતિતઃ ।

તચ્છરીરપ્રયોજ્યાતઃ સાઙ્કર્યાન્નાન્યદર્થવત્ ॥૨૧॥

અન્યથાર્થ :-

ચ ચરમત્વં=અને ચરમત્વ=ચરમદુઃખત્વ દુઃખત્વવ્યાપ્યા જાતિર્ન=દુઃખત્વવ્યાપ્ય જાતિ નથી; તચ્છરીરપ્રયોજ્યાતઃ જાતિતઃ સાઙ્કર્યાન્=કેમ કે તત્શરીરપ્રયોજ્ય એવી જાતિથી અર્થાત્ જે સાધકને ચરમદુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે તે સાધકના શરીરથી પ્રયોજ્ય એવી જાતિથી, સાંકર્ય છે. અન્યદ્=અન્ય=સમાનાધિકરણ-દુઃખપ્રાગભાવ અસમાનકાલીનત્વરૂપ ચરમત્વ=ચરમદુઃખત્વ, અર્થવત્ ન=અર્થવાળું નથી=તત્ત્વજ્ઞાનજન્યતાવચ્છેદક સ્વીકારવા માટે ઉપયોગી નથી.

॥૨૯॥

શ્લોકાર્થ :-

ચરમદુઃખત્વ દુઃખત્વવ્યાપ્ય જાતિ નથી; કેમ કે તત્શરીરપ્રયોજ્ય એવી જાતિથી સાંકર્ય છે, અન્ય=સમાનાધિકરણ દુઃખપ્રાગભાવ અસમાન-કાલીનત્વરૂપ ચરમત્વ=ચરમદુઃખત્વ, અર્થવાળું નથી. ॥૨૯॥

ટીકા :-

ચરમત્વં ચેતિ-ચરમત્વં ચ દુઃખત્વવ્યાપ્યા જાતિઃ ન, તચ્છરીરપ્રયોજ્યાતો

જાતિતઃ સાહ્કર્યાત્ મૈત્રીયચરમદુઃખચૈત્રાચરમદુઃખવર્તિન્યોસ્તયોશ્ચૈત્રચરમદુઃખ
 એવ સમાવેશાત્, ચૈત્રશરીરપ્રયોજ્યજાતિવ્યાપ્યાયાશ્ચૈત્રચરમસુખદુઃખાદિનિષ્ઠાયા
 ભિન્નાયા એવ ચરમત્વજાતેરુપગમે તુ સુખત્વાદિનૈવ સાહ્કર્યાત્, અન્યત્=
 સમાનાધિકરણદુઃખપ્રાગભાવાસમાનકાલીનત્વલક્ષણં ચરમત્વં, નાર્થવત્=ન
 તત્ત્વજ્ઞાનજન્યતાવચ્છેદકં, અર્થાદેવ સમાજાત્તદુપપત્તેઃ, કાર્યવૃત્તિયાવદ્ધર્માણાં
 કાર્યતાવચ્છેદકત્વે ચૈત્રાવલોકિતમૈત્રનિર્મિતઘટત્વાદેરપિ તથાત્વપ્રસદ્ગાત્, તથા
 ચ નિયતિતત્ત્વાશ્રયણાપત્તેરિતિ દિક્ ॥૨૧॥

ટીકાર્થ :-

ચરમત્વં સાહ્કર્યાત્, અને ચરમત્વ=ચરમદુઃખત્વ, દુઃખત્વવ્યાપ્ય જાતિ
 નથી; કેમ કે તત્શરીરપ્રયોજ્ય એવી જાતિથી સાંકર્ય છે.

કઈ રીતે તત્શરીરપ્રયોજ્ય એવી જાતિથી સાંકર્ય છે ? તે બતાવવા અર્થે કહે
 છે -

મૈત્રીયચરમદુઃખ સમાવેશાત્, મૈત્રીયચરમદુઃખવર્તી અને ચૈત્રના અચરમ-
 દુઃખવર્તી એવા તે બેનો=મૈત્રીયચરમદુઃખત્વનો અને ચૈત્રના અચરમદુઃખમાં
 રહેનારી ચૈત્રશરીરપ્રયોજ્ય એવી ચૈત્રત્વજાતિનો, ચૈત્રના ચરમદુઃખમાં જ
 સમાવેશ છે.

પૂર્વમાં મૈત્રીયચરમદુઃખને ગ્રહણ કરીને ચૈત્રના દુઃખમાં રહેનારી
 ચૈત્રશરીરપ્રયોજ્ય એવી ચૈત્રત્વજાતિની સાથે ચરમદુઃખત્વનું સાંકર્ય બતાવ્યું.
 તેના નિવારણ માટે નૈયાયિક કહે કે ચૈત્રશરીરપ્રયોજ્ય એવી ચૈત્રત્વજાતિની
 વ્યાપ્ય એવી ચૈત્રના ચરમસુખ-દુઃખાદિમાં રહેલી ભિન્ન જ ચરમત્વજાતિ અમે
 સ્વીકારીશું, તેથી મૈત્રીયચરમદુઃખને ગ્રહણ કરીને તત્શરીરપ્રયોજ્ય=
 ચૈત્રશરીરપ્રયોજ્ય એવી ચૈત્રત્વજાતિની સાથે ચરમદુઃખત્વનું સાંકર્ય આવશે
 નહિ. નૈયાયિક આમ સ્વીકારે તોપણ તેને અન્ય રીતે સાંકર્ય આવે છે, તે
 બતાવવા માટે ગ્રંથકારશ્રી હેતુ કહે છે -

ચૈત્રશરીરપ્રયોજ્ય સાહ્કર્યાત્ વળી ચૈત્રશરીરપ્રયોજ્ય એવી ચૈત્રત્વ-
 જાતિની વ્યાપ્ય એવી ચૈત્રના ચરમસુખ-દુઃખાદિમાં રહેલી ભિન્ન જ
 ચરમત્વજાતિના સ્વીકારમાં સુખત્વાદિની સાથે સાંકર્ય છે.

- ❖ ચૈત્રચરમસુખદુઃખાદિનિષ્ઠાયાઃ - અહીં આદિથી ચરમ જ્ઞાનનું ગ્રહણ કરવું.
- ❖ સુખત્વાદિનૈવ સાઙ્કર્યાત્ - અહીં આદિથી દુઃખત્વાદિનું ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :-

નૈયાથિકો ચરમદુઃખત્વને દુઃખત્વવ્યાપ્ય જાતિ સ્વીકારે તો તત્શરીર-પ્રયોજ્યજાતિથી સાંકર્યદોષની પ્રાપ્તિ :-

ચૈત્રના દુઃખનો જીવનકાળ

(૧)

(૨)

ચૈત્રના અચરમદુઃખમાં	ચૈત્રના ચરમદુઃખમાં
---------------------	--------------------

ચૈત્રશરીરપ્રયોજ્યચૈત્રત્વજાતિ ચરમદુઃખત્વ અને ચૈત્રશરીરપ્રયોજ્યચૈત્રત્વજાતિ

મૈત્રનાં દુઃખનો જીવનકાળ

(૩)

મૈત્રનાં અચરમદુઃખમાં	મૈત્રના ચરમદુઃખમાં
----------------------	--------------------

ચરમદુઃખત્વ

- (૧) ચૈત્રના અચરમદુઃખમાં તત્શરીરપ્રયોજ્ય=ચૈત્રશરીરપ્રયોજ્ય અચરમદુઃખવર્તીચૈત્રત્વજાતિ.
- (૨) ચૈત્રના ચરમદુઃખમાં ચૈત્રચરમદુઃખત્વ અને ચૈત્રત્વજાતિ.
- (૩) મૈત્રના ચરમદુઃખમાં ચરમદુઃખત્વ.

ત્વિન્ન અધિકરણમાં રહેલા બે ધર્મો એક અધિકરણમાં પ્રાપ્ત થાય તો તે બેમાંથી એકને જાતિ સ્વીકારી શકાય, અને તે જાતિની સાથે અન્ય ધર્મનું સાંકર્ય હોય તો તે અન્ય ધર્મને જાતિ સ્વીકારી શકાય નહિ. આ નિયમ પ્રમાણે પ્રસ્તુતમાં તત્શરીરપ્રયોજ્ય ચૈત્રત્વજાતિ પ્રસિદ્ધ છે; અને તે તત્શરીરપ્રયોજ્ય ચૈત્રત્વજાતિની સાથે ચરમદુઃખત્વધર્મનું સાંકર્ય પ્રાપ્ત થતું હોવાથી ચરમદુઃખત્વધર્મને જાતિ સ્વીકારી શકાય નહિ, અને તે સાંકર્ય ઉપરમાં બતાવેલ ચિત્રથી આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે -

નંબર-૧માં તત્શરીરપ્રયોજ્ય=ચૈત્રશરીરપ્રયોજ્ય, ચૈત્રના અચરમદુઃખવર્તી ચૈત્રત્વજાતિ છે.

નંબર-૩માં મૈત્રીયચરમદુઃખમાં ચરમદુઃખત્વ ધર્મ છે અને

નંબર-૨માં ચૈત્રીયચરમદુઃખમાં તત્શરીરપ્રયોજ્ય=ચૈત્રશરીરપ્રયોજ્ય ચૈત્રત્વજાતિ છે અને ચરમદુઃખત્વ ધર્મ છે.

તેથી નંબર-૧ અને નંબર-૩ રૂપ ભિન્નાધિકરણમાં રહેલા એવા બે ધર્મોનું=ચૈત્રત્વ અને ચરમદુઃખત્વ નું નંબર-૨ રૂપ=ચૈત્રીયચરમદુઃખરૂપ એક અધિકરણમાં પ્રાપ્તિ હોવાથી સાંકર્યદોષ આવે છે. માટે ચરમદુઃખત્વ ધર્મને જાતિ સ્વીકારી શકાય નહિ.

વસ્તુતઃ ચૈત્રના શરીરથી પ્રયોજ્ય એવી ચૈત્રત્વજાતિ પ્રસિદ્ધ છે; કેમ કે ચૈત્ર નામના પુરુષને બાલ્યકાળથી માંડીને વૃદ્ધાવસ્થા સુધી 'આ ચૈત્ર છે', એ પ્રકારનો વ્યપદેશ બાલ્યકાળથી માંડીને વૃદ્ધાવસ્થા સુધીની સર્વઅસ્થામાં થઈ શકે છે. તે તત્શરીરપ્રયોજ્ય એવી=ચૈત્રશરીરપ્રયોજ્ય એવી ચૈત્રત્વજાતિને કારણે થાય છે. માટે ચૈત્રશરીરપ્રયોજ્ય એવી ચૈત્રત્વજાતિને સ્વીકાર્યા પછી તે ચૈત્રત્વજાતિની સાથે ચરમદુઃખત્વધર્મનું સાંકર્ય પ્રાપ્ત થતું હોવાથી ચરમદુઃખત્વધર્મને જાતિ સ્વીકારી શકાય નહિ.

પૂર્વમાં તત્શરીરપ્રયોજ્ય એવી ચૈત્રત્વજાતિની સાથે ચરમદુઃખત્વધર્મનું સાંકર્ય બતાવીને દુઃખત્વવ્યાપ્ત એવી ચરમદુઃખત્વજાતિ સ્વીકારી શકાય નહિ તેમ ગ્રંથકારશ્રીએ સ્થાપન કર્યું, અને ત્યાં જે સાંકર્ય દોષ આવ્યો તેના નિવારણ માટે નૈયાયિકો કહે કે મૈત્રીયચરમદુઃખમાં રહેલા એવા ચરમદુઃખત્વને ગ્રહણ કરીને તેમ સાંકર્ય દોષ આપ્યો, તે દોષના નિવારણ માટે અમે એક જ અધિકરણમાં રહેલી એવી તત્શરીરપ્રયોજ્ય=ચૈત્રશરીરપ્રયોજ્ય જાતિની વ્યાપ્ત એવી ચૈત્રના ચરમસુખ-દુઃખમાં રહેલી એવી ભિન્ન જ ચરમત્વજાતિને સ્વીકારીશું, તેથી મૈત્રના ચરમદુઃખને ગ્રહણ કરીને આવતો સાંકર્યદોષ અમને પ્રાપ્ત થશે નહિ. તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

નૈયાયિકો ચૈત્રશરીરપ્રયોજયજાતિની વ્યાપ્ય ચૈત્રના ચરમસુખ-દુઃખાદિમાં રહેલી ભિન્ન જ ચરમત્વજાતિ સ્વીકારે, તો તેમાં પણ સાંકર્યદોષ બતાવીને ગ્રંથકારશ્રી દ્વારા તેનું નિરાકરણ :-

ચૈત્રશરીરથી પ્રયોજ્ય એવી ચૈત્રત્વજાતિની વ્યાપ્ય એવી ચૈત્રમાં વર્તતા ચરમસુખદુઃખાદિનિષ્ઠ એવી ભિન્ન જ ચરમત્વજાતિને સ્વીકારવામાં સુખત્વાદિની સાથે સાંકર્યની પ્રાપ્તિ છે, માટે ચરમત્વજાતિ સ્વીકારી શકાય નહિ.

આ કથનને ચિત્ર દ્વારા સમજાવે તે આ રીતે --

ચૈત્રના સુખ-દુઃખનો જીવનકાળ

(૧)

(૨)

(૩)

ચૈત્રનું અચરમસુખ-દુઃખ	ચૈત્રનું ચરમસુખ	ચૈત્રનું ચરમદુઃખ
-----------------------	-----------------	------------------

સુખત્વજાતિ-દુઃખત્વજાતિ સુખત્વજાતિ અને ચરમત્વ ચરમત્વ

(૧) ચૈત્રના અચરમસુખ-દુઃખમાં રહેનારી સુખત્વજાતિ અને દુઃખત્વજાતિ.

(૨) ચૈત્રના ચરમસુખમાં રહેનાર સુખત્વજાતિ અને ચરમત્વધર્મ.

(૩) ચૈત્રના ચરમદુઃખમાં રહેનાર ચરમત્વ ધર્મ

નંબર-૧માં ચૈત્રના અચરમસુખમાં અને અચરમદુઃખમાં રહેનારી સુખત્વજાતિ છે અને દુઃખત્વજાતિ છે.

નંબર-૩માં ચૈત્રના ચરમદુઃખમાં રહેનાર ચરમત્વધર્મ છે.

નંબર-૨માં ચૈત્રના ચરમસુખમાં રહેનારી સુખત્વજાતિ છે અને ચરમત્વ ધર્મ છે.

આ રીતે નંબર-૧ અને નંબર-૩ રૂપ ભિન્નાધિકરણમાં રહેલ સુખત્વજાતિ અને ચરમત્વજાતિની નંબર-૨ રૂપ=ચૈત્રના ચરમસુખરૂપ એક અધિકરણમાં પ્રાપ્તિ હોવાથી ચરમત્વને જાતિ તરીકે સ્વીકારી શકાય નહિ, એમ ગ્રંથકારશ્રીનો આશય છે.

નોંધ :-

સુખત્વાદિ માં આદિ થી દુઃખત્વ ને લઈને પણ સાંકર્ય આપી શકાશે.

વિશેષાર્થ :-

નૈયાયિકો ચરમદુઃખત્વને તત્ત્વજ્ઞાનજન્યતાવચ્છેદક જાતિ સ્વીકારીને તત્ત્વજ્ઞાનથી ચરમદુઃખ માટે યત્ન થાય છે, તેમ સ્થાપન કરે છે. વળી નૈયાયિકો સાંકર્યદોષને સ્વીકારે છે. તેમના સાંકર્યદોષના નિયમને ગ્રહણ કરીને ગ્રંથકારશ્રીએ કહ્યું કે ચરમદુઃખત્વને તત્ત્વજ્ઞાનજન્યતાવચ્છેદક જાતિ સ્વીકારી શકાય નહિ. તેથી તત્ત્વજ્ઞાનથી કોઈ પુરુષ ચરમદુઃખ માટે યત્ન કરે તેમ સ્વીકારવામાં આવે, અને ચરમદુઃખ ઉત્પન્ન થવાથી ઉત્તરમાં ક્લેશનો નાશ થાય છે તેમ સ્થાપન કરવામાં આવે, તોપણ ચરમદુઃખત્વજાતિ સિદ્ધ નહિ થવાથી જેમ દંડત્વેન ઘટત્વેન કાર્ય-કારણભાવ સ્વીકારાય છે, તેમ ચરમદુઃખત્વેન તત્ત્વજ્ઞાનત્વેન કાર્ય-કારણભાવ સ્વીકારી શકાય નહિ; પરંતુ તે તે પુરુષના તત્ત્વજ્ઞાનથી તે તે ચરમદુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ માનવું પડે પણ ચરમદુઃખત્વેન તત્ત્વજ્ઞાનત્વેન સામાન્ય કાર્ય-કારણભાવ સિદ્ધ થાય નહિ. માટે તે તે ચરમદુઃખ પ્રત્યે તે તે તત્ત્વજ્ઞાન કારણ છે તેમ માનવું પડે તેથી અનંતકાર્ય કારણ સ્વીકારવારૂપ ગૌરવ દોષ પ્રાપ્ત થાય.

ઉત્થાન :-

પૂર્વમાં ગ્રંથકારશ્રીએ સ્થાપન કર્યું કે તત્ત્વજ્ઞાનજન્યતાવચ્છેદક ચરમદુઃખને નૈયાયિકો સ્વીકારે છે, પરંતુ ચરમદુઃખત્વ એ દુઃખત્વવ્યાપ્ત જાતિ તરીકે સિદ્ધ થતી નથી; કેમ કે તત્ત્વજ્ઞાનપ્રયોજ્ય એવી જાતિથી સાંકર્યદોષ આવે છે. તેથી હવે નૈયાયિકો અન્ય પ્રકારનું ચરમત્વ સ્વીકારીને તેવું ચરમત્વ તત્ત્વજ્ઞાનજન્યતાવચ્છેદક છે તેમ કહે છે. તેનું નિરાકરણ કરવા અર્થે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

ટીકાર્થ :-

અન્યત્ ઉપપત્તેઃ, અન્ય=સમાનાધિકરણ દુઃખપ્રાગભાવ અસમાન-કાલીનત્વરૂપ ચરમત્વ, અર્થવાળું નથી=તત્ત્વજ્ઞાનજન્યતાવચ્છેદક નથી; કેમ કે અર્થરૂપ જ સમાજથી=કાર્યરૂપ જ સમૂહથી, તેની ઉપપત્તિ છે=સમાનાધિકરણ દુઃખપ્રાગભાવ અસમાનકાલીનત્વરૂપ ચરમત્વની ઉપપત્તિ છે.

નીલઘટમાં નીલરૂપ અને ઘટ એમ બે કાર્યો છે તેથી નીલઘટરૂપ કાર્ય ગ્રહણ કરીને નીલઘટત્વને કાર્યતાવચ્છેદક સ્વીકારાતું નથી, આમ છતાં કોઈ નીલઘટમાં રહેલ નીલઘટત્વને કાર્યતાવચ્છેદક સ્વીકારે, તેમ બે કાર્યોના સમુદાયથી ઉત્પન્ન થયેલા એવા સમાનાધિકરણ દુઃખપ્રાગભાવ અસમાન-કાલીનત્વરૂપ

ચરમત્વને કાર્યતાવચ્છેદક સ્વીકારવામાં આવે તો શું દોષ પ્રાપ્ત થાય ? તે બતાવતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે --

કાર્યવૃત્તિ તથાત્વપ્રસન્નગાત્, કાર્યમાં રહેનારા યાવદ્ ધર્મોને કાર્યતાવચ્છેદક સ્વીકારાયે છતે ચૈત્રાવલોકિત-મૈત્રનિર્મિત ઘટત્વાદિના પાણ તથાપણાનો પ્રસંગ છે=ચૈત્રાવલોકિત-મૈત્રનિર્મિત ઘટત્વાદિને કાર્યતાવચ્છેદક સ્વીકારવાનો પ્રસંગ છે.

તથા ચ ઇતિ દિક્ ॥ અને તે રીતે=કાર્યવૃત્તિ યાવદ્ ધર્મોને કાર્યતાવચ્છેદક સ્વીકારવામાં આવે તો નિયતિતત્ત્વના આશ્રયણની આપત્તિ છે=નિયતકાર્ય પ્રત્યે નિયત સામગ્રી કારણ છે, એ પ્રકારના નિયતિતત્ત્વના સ્વીકારની આપત્તિ છે, એ પ્રમાણે દિશાસૂચન છે. ॥૨૯॥

ભાવાર્થ :-

નૈયાયિકો સાંકર્થદોષના નિરાકરણ માટે સમાનાધિકરણ દુઃખપ્રાગ-ભાવાસમાનકાલીનત્વરૂપ ચરમત્વ સ્વીકારે તો તેનું ગ્રંથકારશ્રી દ્વારા નિરાકરણ :-

નૈયાયિકો ચરમદુઃખત્વને તત્ત્વજ્ઞાનજન્યતાવચ્છેદક સ્વીકારે છે, તેમાં ગ્રંથકારશ્રીએ દોષ આપ્યો કે ચરમત્વ એ દુઃખત્વવ્યાપ્તજાતિ નથી. તેથી નૈયાયિકો ચરમત્વને અન્ય પ્રકારે બતાવતાં કહે છે --

એક પુરુષરૂપ અધિકરણમાં દુઃખનો પ્રાગભાવ હોય તેના અસમાનકાળવાળું જે દુઃખ હોય તે દુઃખમાં ચરમદુઃખત્વ છે, અને તેવું ચરમદુઃખત્વ સ્વીકારીને તેને અમે તત્ત્વજ્ઞાનજન્યતાવચ્છેદક સ્વીકારીશું.

નૈયાયિકનો આશય એ છે કે દરેક સંસારી જીવમાં દુઃખો વર્તે છે અને તે દુઃખો ઉત્તરક્ષણમાં નાશ પામે છે; તોપણ ઉત્તરક્ષણમાં જે બીજું દુઃખ આવવાનું છે તે દુઃખનો પ્રાગભાવ તે જીવમાં તે વખતે વર્તે છે. તેથી વર્તમાનમાં સંસારીજીવોમાં જે દુઃખો વર્તે છે તે દુઃખો ભવિષ્યમાં થનારાં દુઃખોના પ્રાગભાવના સમાનકાલીન છે, પરંતુ તે દુઃખો પ્રાગભાવના અસમાનકાલીન નથી.

હવે કોઈ પુરુષ સાધના કરીને છેલ્લા દુઃખને પ્રાપ્ત કરે તો તેનામાં જે દુઃખ છે તે ચરમદુઃખ છે ત્યારપછી દુઃખ નથી. તેથી તે ચરમદુઃખ દુઃખના પ્રાગભાવના

અસમાનકાલીન છે; કેમ કે હવે પછી દુઃખ તે જીવને પ્રાપ્ત થશે નહીં તેથી ભાવિના દુઃખનો પ્રાગભાવ ચરમદુઃખમાં હોઈ શકે નહીં, અને દુઃખના પ્રાગભાવના અસમાનકાલીનત્વરૂપ દુઃખત્વ જ ચરમત્વ છે, અને તે તત્ત્વજ્ઞાનજન્યતાવચ્છેદક છે.

આમ કહીને નૈયાયિકને એ સ્થાપન કરવું છે કે જે પુરુષને તત્ત્વજ્ઞાન થયું છે કે સંસાર દેહાદિના સંયોગરૂપ છે, તેથી દુઃખરૂપ છે, અને આ દુઃખ આવ્યા પછી નાશ પામે છે તોપણ ઉત્તર ઉત્તરમાં દુઃખની પરંપરા ચાલે છે, માટે જે દુઃખના ઉત્તરમાં દુઃખ ન હોય તેવા દુઃખમાં યત્ન કરવાથી દુઃખનો સદા નાશ થાય; અને તેવા દુઃખમાં રહેલું ચરમદુઃખત્વ એટલે એક પુરુષરૂપ અધિકરણમાં દુઃખના પ્રાગભાવનું અસમાનકાલીન એવું જે દુઃખ છે તે ચરમદુઃખ છે, અને તે ચરમદુઃખમાં રહેલ દુઃખના પ્રાગભાવના અસમાનકાલીનત્વરૂપ ચરમત્વ છે, અને તેવા ચરમદુઃખત્વને અમે તત્ત્વજ્ઞાનજન્યતાવચ્છેદક સ્વીકારીશું. માટે કોઈ દોષ નથી. તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે —

નૈયાયિકે સ્વીકારેલું આવું ચરમત્વ અર્થવાળું નથી અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનજન્યતાવચ્છેદક નથી.

કેમ અર્થવાળું નથી ? તેમાં ગ્રંથકારશ્રી યુક્તિ આપે છે —

બે કાર્યરૂપ અર્થના સમૂહથી તેવા દુઃખની ઉપપત્તિ છે, તેથી તેને કાર્યતાવચ્છેદક સ્વીકારી શકાય નહિ.

ગ્રંથકારશ્રીનો આશય એ છે કે ઘટત્વેન-દંડત્વેન કાર્ય-કારણભાવ સ્વીકારી શકાય છે. તેથી દંડથી થયેલા ઘટરૂપ કાર્યનો અવચ્છેદક ઘટત્વ કહેવાય છે; પરંતુ કોઈ પુરુષે નીલઘટ ઉત્પન્ન કર્યો તે નીલઘટમાં રહેલું નીલઘટત્વ કાર્યતાવચ્છેદક સ્વીકારી શકાતું નથી; કેમ કે નીલઘટની નિષ્પત્તિ બે કારણ સામગ્રીથી થયેલી છે. તે આ રીતે—

ઘટની સામગ્રીથી ઘટ નિર્માણ થયું, અને ઘટની સામગ્રીરૂપ માટીમાં નીલવર્ણ નાંખવામાં આવ્યા તેથી તે સામગ્રીથી નીલઘટ નિર્માણ થયો. માટે નીલઘટ, નીલની સામગ્રીથી અને ઘટની સામગ્રીથી નિર્માણ થયેલો હોવાને કારણે અર્થસમાજથી સિદ્ધ થયેલો છે તેથી નીલઘટમાં વર્તતા નીલઘટત્વને કાર્યતાવચ્છેદક સ્વીકારીને નીલઘટત્વાવચ્છિન્નકાર્યતા પ્રસ્તુત કારણસામગ્રીમાં

છે; એમ કહી શકાય નહિ પરંતુ ઘટ અને ઘટની સામગ્રી વચ્ચે કાર્ય-કારણભાવ સ્વીકારાય છે, અને નીલ-પીતાદિની સામગ્રીથી નીલ-પીતાદિ વર્ણવાળો ઘટ થાય છે, તેમ સ્વીકારાય છે.

તેમ પ્રસ્તુતમાં નૈયાયિકે કરેલું ચરમદ્વુઃખત્વનું લક્ષણ બે કારણ સામગ્રીથી નિર્માણ થયેલું હોવાથી કાર્યતાવચ્છેદક બની શકે નહિ, એ પ્રકારનો ગ્રંથકારશ્રીનો આશય છે.

પ્રસ્તુતમાં નૈયાયિકે કહેલું ચરમત્વ અર્થસમાજથી આ રીતે સિદ્ધ છે -

કોઈ પુરુષને તત્ત્વજ્ઞાન થાય તો તે પુરુષ તે બોધથી દ્વુઃખના ઉચ્છેદ માટે દ્વુઃખના ઉચ્છેદના ઉપાયમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને તે ઉપાયના સેવનથી દ્વુઃખનો ઉચ્છેદ થાય છે. અને દ્વુઃખની પ્રાપ્તિ દ્વુઃખના આપાદક કર્મોથી થાય છે, અને ચરમકાળમાં જે ચરમદ્વુઃખ પ્રાપ્ત થયું, તે દ્વુઃખનાં આપાદક કર્મોથી પ્રાપ્ત થયું, અને તે સાધક પુરુષે દ્વુઃખના ઉચ્છેદના ઉપાયમાં પ્રયત્ન કર્યો, તેથી તે પ્રયત્નથી જ્યારે દ્વુઃખનો ઉચ્છેદ થશે તેની પૂર્વના દ્વુઃખમાં દ્વુઃખના પ્રાગભાવનો અભાવ પ્રાપ્ત થશે. તેથી તે પુરુષના પ્રયત્નથી થયેલા દ્વુઃખના ઉચ્છેદના યત્નથી ચરમદ્વુઃખમાં દ્વુઃખના પ્રાગભાવનો અભાવ પ્રાપ્ત થયો, અને તે દ્વુઃખના પ્રાગભાવના અભાવકાલીન ચરમદ્વુઃખ દ્વુઃખની આપાદકસામગ્રીથી થયું. તેથી બે કારણસામગ્રીથી ઉત્પન્ન થયેલ દ્વુઃખના પ્રાગભાવના અસમાનકાલીન ચરમદ્વુઃખત્વ તે પુરુષમાં પ્રાપ્ત થયું. માટે તેવું ચરમદ્વુઃખત્વ તત્ત્વજ્ઞાનજન્યતાવચ્છેદક સ્વીકારી શકાય નહિ.

વસ્તુતઃ બે કાર્યની કારણસામગ્રીથી થતા બે કાર્યને એક કાર્ય સ્વીકારીને કાર્ય-કારણભાવ સ્વીકારી શકાય નહીં અર્થાત્ દ્વુઃખના પ્રાગભાવનો ઉચ્છેદ દ્વુઃખના ઉપાયોના=ભાવિમાં દ્વુઃખ પ્રાપ્ત કરાવે એવા દ્વુઃખના ઉપાયોના, સેવનના અત્યંત ઉચ્છેદથી પ્રાપ્ત થાય છે, અને ચરમદ્વુઃખ દ્વુઃખઆપાદક સામગ્રીથી થાય છે. આ રીતે બે કારણસામગ્રીથી થતા બે કાર્યને એક કાર્ય સ્વીકારીને તે કાર્ય તત્ત્વજ્ઞાનથી જન્ય છે તેમ સ્વીકારી શકાય નહીં.

જેમ કોઈ તીર્થંકર સિદ્ધ થાય છે તે તીર્થંકરસિદ્ધત્વરૂપ એક કાર્ય નથી, તેથી તીર્થંકરસિદ્ધરૂપ કાર્ય પ્રત્યે કોણ કારણ છે ? તે પ્રકારની કાર્ય-કારણભાવની

વ્યવસ્થા નથી; પરંતુ સિદ્ધ પ્રત્યે કોણ કારણ છે ? તેવી કાર્ય-કારણભાવની વ્યવસ્થા છે. આથી જે જીવો કર્મબંધના કારણીભૂત મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગનો અભાવ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે શૈલેશીઅવસ્થામાં કર્મબંધના કારણનો અભાવ પ્રાપ્ત કરે છે, અને વિદ્યમાન શેષ કર્મોનો શૈલેશી અવસ્થામાં નાશ કરે છે. તેથી કર્મબંધના કારણના અભાવરૂપ સર્વસંવર અને સર્વકર્મના ક્ષયરૂપ નિર્જરાને મોક્ષ પ્રત્યે કારણ સ્વીકારાય છે, અને તીર્થંકર જેઓ થાય છે તેઓ પૂર્વમાં બંધાયેલા તીર્થંકરનામકર્મને કારણે તીર્થંકર થાય છે. માટે તીર્થંકરનામકર્મરૂપ સામગ્રીથી તીર્થંકરરૂપ કાર્ય થયું, અને સિદ્ધાવસ્થાની સામગ્રીથી સિદ્ધરૂપ કાર્ય થયું. માટે તીર્થંકરસિદ્ધત્વ જેમ કાર્યતાવચ્છેદક નથી, તેમ બે કારણ સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થયેલ સમાનાધિકરણદુઃખપ્રાગભાવ અસમાનકાલીનત્વરૂપ ચરમદુઃખત્વને તત્ત્વજ્ઞાનજન્યતાવચ્છેદક સ્વીકારી શકાય નહિ.

વળી ચરમદુઃખત્વને તત્ત્વજ્ઞાનજન્યતાવચ્છેદક સ્વીકારવા માટે નૈયાયિક કહે કે કાર્યવૃત્તિયાવદ્ધર્મો કાર્યતાવચ્છેદક છે, તેથી તત્ત્વજ્ઞાનથી થતા દુઃખપ્રાગભાવ અસમાનકાલીન જે ચરમદુઃખત્વ છે, તેને કાર્યતાવચ્છેદક સ્વીકારી શકાશે; કેમ કે તત્ત્વજ્ઞાનથી જન્ય ચરમદુઃખકાળમાં દુઃખનો પ્રાગભાવત્વ પ્રાપ્ત થવો તે પણ કાર્યતાવચ્છેદક છે અને ચરમદુઃખકાળમાં જે દુઃખત્વ છે તે પણ કાર્યતાવચ્છેદક છે, તેથી દુઃખના પ્રાગભાવ વિશિષ્ટ દુઃખમાં વર્તતા દુઃખના પ્રાગભાવત્વને અને દુઃખત્વને કાર્યતાવચ્છેદક સ્વીકારીને તે કાર્ય પ્રત્યે તત્ત્વજ્ઞાન કારણ છે તેમ સ્વીકારવામાં કોઈ વિરોધ થશે નહીં. તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

કાર્યવૃત્તિ યાવદ્ધર્મોને કાર્યતાવચ્છેદક સ્વીકારવામાં નિયતિતત્ત્વના આશ્રયણની નૈયાયિકને આપતિ :-

કાર્યવૃત્તિ યાવદ્ધર્મોને કાર્યતાવચ્છેદક સ્વીકારવામાં આવે તો=કાર્યમાં વર્તતા બધા ધર્મોને કાર્યતાના અવચ્છેદક સ્વીકારવામાં આવે તો, કોઈ ઘટ મૈત્રે નિર્માણ કરેલ હોય અને ચૈત્રે તે ઘટ જોયેલ હોય, અને ઘટ ખરીદનાર પૂછે કે ચૈત્રાવલોકિત ઘટ કયો છે ? તો તે ઘટ મૈત્ર બતાવે કે આ ઘટ ચૈત્રાવલોકિત છે. તેથી તે ઘટમાં ચૈત્રાવલોકિત મૈત્રનિર્મિત ઘટત્વધર્મ છે. તેવા ઘટત્વધર્મને કાર્યતાવચ્છેદક સ્વીકારીને તેનાથી નિરૂપિત કારણતા જે દંડાદિ સામગ્રીમાં છે, તે વચ્ચે કાર્ય-

કારણભાવ સ્વીકારવાનો પ્રસંગ આવે, અને તેમ સ્વીકારવામાં આવે તો નિયતિતત્વના આશ્રયણની આપત્તિ આવે અર્થાત્ ચૈત્રાવલોકિત મૈત્રનિર્મિત ઘટ પ્રત્યે આ પ્રસ્તુત સામગ્રી કારણ છે, અને માણવકાવલોકિત મૈત્રનિર્મિત ઘટ પ્રત્યે આ અન્ય પ્રસ્તુત સામગ્રી કારણ છે, તેમ ભિન્ન ભિન્ન ઘટ પ્રત્યે તે તે સામગ્રી કારણ છે તેમ નિયત કાર્ય-કારણભાવ સ્વીકારવાની આપત્તિ આવે.

વસ્તુતઃ ઘટ સામાન્ય પ્રત્યે દંડાદિ સામગ્રી કારણ છે, અને તેમ સ્વીકારીને ઘટના અર્થીની ઘટની કારણસામગ્રીમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેને બદલે ચૈત્રાવલોકિત મૈત્રનિર્મિત તે તે ઘટ પ્રત્યે તે તે કારણસામગ્રી કારણ છે, તેવો વ્યવહાર સ્વીકારવાની આપત્તિ નૈયાયિકને આવે. માટે ચરમદ્વુઃખત્વને તત્ત્વજ્ઞાનજન્યતા-વચ્ચેદક સ્વીકારી શકાય નહિ, એ પ્રકારનો ગ્રંથકારશ્રીનો આશય છે. ॥૨૯॥

અવતરણિકા :-

અન્યમતદૂષણેન નિર્વ્યૂઠં સ્વમતમુપન્યસ્યત્રાહ -

અવતરણિકાર્થ :-

અન્યમતોના દૂષણથી નિર્વાહ પામેલ સ્વમતનો ઉપન્યાસ કરતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

ભાવાર્થ :-

શ્લોક-૧માં ગ્રંથકારશ્રીએ કર્મરૂપ ક્લેશના હાનનો ઉપાય સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન છે તેમ સ્થાપન કર્યું. ત્યાં તત્ત્વજિજ્ઞાસુઓને શંકા થાય કે (૧) જૈનદર્શનકાર ક્લેશનાશનો ઉપાય સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયા સ્વીકારે છે, (૨) સર્વથા તર્કવાદી બૌદ્ધદર્શનકાર ક્લેશનાશનો ઉપાય નૈરાત્મ્યદર્શન સ્વીકારે છે, (૩) પાતંજલદર્શનકાર ક્લેશનાશનો ઉપાય અનુપપ્લવવાળી વિવેકખ્યાતિ સ્વીકારે છે, (૪) વળી નૈયાયિક ક્લેશનાશનો ઉપાય ચરમદ્વુઃખની ઉત્પત્તિને અનુકૂળ વ્યાપાર સ્વીકારે છે, તો ખરેખર ક્લેશનાશનો ઉપાય શું છે ? તેથી ગ્રંથકારશ્રીએ અન્ય સર્વમતોનો ઉપન્યાસ કરીને તેમને દૂષણ આપ્યાં તે સર્વ દૂષણોથી નિર્વાહને પામેલો એવો જૈનમત છે; અર્થાત્ સર્વમતોમાં દૂષણ જણાવવાથી વિચારક એવા તત્ત્વજિજ્ઞાસુને નિર્ણય થાય કે આ જ જૈનદર્શનનો

મત સત્ય છે. તેથી અન્યમતના દૂષણથી નિર્વાહ પામેલા એવા જૈનદર્શનના મતને ઉપન્યાસ કરતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે --

શ્લોક :-

સુખમુદ્દિશ્ય તદ્ દુઃખનિવૃત્ત્યા નાન્તરીયકમ્ ।

પ્રક્ષયઃ કર્મણામુક્તો યુક્તો જ્ઞાનક્રિયાઽધ્વના ॥૩૦॥

અન્યથાર્થ :-

તત્=તે કારણથી=શ્લોક-૧થી શ્લોક-૨૯ સુધી બતાવ્યું એ પ્રમાણે જૈનદર્શનથી અન્ય સર્વ મતોમાં દૂષણની પ્રાપ્તિ છે તે કારણથી, દુઃખનિવૃત્ત્યા=દુઃખનિવૃત્તિની સાથે નાન્તરીયકમ્=અધિનાભાવી એવા સુખમ્=સુખને ઉદ્દેશ્ય=ઉદ્દેશીને જ્ઞાનક્રિયાધ્વના=જ્ઞાન-ક્રિયારૂપમાર્ગથી કર્મણાં=કર્મોનો પ્રક્ષયઃ=પ્રકૃષ્ટ ક્ષય યુક્તો=યુક્ત ઉક્તઃ=કહેવાયેલો છે.

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી=શ્લોક-૧થી શ્લોક-૨૯ સુધી બતાવ્યું એ પ્રમાણે જૈનદર્શનથી અન્ય સર્વ મતોમાં દૂષણની પ્રાપ્તિ છે તે કારણથી, દુઃખનિવૃત્તિની સાથે અધિનાભાવી એવા સુખને ઉદ્દેશીને જ્ઞાન-ક્રિયારૂપમાર્ગથી કર્મોનો પ્રકૃષ્ટ ક્ષય યુક્ત કહેવાયેલો છે.

ટીકા :-

સુખમિતિ-તત્=તસ્માત્, દુઃખનિવૃત્ત્યા નાન્તરીયકં=વ્યાપ્તં, સુખમુદ્દિશ્ય કર્મણાં=જ્ઞાનાવરણાદીનાં, પ્રક્ષયો જ્ઞાનક્રિયાઽધ્વના યુક્ત ઉક્તઃ ॥૩૦॥

ટીકાર્થ :-

તત્ ઉક્તઃ ॥ તે કારણથી=શ્લોક-૧થી શ્લોક-૨૯ સુધી બતાવ્યું એ પ્રમાણે જૈનદર્શનથી અન્ય સર્વમતોમાં દૂષણની પ્રાપ્તિ છે તે કારણથી, દુઃખની નિવૃત્તિની સાથે નાન્તરીયક=અધિનાભાવી એવા=વ્યાપ્ત એવા, સુખને ઉદ્દેશીને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનો જ્ઞાનક્રિયારૂપી માર્ગથી પ્રકૃષ્ટ ક્ષય યુક્ત કહેવાયો છે. ॥૩૦॥

ભાવાર્થ :-

દુઃખની નિવૃત્તિની સાથે અવિનાભાવી એવા સુખને ઉદેશીને જ્ઞાનક્રિયારૂપ માર્ગથી કર્મોનો પ્રફુલ્લ ક્ષય :-

અત્યારસુધી ગ્રંથકારશ્રીએ ક્લેશનાશના ઉપાયો અન્ય અન્ય મતાનુસાર બતાવીને તે સર્વમાં દોષોનું ઉદ્ભાવન કર્યું. તેમાં નૈયાયિકો મોક્ષને દુઃખાભાવરૂપ સ્વીકારે છે અને તેનો ઉપાય ચરમદુઃખની પ્રાપ્તિ સ્વીકારે છે તે સંગત નથી તેમ ગ્રંથકારશ્રીએ સ્થાપન કર્યું. તેથી એ ફલિત થયું કે જીવોની સુખ અર્થે પ્રવૃત્તિ હોય છે માત્ર દુઃખનિવૃત્તિ અર્થે નહિ.

મોક્ષ પૂર્ણસુખરૂપ છે અને તે મોક્ષનું સુખ સંસારના દુઃખની નિવૃત્તિ સાથે અવિનાભાવરૂપ છે. તેથી સંસારના દુઃખની નિવૃત્તિની સાથે અવિનાભાવી એવા આત્મિક સુખને ઉદેશીને યોગીઓ કર્મક્ષય માટે પ્રયત્ન કરે છે, અને કર્મક્ષયનો ઉપાય સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયા છે. તેથી સર્વજ્ઞના વચનાનુસાર સમ્યગ્ બોધ કરીને કર્મબંધના કારણ એવા મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગના ઉચ્છેદ માટે કમસર યત્ન કરવામાં આવે, તો તે ક્રિયાથી જ્ઞાનાવરણાદિ આઠે કર્મોનો નાશ થાય છે; અને કર્મને કારણે સંસારના પરિભ્રમણનાં જે દુઃખોની પ્રાપ્તિ થતી હતી તેની નિવૃત્તિ થાય છે, અને દુઃખોની નિવૃત્તિની સાથે અવિનાભાવી એવી સુખમય ચેતના સિદ્ધાવસ્થામાં પ્રગટ થાય છે. તેથી શ્લોક-૧માં ગ્રંથકારશ્રીએ કહેલ કે સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન ક્લેશનાશનો ઉપાય છે, તે કથન યુક્ત છે. ॥૩૦॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૩૦માં કહ્યું કે જ્ઞાન અને ક્રિયા દ્વારા કર્મોનો ક્ષય યુક્ત કહેવાયો છે. ત્યાં પ્રશ્ન થાય કે ક્લેશનાશના ઉપાયની વિચારણામાં જ્ઞાન અને ક્રિયા દ્વારા ક્લેશનાશ યુક્ત છે એમ ન કહેતાં જ્ઞાન અને ક્રિયા દ્વારા કર્મોનો નાશયુક્ત છે, એમ કેમ કહ્યું ? તેથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

શ્લોક :-

ક્લેશાઃ પાપાનિ કર્માણિ બહુભેદાનિ નો મતે ।

યોગદેવ ક્ષયસ્તેષાં ન ભોગાદનવસ્થિતેઃ ॥૩૧॥

અન્યથાર્થ :-

નો મતે=અમારા મતે ક્લેશાઃ=ક્લેશો બહુભેદાનિ=બહુભેદવાળાં પાપાનિ કર્માણિ=પાપ કર્મો છે. તેષાં=તેઓનો અર્થાત્ પાપકર્મોનો ક્ષયઃ=ક્ષય યોગાદેવ=યોગથી જ છે, ભોગાદ્ ન=ભોગથી નથી; અનવસ્થિતેઃ=કેમ કે અનવસ્થિતિ છે અર્થાત્ ભોગથી કર્મક્ષય સ્વીકારવામાં અનવસ્થા દોષ છે. ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ :-

અમારા મતે ક્લેશો બહુભેદવાળાં પાપકર્મો છે. પાપકર્મોનો ક્ષય યોગથી જ છે ભોગથી નથી; કેમ કે અનવસ્થિતિ=અનવસ્થાદોષ છે. ॥૩૧॥

ટીકા :-

ક્લેશા इति-નો=ऽસ્માકં મતે, પાપાન્યશુભવિપાકાનિ બહુભેદાનિ વિચિત્રાણિ કર્માણિ જ્ઞાનાવરણીયાદીનિ ક્લેશા ઉચ્યન્તે, અતઃ કર્મક્ષય એવ ક્લેશહાનિરિતિ ભાવઃ । નનુ- “નાભુક્તં ક્ષીયતે કર્મ, કલ્પકોટિશતૈરપિ । અવશ્યમેવ ભોક્તવ્યં, કૃતં કર્મ શુભાશુભમ્” ॥૧૧॥ इति વચનાદ્ ભોગાદેવ કર્મણાં ક્ષયે તસ્યાપ્યપુરુષાર્થ-ત્વમનિવારિતમેવેત્યત આહ-યોગાદેવ જ્ઞાનક્રિયાસમુચ્ચયલક્ષણાત્ ક્ષયઃ તેષાં નાનાભવાર્જિતાનાં પ્રચિતાનાં, ન ભોગાત્, અનવસ્થિતેઃ=ભોગજનિતકર્માન્તરસ્યાપિ ભોગનાશ્યત્વાદનવસ્થાનાત્ ।

ટીકાર્થ :-

નોऽસ્માકં ભાવઃ । અમારા મતે અશુભ વિપાકવાળાં પાપો બહુભેદવાળાં=વિચિત્ર પ્રકારનાં જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મો ક્લેશો કહેવાય છે. આથી કર્મક્ષય જ ક્લેશની હાનિ છે, એ પ્રકારનો ભાવ છે,

નનુ આહ - નનુથી કોઈ શંકા કરે છે કે “નહિ ભોગવાયેલું કર્મ ક્ષય પામતું નથી, અને કરાયેલું શુભાશુભ કર્મ સેંકડો કોડ કલ્પો વડે પણ અવશ્ય જ ભોગવવા યોગ્ય છે” એ પ્રકારના વચનથી ભોગથી જ કર્મોનો ક્ષય હોતે છે તેવું પણ=કર્મક્ષયનું પણ, અપુરુષાર્થપણું અનિવારિત જ છે. એથી કહે છે -

યોગાદેવ અનવસ્થાનાત્ । જ્ઞાન-ક્રિયાના સમુચ્ચયસ્વરૂપ યોગથી જ અનેક ભવોમાં અર્જન કરાયેલાં અને એકઠાં થયેલાં એવાં તેઓનો=કર્મોનો, ક્ષય છે, ભોગથી નહિ; કેમ કે અનવસ્થિતિ છે=અનવસ્થા દોષની પ્રાપ્તિ છે=ભોગજનિત કર્માતરનું પણ ભોગનાશ્યપણું હોવાથી અનવસ્થાન છે=અનવસ્થા દોષ છે.

❖ તસ્યાપ્યપુરુષાર્થત્વમનિવારિતમેવ - અહીં તસ્યાપિ માં અપિથી એ કહેવું છે કે પૂર્વમાં ગ્રંથકારશ્રીએ સ્થાપન કર્યું તેમ ચરમદુઃખત્વનું તો અપુરુષાર્થપણું અનિવારિત જ છે, પરંતુ કર્મક્ષયનું પણ અપુરુષાર્થપણું અનિવારિત જ છે.

❖ ભોગજનિતકર્માન્તરસ્યાપિ - અહીં અપિથી એ કહેવું છે કે ભોગજનિત કર્મો તો ભોગનાશ્ય છે, પરંતુ ભોગજનિત કર્માતર પણ ભોગનાશ્ય હોવાથી અનવસ્થા દોષ છે.

ભાવાર્થ :-

ક્લેશહાનના ઉપાયના પ્રસ્તાવમાં કર્મક્ષયના ઉપાયના કથનનું તાત્પર્ય :-

શ્લોક-૩૦માં કહ્યું કે સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયા દ્વારા કર્મોનો ક્ષય યુક્ત કહેવાયો છે. ત્યાં પ્રશ્ન થાય કે ક્લેશહાનના ઉપાયનો પ્રસ્તાવ હોવા છતાં કર્મક્ષયના ઉપાયનું કથન ગ્રંથકારશ્રીએ કેમ કર્યું ? તેથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

જૈનદર્શનના મતમાં અશુભ વિપાકવાળાં એવાં જ્ઞાનાવરણીયાદિ અનેક પ્રકારનાં કર્મો ક્લેશો છે તેમ કહેવાયું છે. આથી કર્મોનો ક્ષય ક્લેશની હાનિ છે; માટે જ્ઞાન-ક્રિયા દ્વારા કર્મોનો ક્ષય થાય છે તેનો અર્થ એ પ્રાપ્ત થયો કે જ્ઞાન-ક્રિયા દ્વારા કર્મરૂપ ક્લેશોનો નાશ થાય છે.

આશય એ છે કે આત્મામાં લાગેલા જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદયને કારણે જીવમાં અજ્ઞાન વર્તે છે, અને અજ્ઞાનવશ જીવ સુખના અર્થે બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓ કરીને કર્મોથી બંધાય છે અને ચારગતિની વિડંબણાને પામે છે. માટે જ્ઞાન અને દર્શનનું આવારક કર્મ જીવના સર્વ ક્લેશોનું બીજ હોવાથી જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મને જ ક્લેશ કહેવામાં આવે છે.

વળી મોહનીયકર્મ જીવમાં વિકૃતિ નિષ્પન્ન કરીને જીવને ક્લેશ ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી મોહથી આકુળ થયેલા જીવો બાહ્ય ભોગાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરીને ચાર ગતિઓનું અર્જન કરે છે.

વસ્તુતઃ મોહથી અનાકુળ એવી શુદ્ધ ચેતના જીવ માટે સુખરૂપ હોવા છતાં અજ્ઞાનને કારણે અને મોહને પરવશ જીવો વિડંબણાં પામે છે, માટે મોહનીય કર્મ પણ ક્લેશરૂપ છે.

વળી અંતરાયકર્મ પણ જીવને પોતાના હિતની પ્રવૃત્તિમાં અંતરાય કરીને જીવની વિડંબણા કરે છે, તેથી જીવનું વીર્ય સ્વહિતને બદલે સ્વ અહિતમાં પ્રવર્તે છે. માટે અંતરાયકર્મ પણ જીવની વિડંબણાનું કારણ હોવાથી ક્લેશ કહેવાય છે.

આ રીતે અશુભ વિપાકવાળાં ચારે ઘાતિકર્મો જીવમાં ક્લેશ ઉત્પન્ન કરાવનારાં હોવાથી ક્લેશો કહેવાય છે, અને તે કર્મોનો નાશ થાય તો ક્લેશોનો નાશ થયો કહેવાય છે.

શ્લોકના પૂર્વાર્ધનો અર્થ કર્યા પછી શ્લોકના ઉત્તરાર્ધનું ઉત્થાન કરતાં કહે છે-

“જે કર્મ બંધાયું હોય તે ભોગવ્યા વગર ક્ષય પામતું નથી, અને કરાયેલું શુભાશુભ કર્મ સેંકડો કોટિ વર્ષો પછી પણ અવશ્ય ભોગવવું જ પડે છે.” એ પ્રકારનું શાસ્ત્રવચન હોવાથી ભોગથી જ કર્મોનો ક્ષય છે. માટે પ્રયત્નથી કર્મોનો ક્ષય થાય છે એમ કહી શકાય નહિ; અને કર્મોનો નાશ પ્રયત્નથી ન સ્વીકારીએ અર્થાત્ ભોગથી કર્મનાશ સ્વીકારીએ, તો કર્મના નાશને અપુરુષાર્થરૂપે સ્વીકારવું પડે, અને તેમ સ્વીકારીએ તો શ્લોક-૩૦માં કહ્યું એ પ્રમાણે જ્ઞાન-ક્રિયા દ્વારા કર્મોનો નાશ થાય છે એ વચન સંગત થાય નહિ. આથી શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ યોગથી કર્મોના અત્યંત નાશની યુક્તિ :-

જ્ઞાન-ક્રિયાના સમુચ્ચયરૂપ યોગથી જ કર્મોનો ક્ષય છે, પરંતુ ભોગથી કર્મોનો ક્ષય નથી; કેમ કે જો ભોગથી કર્મોનો ક્ષય સ્વીકારવામાં આવે તો પૂર્વમાં બંધાયેલાં કર્મોને ભોગવવાં પડે, અને તે કર્મોને ભોગવતાં તે ભોગજનિત નવાં કર્મોની પ્રાપ્તિ થશે, અને તે કર્મોનો પણ ભોગથી નાશ સ્વીકારવો પડશે, અને તે કર્મોનો ભોગથી નાશ સ્વીકારવામાં આવે તો તે ભોગકાળમાં ફરી નવાં કર્મો બંધાશે. તેથી સંપૂર્ણ કર્મના નાશની ક્યારેય પ્રાપ્તિ થશે નહિ. માટે અનવસ્થા દોષની પ્રાપ્તિ થશે અર્થાત્ કર્મબંધનો અભાવ પ્રાપ્ત થશે નહિ. માટે

ભોગથી કર્મોનો અત્યંત નાશ થાય છે તેમ સ્વીકારી શકાય નહિ, પરંતુ જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ યોગથી કર્મોનો અત્યંત નાશ થાય છે તેમ સ્વીકારી શકાય.

આશય એ છે કે પૂર્વમાં બંધાયેલાં કર્મો ભોગથી ભોગવાઈને નાશ પામે છે ત્યારે, તે ભોગની પ્રવૃત્તિ દ્વારા અન્ય કર્મો બંધાય છે. માટે ભોગથી કર્મોનો નાશ સ્વીકારવામાં આવે તો કર્મબંધનો સર્વથા અભાવ પ્રાપ્ત થાય નહિ, અને બંધાયેલાં કર્મો ભોગથી નાશ પામતાં જાય અને તે ભોગની પ્રવૃત્તિથી નવાં કર્મો બંધાતાં જાય, આ રીતે કર્મવાળી અવસ્થા જીવને સદા પ્રાપ્ત થાય; પરંતુ કર્મોનો અત્યંત અભાવ ક્યારેય પ્રાપ્ત થાય નહિ. માટે સ્વીકારવું પડે કે બંધાયેલાં કર્મોનો અત્યંત નાશ સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયારૂપ યોગથી થાય છે; ભોગથી થયેલો નાશ એ કર્મોનો અત્યંત નાશ નથી, પરંતુ નવા બંધપૂર્વકનો પૂર્વમાં બંધાયેલાં કર્મોનો નાશ છે.

વિશેષાર્થ :-

જીવની સંશ્લેષવાળી અવસ્થા કર્મબંધનું બીજ છે, અને આત્મામાં રહેલા કર્મબંધના કારણીભૂત સંશ્લેષનો પરિણામ=બાહ્ય પદાર્થો પ્રત્યે સંગ કરવાનો પરિણામ, કઈ રીતે ઉચ્છેદ થઈ શકે તેના ઉપાયનું સમ્યગ્ જ્ઞાન શાસ્ત્રથી કરવામાં આવે, અને તે સમ્યગ્ જ્ઞાનપૂર્વક કર્મબંધના કારણીભૂત સંશ્લેષના પરિણામના ઉચ્છેદ માટે ઉચિત ક્રિયા કરવામાં આવે, તો તે સમ્યગ્ જ્ઞાનથી નિયંત્રિત સમ્યક્ ક્રિયાથી કર્મબંધના કારણીભૂત સંશ્લેષનો ઉચ્છેદ થાય છે; કેમ કે વીતરાગના વચન અનુસાર કરાયેલી સમ્યક્ ક્રિયા અવીતરાગભાવરૂપ સંશ્લેષના પરિણામનો નાશ કરે છે, અને જે સંશ્લેષના પરિણામથી કર્મ બંધાયેલું હતું, તેનાથી વિપરીત એવા સંશ્લેષના અભાવવાળા પરિણામથી તે કર્મ નાશ પામે છે, અને નવા બંધનું કારણ સંશ્લેષ વિદ્યમાન નહિ હોવાથી નવું કર્મ બંધાતું નથી.

કર્મના ઉદયથી ભોગનો પરિણામ થાય છે, અને તે ભોગ કરતી વખતે સંશ્લેષવાળું ચિત્ત હોવાથી નવા કર્મો બંધાય છે. તેથી ભોગથી કર્મોનો નાશ સ્વીકારીએ તો નવા નવા કર્મબંધનો પ્રવાહ સતત પ્રાપ્ત થાય, અને ક્લેશનો ઉચ્છેદ સંભવે નહિ. માટે બંધાયેલું કર્મ ભોગવીને જ ક્ષય પામે છે, એવો નિયમ કર્મના ઉદયની અપેક્ષાએ છે, વિપાકની અપેક્ષાએ નથી, તેથી જે યોગીઓ

સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયાથી કર્મના નાશમાં ઉદ્યમ કરે છે, તેમના યત્નથી કર્મો પ્રદેશોદયરૂપે આવીને ક્ષય પામે છે, પરંતુ ભોગરૂપ પ્રવૃત્તિ કરાવીને ક્ષય પામતા નથી માટે યોગથી કર્મનાશ સ્વીકારવામાં કોઈ દોષ નથી.

ઉત્થાન :-

પૂર્વમાં ગ્રંથકારશ્રીએ સ્થાપન કર્યું કે ભોગથી કર્મનો નાશ સ્વીકારવામાં અનવસ્થા દોષ છે. તેના નિવારણ માટે ભોગથી કર્મના નાશની સંગતિ કરનાર 'નનુ'થી કહે છે.

ટીકા :-

નનુ નિરભિષ્વઙ્ગભોગસ્ય ન કર્માન્તરજનકત્વં, પ્રચિતાનામપિ ચ તેષાં ક્ષયો યોગજાદૃષ્ટાધીનકાયવ્યૂહબલાદુત્પત્યત્યત્ત્વમ્ ઇતિ ચેત્, ન, પ્રાયશ્ચિત્તાદિનાપિ કર્મનાશોપપત્તે: કર્મણાં ભોગેતરનાશ્યત્વસ્યાપિ વ્યવસ્થિતૌ યોગેનાપિ તન્નાશસમ્ભવે કાયવ્યૂહાદિકલ્પને પ્રમાણાભાવાત્, કર્મણાં જ્ઞાનયોગનાશ્યતાયા “જ્ઞાનાગ્નિ: સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન” ઇતિ ભવદાગમેનાપિ સિદ્ધત્વાત્, નરાદિશરીરસત્ત્વે શૂકરાદિશરીરાનુપપત્તે: કાયવ્યૂહાનુપપત્તેર્મનોઽન્તરપ્રવેશાદિકલ્પને ગૌરવાચ્ચ, યે ત્વાહુ: પાતઞ્જલા:-‘અગ્ને: સ્ફુલિઙ્ગાનામિવ કાયવ્યૂહદશાયામેકસ્માદેવ ચિત્તાત્પ્રયોજકાન્નાનાચિત્તાનાં પરિણામોઽસ્મિતામાત્રાદિતિ, તદુક્તં-“નિર્માણ-ચિત્તાન્યસ્મિતામાત્રાત્ [૪-૪] પ્રવૃત્તિભેદે પ્રયોજકં ચિત્તમેકમનેકેષામિતિ” [૪-૫] તેષામપ્યનન્તકાલપ્રચિતાનાં કર્મણાં નાનાશરીરોપભોગનાશ્યત્વકલ્પનં મોહ એવ, તાવદદૃષ્ટાનાં યુગપદ્વૃત્તિલાભસ્યાપ્યનુપપત્તેરિતિ નિરુપક્રમકર્મણામેવ ભોગૈકનાશ્યત્વમાશ્રયણીયમિતિ સર્વમવદાતમ્ ।।૩૧।।

ટીકાર્થ :-

નનુ ઇતિ ચેત્, ન, નિરભિષ્વંગ ભોગનું કર્માન્તરજનકપણું નથી, અને પ્રચિત એવાં પણ તેઓનો=કર્મોનો, ક્ષય યોગથી ઉત્પન્ન થયેલા અદૃષ્ટને આધીન એવા કાયવ્યૂહના બળથી ઉત્પન્ન થશે અર્થાત્ યોગીઓને યોગના સેવનથી ઉત્પન્ન થયેલા વિશિષ્ટ અદૃષ્ટને કારણે અનેક ભવોના કર્મોને ભોગવવા માટે અનેક ભવોનાં કાયોની=શરીરોની રચના કરીને તે કર્મોને

ભોગવી લેશે, તેથી ભોગથી કર્મનો નાશ ઉત્પન્ન થશે, એ પ્રમાણે કોઈ કહે તો તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે એમ ન કહેવું.

પ્રાયશ્ચિત્તાદિના પ્રમાણાભાવાત્, કેમ કે પ્રાયશ્ચિત્તાદિથી પણ કર્મનાશની ઉપપત્તિ હોવાથી કર્મોના ભોગથી ઈતરનાશ્યપણાની પણ વ્યવસ્થિતિ હોતે છતે યોગથી પણ તેના નાશના સંભવમાં=કર્મોના નાશના સંભવમાં, કાયવ્યૂહાદિની કલ્પનામાં પ્રમાણનો અભાવ છે.

આ રીતે કાયવ્યૂહની રચના દ્વારા ભોગથી જ કર્મોનો નાશ માનવો ઉચિત નથી, એમ યુક્તિથી સ્થાપન કર્યું. હવે ભોગથી કર્મોનો નાશ જેઓ સ્વીકારે છે તેમને તેમના શાસ્ત્રવચનથી પણ યોગથી કર્મોનો નાશ થાય છે તે બતાવવા માટે બીજો હેતુ ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

કર્મણાં સિદ્ધત્વાત્, કર્મોના જ્ઞાનયોગનાશ્યપણાનું “હે ! અર્જુન જ્ઞાનાગ્નિ સર્વ કર્મોને ભસ્મસાત્ કરે છે” એ પ્રમાણે તમારા આગમ વડે પણ સિદ્ધપણું છે.

વળી યોગથી કર્મનાશ થાય છે, તેમ યુક્તિથી સ્થાપન કરવા છતાં પૂર્વપક્ષી કહે કે ભોગથી પણ કોઈક યોગીઓને કર્મનો નાશ થાય છે. માટે કાયવ્યૂહની કલ્પના સ્વીકારીને તેનાથી કર્મનાશ થાય છે એમ સ્વીકારવામાં પ્રમાણનો અભાવ છે તેમ કેમ કહી શકાય ? તેથી ત્રીજો હેતુ કહે છે—

નરાદિશરીર અનુપપત્તેઃ, નરાદિશરીરના સત્વમાં=જે યોગીઓ યોગ-સાધના કરે છે તેઓના નરાદિશરીરનું સત્વ હોતે છતે, શૂકરાદિશરીરની અનુપપત્તિ હોવાથી કાયવ્યૂહની અનુપપત્તિ છે.

પૂર્વમાં કહ્યું કે યોગીનું નરાદિશરીર હોતે છતે શૂકરાદિશરીરની અનુપપત્તિ છે; કેમ કે યોગીનું ચિત્ત નરાદિશરીરમાં અને શૂકરાદિશરીરમાં એક સાથે રહી શકે નહિ, માટે કાયવ્યૂહની અનુપપત્તિ છે. ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહે કે યોગી કાયવ્યૂહની રચના કરે છે ત્યારે, શૂકરાદિશરીરમાં મનોઅંતર પ્રવેશ થાય છે. તેથી યોગીનું મન યોગીની કાયામાં રહેશે અને શૂકરાદિ કાયામાં નવા મનનો પ્રવેશ થશે, અને તેના દ્વારા તે શૂકરાદિશરીરથી યોગી શૂકરાદિભોગ્ય કર્મોને ભોગવીને નાશ કરશે. માટે કાયવ્યૂહની રચના દ્વારા સર્વકર્મો ભોગવીને યોગી કર્મોનો નાશ કરી શકે છે, તેમ સ્વીકારી શકાશે. તેના નિરાકરણ માટે ગ્રંથકારશ્રી હેતુ આપે છે -

ટીકાર્થ :-

મનોઽન્તર ગૌરવાચ્ચ, અને મનોઅંતરપ્રવેશાદિની=નવાં નવાં મનોમાં પ્રવેશાદિની કલ્પનામાં ગૌરવ છે.

યે ત્વાહુઃ મોહ એવ । અગ્નિના સ્ફુલિંગોની જેમ=અગ્નિના તણખાઓની જેમ, કાયવ્યૂહદશામાં=યોગીઓ યોગના બળથી અનેક ભવોનાં સંચિત કર્મોના નાશને માટે કાયવ્યૂહની રચના કરે છે તે દશામાં, પ્રયોજક એવા એક જ ચિત્તથી=અનેક કાયવ્યૂહ રચનાના પ્રયોજક એવા યોગીના એક જ ચિત્તથી, નાનાચિત્તનો પરિણામ=તે તે કાયવ્યૂહમાં વર્તતા જુદા જુદા ચિત્તનો પરિણામ, અસ્મિતામાત્રથી છે, એ પ્રમાણે જે વળી પાતંજલો કહે છે, તેઓની પાણ=પાતંજલોની પાણ, અનંતકાળ પ્રચિત કર્મોની અનેકશરીર-ઉપભોગનાશ્યપણાની કલ્પના મોહ જ છે.

તદુક્તં - તે કહેવાયું છે=પૂર્વમાં કહ્યું કે અસ્મિતામાત્રથી એક ચિત્તથી અનેક ચિત્તનો પરિણામ થાય છે, તે પાતંજલ યોગસૂત્ર ૪/૪ અને ૪/૫માં કહેવાયું છે.

“નિર્માણ માત્રાત્,” “અસ્મિતામાત્રથી નિર્માણચિત્તો છે.”

“પ્રવૃત્તિ અનેકેષામ્” ઇતિ ।। “અનેક ચિત્તોના પ્રવૃત્તિભેદમાં પ્રયોજક એક ચિત્ત છે.”

ઇતિ શબ્દ પાતંજલયોગસૂત્ર ૪/૪ અને ૪/૫ના ઉદ્ધરણની સમાપ્તિસૂચક છે.

પૂર્વમાં કહ્યું કે પાતંજલોનું અનંતકાળપ્રચિત એવાં કર્મોનું અનેક શરીરોથી ઉપભોગનાશ્યપણાનું કલ્પન મોહ જ છે. કેમ મોહ છે ? તેમાં ગ્રંથકારશ્રી હેતુ બતાવે છે -

તાવદદૃષ્ટાનાં સર્વમવદાતમ્ ।। તેટલા અદૃષ્ટોના એક સાથે લાભની પાણ અનુપપત્તિ છે, એથી નિરુપકમ કર્મોનું જ ભોગએકનાશ્યપણું આશ્રયણીય છે, એ પ્રકારે સર્વ અવદાત છે=એ પ્રકારે સ્વીકારવાથી સર્વ સંગત છે. ।।૩૧।।

❖ પ્રચિતાનામપિ - અહીં અપિથી એ કહેવું છે કે ભોગને અનુકૂળ જે ઉદયપ્રાપ્ત કર્મો છે, તેઓનો તો કાય દ્વારા ઉપભોગથી નાશ થાય છે, પરંતુ પ્રચિત એવાં

પણ=અત્યારે ભોગરૂપે ઉદયમાં આવ્યા નથી, પરંતુ ભવિષ્યમાં ભોગરૂપે ઉદયમાં આવે તેવા પ્રકારનાં સંચિત પણ કર્મોનો ક્ષય, યોગના સેવનથી ઉત્પન્ન થયેલ અદૃષ્ટને આધીન કાયવ્યૂહના બળથી ભોગ દ્વારા નાશ ઉત્પન્ન થશે.

❖ પ્રાયશ્ચિત્તાદિનાપિ - અહીં પ્રાયશ્ચિત્તાદિ માં આદિ થી કર્મનાશના અન્ય ઉપાયોનું ગ્રહણ કરવું, અને અપિથી એ કહેવું છે કે ભોગ દ્વારા તો કર્મનાશની ઉપપત્તિ છે, પરંતુ ભોગ વગર પ્રાયશ્ચિત્તાદિથી પણ કર્મનાશની ઉપપત્તિ છે.

❖ યોગેનાપિ - અહીં અપિથી એ કહેવું છે કે પ્રાયશ્ચિત્તથી અને ભોગથી તો કર્મનાશનો સંભવ છે, પરંતુ મોક્ષને અનુકૂળ એવી પ્રવૃત્તિરૂપ યોગથી પણ કર્મનાશનો સંભવ છે.

❖ ભવદાગમેનાપિ - અહીં અપિથી એ કહેવું છે કે અમારા જૈનાગમ પ્રમાણે તો જ્ઞાનયોગથી કર્મ નાશ્ય છે, પરંતુ તમારા આગમ પ્રમાણે પણ કર્મોનું જ્ઞાનયોગથી નાશ્યત્વનું સિદ્ધપણું છે.

❖ યુગપદ્વૃત્તિલાભસ્યાપિ - અહીં અપિથી એ કહેવું છે કે અદૃષ્ટના ક્ષય માટે નાનાશરીરઉપભોગનાશ્યત્વની તો અનુપપત્તિ છે, પરંતુ તેટલા અદૃષ્ટોની એક સાથે ફલોન્મુખ એવા વૃત્તિલાભની પણ અનુપપત્તિ છે.

ભાવાર્થ :-

ભોગથી કર્મોના નાશની પૂર્વપક્ષીની દલીલોનું ગ્રંથકારશ્રી દ્વારા નિરાકરણ :-

પૂર્વમાં ગ્રંથકારશ્રીએ સ્થાપન કર્યું કે ભોગથી કર્મનાશ સ્વીકારવામાં અનવસ્થાની પ્રાપ્તિ છે. તેનું નિરાકરણ કરતાં પૂર્વપક્ષી કહે છે કે કોઈ સાધક નિરભિષ્વંગભાવથી કર્મોને ભોગવે તો કર્મોત્તર ઉત્પન્ન થતું નથી, તેથી જે કર્મો બંધાય છે તેનો ભોગ અભિષ્વંગભાવથી કરવામાં આવે તો નવા કર્મો બંધાય છે માટે અનવસ્થાની પ્રાપ્તિ છે, પરંતુ જે યોગી બંધાયેલા સર્વ કર્મોને નિરભિષ્વંગભાવથી ભોગવે ત્યારે નવા કર્મોનો બંધ થતો નથી માટે અનવસ્થાની પ્રાપ્તિ નથી, તેથી ભોગથી કર્મોનો નાશ સ્વીકારવામાં કોઈ દોષ નથી અને તેની પુષ્ટિ કરવા અર્થે પૂર્વપક્ષી કહે છે કે જે યોગી યોગજ અદૃષ્ટને આધીન કાયવ્યૂહના બળથી પ્રચિત પણ કર્મો ભોગવે છે તેઓ નિરભિષ્વંગભાવથી અન્ય ભવોના કર્મોને ભોગવે છે તેથી તેનો ક્ષય ઉત્પન્ન થશે માટે ભોગથી સર્વ કર્મોનો નાશ સ્વીકારવામાં દોષ નથી તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

પૂર્વપક્ષીની વાત બરાબર નથી; કેમ કે પ્રાયશ્ચિત્તાદિથી પણ કર્મના નાશની ઉપપત્તિ હોવાથી, ભોગથી ઇતર એવા પ્રાયશ્ચિત્તાદિથી પણ કર્મોનો નાશ થાય છે તેમ માનવું પડે; અને જ્યારે ભોગવ્યા વગર પ્રાયશ્ચિત્તાદિથી કર્મોનો નાશ થઈ શકતો હોય તો મોક્ષને અનુકૂળ એવા યોગના વ્યાપારથી પણ કર્મના નાશનો સંભવ છે. માટે કાયવ્યૂહાદિની કલ્પનામાં કોઈ પ્રમાણ નથી અર્થાત્ યોગીઓ કાયવ્યૂહની રચના કરીને નિરભિષ્વંગભાવથી સર્વ કર્મો ભોગવે છે, માટે કર્મો ભોગથી નાશ થાય છે તેમ સ્વીકારવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી.

ભગવદ્ગીતાના વચન પ્રમાણે પણ યોગથી કર્મોના નાશની સંગતિ :-

ઉપરમાં કહ્યું એ રીતે યુક્તિથી કાયવ્યૂહની રચના વગર યોગથી કર્મોનો નાશ થાય છે તેમ ગ્રંથકારશ્રીએ સ્થાપન કર્યું. હવે ગીતાના વચન પ્રમાણે પણ યોગથી કર્મોનો નાશ થાય છે એ બતાવવા અર્થે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે --

ગીતામાં કહ્યું છે કે “હે અર્જુન ! જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વકર્મને ભસ્મસાત્ કરે છે.” તેથી અન્યદર્શનના આગમ પ્રમાણે પણ જ્ઞાનયોગથી કર્મનાશ થાય છે તેમ સિદ્ધ થાય છે.

કાયવ્યૂહની રચનાથી કર્મોના નાશની પૂર્વપક્ષી દ્વારા કરાતી સંગતિનું ગ્રંથકારશ્રી દ્વારા નિરાકરણ :-

અહીં પૂર્વપક્ષી કહે કે જ્ઞાનયોગથી કે પ્રાયશ્ચિત્તાદિથી કર્મનાશ થઈ શકે છે, તોપણ કેટલાક યોગીઓ પોતાના કર્મોના નાશ અર્થે કાયવ્યૂહની રચના કરીને કર્મોનો નાશ કરે છે તેમ પણ સ્વીકારી શકાશે. તેનું નિરાકરણ કરતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે --

યોગીનું નરાદિશરીર વિદ્યમાન હોય ત્યારે શૂકરાદિશરીરની ઉપપત્તિ થઈ શકે નહિ; કેમ કે એક જીવને એક સાથે બે શરીર સંભવી શકે નહિ, અને બે શરીર સ્વીકારવામાં આવે તો યોગીનું ચિત્ત બે શરીરમાં કઈ રીતે રહી શકે ? અર્થાત્ રહી કે નહિ માટે. યોગી કાયવ્યૂહની રચના કરે છે એમ માનવું અનુપપન્ન છે.

મનોઅંતરપ્રવેશાદિની કલ્પનાથી કાયવ્યૂહની રચનાની સંગતિમાં ગૌરવની પ્રાપ્તિ :-

અહીં પૂર્વપક્ષી કહે કે જે યોગીઓ યોગના બળથી કાયવ્યૂહની રચના કરીને પોતાનાં કર્મોનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, તે યોગીઓ જ્યારે નવી કાયાની રચના કરે છે તેમાં અન્ય મનનો પ્રવેશ થાય છે. તેથી યોગી જેટલી કાયાઓની રચના કરે છે તેટલાં મનોઅંતર સર્વ કાયામાં હોવાથી સર્વકાયાઓની પ્રવૃત્તિ યોગી કરી શકશે. માટે કાયવ્યૂહની રચનાની કલ્પના કરવામાં કોઈ અસંગતિ નથી. તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

યોગી દ્વારા રચાયેલી સર્વ કાયાઓમાં મનોઅંતરના=નવાં નવાં મનોના, પ્રવેશાદિની કલ્પના કરવામાં ગૌરવ છે અર્થાત્ અનુભવથી દરેકને પોતાના એક મનની પ્રતીતિ છે, તેમાંથી અનેક મનો ઉત્પન્ન થાય છે, અને સર્વ શરીરોમાં જુદાં જુદાં મનો રહે છે, એ પ્રકારની અનેક મનોની કલ્પના કરવામાં ગૌરવ દોષ છે. માટે લાઘવથી કાયવ્યૂહની કલ્પના કર્યા વગર જ્ઞાનયોગથી કર્મોનો નાશ થાય છે એમ માનવું ઉચિત છે.

પાતંજલોના કથનજું ગ્રંથકારશ્રી દ્વારા નિરાકરણ :-

પાતંજલદર્શનકાર કહે છે કે અગ્નિ બળતો હોય ત્યારે તેમાંથી તણખા નીકળે છે, તેની જેમ યોગી કર્મનાશ માટે અનેક કાયાઓની રચના કરે છે ત્યારે, અગ્નિસ્થાનીય એક એવા પોતાના પ્રયોજક ચિત્તથી અનેક ચિત્તોનો પરિણામ અસ્મિતામાત્રથી થાય છે. તેથી અનેક શરીરોની રચના દ્વારા યોગી સર્વ અન્ય ભવોથી ભોગ્ય એવાં કર્મોને ભોગવીને નાશ કરી શકે છે. તેનું નિરાકરણ કરતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

તેઓની આ કલ્પના મોહ જ છે અર્થાત્ અનંતકાળમાં ભેગાં થયેલાં કર્મોથી અનેક શરીરો બનાવીને ઉપભોગ દ્વારા તેનો નાશ થાય છે, એ પ્રકારની કલ્પના કરવી એ પાતંજલોની મિથ્યામતિ છે.

કેમ મિથ્યામતિ છે ? તેમાં ગ્રંથકારશ્રી યુક્તિ આપે છે --

અનંતકાળથી પ્રચિત એવાં તેટલાં કર્મોની એક સાથે ફળ આપવા સ્વરૂપ લાભની અનુપપત્તિ છે; કેમ કે કેટલાંક કર્મો પરસ્પર વિરુદ્ધસ્વભાવવાળાં હોય છે, તેથી તે બંનેનો એક સાથે ઉદય સંભવે નહિ.

જેમ - સુખના અનુભવને કરાવનારાં કર્મો અને દુઃખના અનુભવને કરાવનારાં કર્મો - એ બેનો અનુભવ એક સાથે સંભવે નહિ. આથી સ્વર્ગનાં સુખોનો અનુભવ કરાવનારાં કર્મો, અને નરકની કારમી યાતના કરાવનારાં કર્મોનો અનુભવ એક સાથે સંભવે નહિ. માટે પાતંજલની તે પ્રકારની કલ્પના મોહરૂપ છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે તો પછી ક્યાં કર્મો ભોગનાશ્ય છે ? તેથી કહે છે -

નિરુપકમ કર્મોનું જ ભોગએકનાશ્યપણું સ્વીકારવું જોઈએ. તેથી જે જીવોએ નિરુપકમ કર્મો બાંધ્યાં છે તે કર્મો ભોગએકનાશ્ય છે, અને જે કર્મો નિરુપકમ નથી તે કર્મોનો વિપાક પ્રાપ્ત થાય તો ભોગથી નાશ થાય, અને વિપાક પ્રાપ્ત થતાં પૂર્વે પ્રાયશ્ચિત્તથી કે મોક્ષમાર્ગને અનુકૂળ એવા યોગના સેવનથી નાશ થઈ શકે છે. તેથી નિરુપકમ કર્મો સિવાયનાં કર્મો જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ યોગથી નાશ થઈ શકે છે; અને વિશેષ પ્રકારના જ્ઞાનક્રિયાયોગરૂપ ક્ષપકશ્રેણીમાં સોપકમ-નિરુપકમ બધાં જ કર્મોનો નાશ થાય છે. માટે ક્લેશનાશનો ઉપાય જ્ઞાન-ક્રિયાસ્વરૂપ યોગમાર્ગ છે એમ પૂર્વમાં ગ્રંથકારશ્રીએ કહ્યું તે યુક્તિસંગત છે. ॥૩૧॥

અવતરણિકા :-

ક્લેશહાનોપાય બત્રીશીનું નિગમન કરતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

શ્લોક :-

તતો નિરુપમં સ્થાનમનન્તમુપતિષ્ઠતે ।

ભવપ્રપજ્વરહિતં પરમાનન્દમેદુરમ્ ॥૩૨॥

અવ્યયાર્થ :-

તતો=તેનાથી=પૂર્વમાં કહ્યું કે જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ યોગથી કર્મોનો ક્ષય થાય છે તે કર્મોના ક્ષયથી, ભવપ્રપજ્વરહિતં=ભવપ્રપંચથી રહિત, પરમાનન્દમેદુરં=પરમાન્દથી રમ્ય, નિરુપમં=નિરુપમ, અનન્તં સ્થાનં=અંત વગરનું સ્થાન ઉપતિષ્ઠતે=પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્લોકાર્થ :-

તેનાથી=જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ યોગથી કર્મોનો ક્ષય થાય છે તે કર્મોના ક્ષયથી, ભવપ્રપંચથી રહિત, પરમાનંદથી રમ્ય, નિરુપમ અને અંત વગરનું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૩૨॥

ટીકા :-

તત્ત્વ ઇતિ-વ્યક્તઃ ॥૩૨॥

ટીકાર્થ :-

તત્ત્વ ઇતિ-વ્યક્તઃ ॥ ૩૨મો શ્લોક સ્પષ્ટ હોવાથી તેની ટીકા ગ્રંથકારશ્રીએ બતાવેલી નથી. ॥૩૨॥

ભાવાર્થ :-

જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ યોગથી કર્મોના ક્ષયથી ભવપ્રપંચથી રહિત, પરમાનંદથી રમ્ય, નિરુપમ અને અનંત એવા મોક્ષની પ્રાપ્તિ :-

ગ્રંથકારશ્રીએ ક્લેશનાશનો ઉપાય શું છે ? તે જૈનદર્શનની પ્રક્રિયાથી બતાવ્યું. અને અન્ય અન્ય દર્શનકારો જે ક્લેશનાશનો ઉપાય કહે છે તે સંગત નથી તેમ સ્થાપન કર્યું. તે સાંભળીને જે મહાત્માને સ્થિર નિર્ણય થાય છે કે સમ્યક્ જ્ઞાનપૂર્વકની સમ્યક્ ક્રિયાથી ક્લેશનો નાશ થાય છે, તે મહાત્મા કર્મબંધના કારણીભૂત મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગને જાણીને તેના પ્રતિપક્ષ આત્મિક ભાવોમાં ઉદય કરે, તો તે મહાત્મા સંસારનાં પાંચે કારણોનો ઉચ્છેદ કરીને યોગનિરોધરૂપ શૈલેશીઅવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે, અને શૈલેથી અવસ્થાની પ્રાપ્તિથી નિરુપમ એવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે અર્થાત્ સંસારમાં ચારે ગતિઓમાંથી કોઈપણ ગતિના સ્થાનની ઉપમા દ્વારા તે સ્થાનનું સ્વરૂપ બતાવી શકાય નહિ તેવું નિરુપમ જે મોક્ષસ્થાન છે, તેને પ્રાપ્ત કરે છે.

વળી તે મોક્ષસ્થાન ચારગતિઓના ભ્રમણરૂપ ભવપ્રપંચથી રહિત છે, તેથી સર્વ વિડંબણા વગરનું છે.

વળી તે મોક્ષસ્થાન પરમાનંદથી મેદુર=શ્રેષ્ઠ કોટિના આનંદથી રમ્ય છે.

વળી તે મોક્ષસ્થાનમાંથી જીવો ક્યારેય અન્ય સ્થાનમાં જતા નથી. તેથી તે સ્થાન શાશ્વત હોવાથી અનંત=અંત વગરનું છે. આ રીતે સર્વશ્રેષ્ઠ એવું મોક્ષસ્થાન જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ યોગથી પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૩૨॥

॥ इति क्लेशहानोपायद्वात्रिंशिका ॥२५॥

“सुखमुद्दिश्य तद् दुःखनिवृत्त्या नान्तरीयकम् ।
प्रक्षयः कर्मणामुक्तो युक्तो ज्ञानक्रियाऽध्वना ॥”

“જે કારણથી જૈનદર્શનથી અન્ય સર્વમતોમાં
દૂષણની પ્રાપ્તિ છે તે કારણથી,
દુઃખનિવૃત્તિની સાથે અપિનાભાવી એવા
સુખને ઉદ્દેશીને જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ માર્ગથી
કર્મોનો પ્રકૃષ્ટ ક્ષય યુક્ત કહેવાયેલો છે.”

: પ્રકાશક :

પ, જૈન મર્યન્ટ સોસાયટી, ફતેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭.

ટેલિ./ફેક્સ : (૦૭૯) ૨૬૬૦૪૯૧૧, ફોન : (૦૭૯) ૩૨૯૧૧૪૭૧

E-mail : gitarthganga@yahoo.co.in

DESIGN BY

9824048680